

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 11 1891

ՆՈՅԵՄԲԵՐ

1891 № 11

ՆՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

	Էրես	
1 ԳԱՐՇԻՆ, ՎՍԵՎՈԳ	1277	Attalea-princeps:
2 ՂՈՒԼՆԱՆՅ, Ա.	1287	Ատտալէայի առիթով:
3 ՆԱՄԱԼՆԱՆ, Ա.	1289	Պատրիկեանի նամակները:
4 ԹՈՒՄԱՆՆԱՆՅ, Յ.	1304	*** (Բանաստեղծութիւն):
5 ՊԵՏՕ.	1305	Հանապարհարգ. չիշողութիւններ:
6 ԲԱՅՐԴՆԻՅ, ԼԵՌՆԵՅ.	1315	*** (Բանաստեղծութիւն):
7 ՄԱՐԻՍՆԱՆ, Մ.	1316	Հեղինէ (վէպ):
8 ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԱՆՅ, Ս.	1341	Վիթխարի ընկուղներ:
9 Գ.-ՈՎ, Ի.	1350	Ֆրանսիական երիտասարդութիւնը:
10 ԿԻՒԼՊԵՆՆԱՆ, Գ.	1364	Աղչերոնը և Բաքուի: Նաւթը, (վերջ):
11 Ա. Ա.	1372	Նաւթ. դարձի մաս. տեղեկութիւններ:
12 ՄԱՆՈՒԶԱՐԱՆ, Մ.	1377	Զւիցերիական պետութիւնը, (վերջ):
13 ՂԱԶԱՐԱՆՅ, Մ.	1390	«Վերջէի պատմութիւնը» Վուկաս:
14 Ն.	1398	«Սրացուցի» 1892 թ. Նաղարիանի:
15 ԼՈՒՍԻՆԻ.	1400	Ամուտը քրոնիկը—Սուր Բուսատա- նում:—Վիւղական խնդիրներ:—Հա- յահատիկների առևտուրը և արտա- հանման արդեւքը:—Աղնականների բանկը:—Թատրոն:
16 ԵՍԵՄԵԱՆ.	1412	Օրէ ցօր:
17 ԽՄԲ.	1418	Խմբագրութեան կողմից:

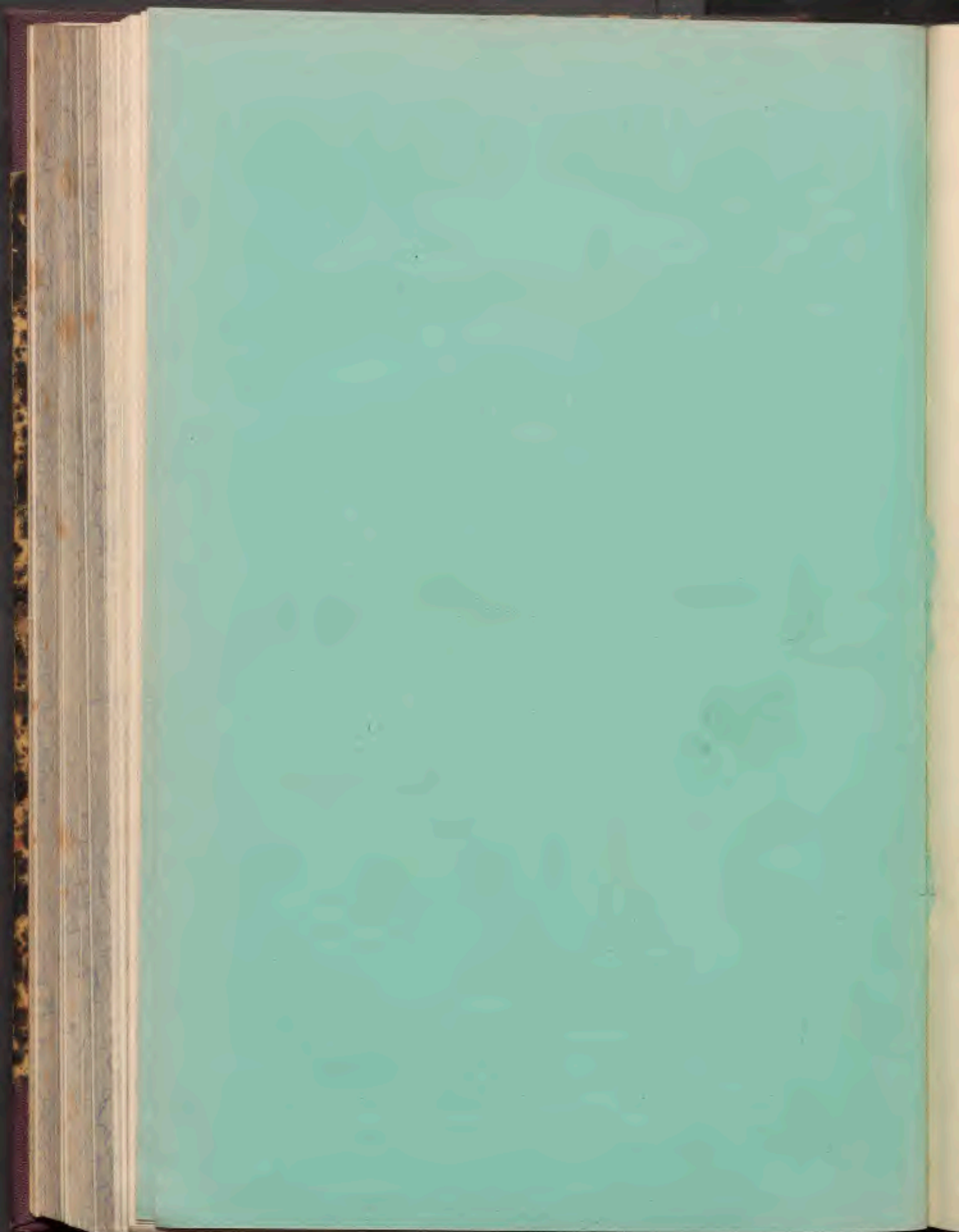
ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

Մ. Դ. ՌՅՏԻՆԵԱՆՅԻ ՏՊԱՐԱՆ

Типография М. Д. Ротиняца, на Гол. просп. соб. д. № 41.

1891

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 11 1891

Ն Ո Յ Ե Մ Բ Ե Ր

1891 № 11

ԵՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՑԻ

1891

Дозволено цензурою, Тифлисъ, 8 Ноября 1891 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца, на Голов. просп. соб. д. № 41-

IV՝ ՏԱՐԻ

„ՄՈՒՐՃ“

IV՝ ՏԱՐԻ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ-ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

1892

ԹԻԱԿԱՆԻ ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ ԲԱՑԻԱԾ Է

«ՄՈՒՐՃ» ամսագիրը կը հրատարակի 1892 թվականին նոյն ծրագրով, որպէս և նախկին տարիներում:

«ՄՈՒՐՃ»-ը կը հրատարակի ամեն ամիս 8—10 թերթ մեծութեամբ, առկին կախած կը լինի բաժանորդներին թելից:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ՎԻՊԱԿԱՆ ԲԱԺԻՆԸ 1892 թվականին կը բաղկանայ թէ ինքնուրոյն վէպերից ու վէպիկներից և թէ թարգմանականներից: Առաջին անգամ այդ տարւանից «Մուրճ»-ում տեղ կը գտնեն զրամաներ և թարգմանական մեծ վէպեր: Առաջին զրաման «Մուրճ»-ում ինկատի է առնւած պ. Լ.Լ.ՈՆ Մանուէլեանի «Տիգրան ու Հին», իսկ առաջին մեծ թարգմանական վէպը կը լինի Սեյիկեւիչի «Առանց դաւանանքի»: Այսպիսով, իւր վիպական բաժնում «Մուրճ»-ը զալ տարի կը տայ 1) Մի ինքնուրոյն մեծ վէպ կամ զրամա, 2) Մի քանի ինքնուրոյն փոքրիկ վէպեր կամ պատմածքներ, 3) Մի մեծ թարգմանական ոտման և 4) մի քանի մանր թարգմանական պատմածքներ նշանաւ որ հեղինակների:

«ՄՈՒՐՃ»-ի ցայժմեայ մշտական բաժինները կը մնան նաև գալ տարի, այն է 1) Յօդածներ կեանքի հիմնական խնդիրների մասին (առաջնորդողներ), 2) Յօդածներ հասարակական ընթացիկ կարևոր խնդիրների մասին (Ներքին Տեսութիւն, Ամնայ Քրօնիկ), 3) Յօդածներ քաղաքական անցքերի և ընդհանուր գրութեան մասին (Քաղաքական տեսութիւն), 4) Գրական ընդարձակ քննադատութիւններ, 5) Յօդածներ ընթացիկ գրականութեան վերաբերեալ (Գրախօսութիւն), 6) Յօդածներ զիտութեան այլ և այլ ճիւղերից (Գիտական բաժին), 7) Ռոմաններ, վէպիկներ, պատմաճփներ, 8) Բանաստեղծութիւններ, 9) Ֆէլտոն:

«ՄՈՒՐՃ»-ում ցայժմ ոչ մշտական եղած բաժինները, այն է ա) Գաւառական քրօնիկ, բ) Ռուսական քրօնիկ, և գ) Արտասահմանական քրօնիկ կ'աշխատենք աւելի կանոնաւոր դարձնել:

Յայտնում ենք նաև, որ գալ տարի մենք մեծ ջանք պիտի դործ դնենք՝ «Մուրճ»-ը ամեն ամիս դուրս բերել ճիշդ միևնոյն օրը:

«ՄՈՒՐՃ»-ի տարեկան բաժանորդագինն է 10 ռուբլի, որ կարելի է վճարել 5 ռ. ստորագրելիս և 5 ռ. մինչ 1-ն յուլիսի: Ուսուցիչները և ուսանողները վճարում են զիջումով, այն է տարեկան 8 ռուբլի, որ թոյլ է տրւում վճարել՝ ստորագրելիս 3 ռ., մարտին 3 ռ. և յունիսին 2 ռուբլի:

Սկզբնական հասցէների փոփոխութեան համար վճարում է 28 կոպէկ պոստի մարկաներով:

ԲԱԺԱՆՈՐԴ գրելու համար զիմել կամ խմբագրատունը (Тифлиск. Въ редакцію журнала МУРЧЪ), կամ մեր զործակալներին, որոնց անւանացուցակը տպւած է «Մուրճ»-ի կազմի թղթի վերջին երեսին:

ATTALEA—PRINCEPS

ՎՍԵՎՈՂՈՂ ԳԱՐՇԵՆԻ

Մի մեծ քաղաքում մի բուսական այգի կար և այդ այգում էլ — մի ահագին օրանժերէա, շինած ամբողջովին երկաթից և ապակիներից: Շատ գեղեցիկ էր նա. կանգուն, ոլորուն սիւնները բռնած — պահում էին ամբողջ շինութիւնը, որոնց վրայ ամրացրած թեթեքանդակներու կամարները, հիւսւելով միմեանց հետ երկաթի շրջանակների կառարեալ ցանցով, զարդարւած էին ապակիներով: Մանաւանդ գեղեցիկ էր օրանժերէան, որք արեգակը մայր էր մտնում ու լուսաւորում նրան իւր վերջին կարմիր գոյներով: Նա այդ ժամանակ ասէք ամբողջութեամբ այրւում էր. արևի շառագունած շողքերը խաղում և խառնւում էին միմեանց հետ, կարծէք, դա լինէր մի մեծ՝ խիստ մանր յղկած, թանկազին քարի մէջ:

Հաստ բաց թափանցիկ ապակիների միջից երևում էին բանտարկւած բոյսերը: Զրնայած օրանժերէայի մեծութեանը — նա նրանց համար խիստ նեղ և արձակ էր: Արմատները ակամայից հիւսւում էին միմեանց հետ ու խլում իրարից խոնաւութիւնը և սնունդը: Ծառերի ճիւղերը խառնւում էին արմաւենիների ահագին տերեւների հետ, կռացնում ու կոտրատում նրանց, և, իրանք, ըստ հերթին, դէմ ընկնելով երկաթի շրջանակներին, նոյնպէս կռանում և կոտրատւում: Այգեպանները միշտ կոտորում էին նրանց ոտները, կապում էին լարերով տերեւները, որպէս զի նրանց չը կարողանան աճել ազատ դէպի ամեն կողմ — բաց դա շատ քիչ էր օգնում: Բոյսերի համար, երևում էր, հարկաւոր էր լացնարձակ տարածութիւն, հայրենի երկիր և ազատութիւն: Նրանք տաք երկրների զաւակներ էին,

քնքոյշ, շքեղաշուք արարածներ. նրանք մտաբերում էին իրանց հայրենիքը և սրտնեղում: Ինչքան և թափանցիկ չէ ապակեայ ծածկոյթը, բայց նա, դարձեալ ի հարկէ, ջինջ երկինքը չէ: Նրբեմն, ձմեռն, երբ ապակիները սառչում էին, — տիրում էր սարսափելի մթութիւն օրանժերէացում: Քամին ոռնում էր, զարնում շրջանակներին և դողդողացնում նրանց: Ամբողջ կամարը պատում էր մանր, քնքուշիկ ձիւնի կեղեւով: Բոյսերը կանգնած լսում էին քամու ոռնալը և մտաբերում մի այլ, տարբեր քամի, տափակ և խոնաւային, որը նրանց կեանք և առողջութիւն էր տւել: Եւ նրանք ցանկանում էին կրկին զգալ այդ քամու շնչառու ոգին, ցանկանում էին, որ նա շարժէր իրանց ճիւղերը, խաղար իրանց տերեւների հետ: Բայց օրանժերէացում օդը անշարժ էր. միմիայն ժամանակից-ժամանակ ձմեռւան մրրիկն էր, որ կոտորում էր ապակին և ներս մտցնում եղեամով լիքը ցուրտ հոսանքը կամարի տակ. և այդ ժամանակ ամենուրեք, ուր մտնում էր այդ հոսանքը, տերեւները գունաթափւում էին, կուչ գալիս և թառամում:

Բայց ապակիները շատ շուտ էին զցւում: Բուսաբանական այգու կառավարողը մի չափազանց զիտուն տեսուչ էր և նա ոչինչ անկարգութիւն չէր թոյլատրում օրանժերէայի մէջ, չը նայած որ իւր օրերի մեծ մասը նա գործադրում էր խոշորացոյցի վրայ իւր առանձին խուցում, որը շինւած էր այն զլխաւոր օրանժերէայի մէջ:

Բոյսերի մէջ, բոլորից բարձր և բոլորից գեղեցիկ, մի արմաւենի կար: Խուցում նստող տեսուչը անւանում էր նրան լատինական լեզւով Attalea. Բայց այդ անունը նորա իսկական անունը չէր. նրան հնարել էին բուսաբանները: Նորա իսկական անունը բուսաբաններին չայտնի չէր և հէնց դորա համար էլ նա գրւած չէր սպիտակ տախտակի վրայ սև մուրով ու կպցրած ծառի բունին: Մի անգամ այդ բուսաբանական այգին եկաւ մի նորեկ այն տաք երկրից, որտեղից-որ էր այդ արմաւենին և, երբ որ նա նրան տեսաւ, իսկայն ժպտաց, որովհետեւ արմաւենին յիշեցրեց նրան իւր ծննդավայրը:

— Աա... ասաց նա, ես ճանաչում եմ այս ծառը: Եւ նա տւեց այդ ծառի անունը:

— Ներեցէ՛ք, — աղաղակից իւր խուցից տեսուչը, որն այդ ժամանակ ուշադրութեամբ կտրատում էր ածելով մի ինչ-որ ճիւղ, —

դուք սխալուած էք: Այնպիսի ծառ, ինչպէսին դուք բարեհաճեցիք անւանել—չը կայ: Սա Attalea-Princeps-ն է ¹⁾, Բրազիլիայից բերած:

—Ի... ի հարկէ, —ասաց բրազիլիացին, —ես կատարելապէս հաւատում եմ ձեզ, որ բուսաբանները նրան Ատտալէա են անւանում. բայց և այնպէս, նա ունի իւր իսկական անունը:

—Նորա իսկական անունը նա է, ինչ որ տալիս է գիտութիւնը—սառնութեամբ պատասխանեց բուսաբանը ու փակեց իւր խուցի դուռը, որպէս զի նրան չը խանգարեն մարդիկ, որոնք չեն հասկանում մինչև անգամ, որ նորա առաջ՝ ինչ-որ ասեց մի անգամ գիտութեան մարդը, պիտի լռել և ընդունել:

Իսկ բրազիլիացին երկար կանգնած՝ նայում էր ծառին և աւելի և աւելի տխրամտում: Յիշեց նա իւր հայրենիքը, հայրենիքի արեղակը և երկինքը, նորա շքեղ անտառները, նորա հրաշալի հարաւային գիշերները: Մտաբերեց նա նոյնպէս, որ ինքն ոչ մի տեղ բազմաւոր չի եղել, բացի իւր հայրենի երկրից, — իսկ նա ամբողջ աշխարհը պտտել էր: Նա ձեռք կպցրեց արմաւենուն, կասես, մնաք բարեւ էր ասում նրան և հեռացաւ այգուց. իսկ միւս օրը նա շոգենաւով արդէն գնում էր տուն:

Իսկ արմաւենին մնաց: Նորա համար օրերն էլ աւելի ծանրացան, թէև մինչև այդ օրը նրանք շատ էլ թեթեւ չէին: Նա բոլորովին մենակ էր. ամբողջ հինգ սաժէնով նա բարձր էր բոլոր մնացած ծառերից, և այդ բոլոր մնացած ծառերը նրան չէին սիրում, նախանձում էին և գոռոզ էին համարում: Այդ հասակը նրան միայնցաւ էր պատճառում. բացի նրանից, որ նրանք բոլորը միասին էին, իսկ ինքը—մենակ, նաև ամենից լաւ էր յիշում իւր հայրենի արեղակը և ամենից շատ էր վշտանում նորա մասին, որովհետև ամենից աւելի մօտ էր այն բանին, որը փոխարինում էր նրան—զարչելի ապակեայ ծածկոյթին: Նորա միջով նրան երևում էր երբեմնա-

¹⁾ Ե՛նչպէս-որ մեզանից իւրաքանչիւրին մեր և մեր հօր անունն են տալիս—չիշում եմ, ինչպէս սրամտեց մի անգամ իւր դատախօսութեան ժամանակ մեր բօտանիկաի պրոֆեսոր Խվ. Բօրոզին,—այնպէս էլ զխոնականները բոսներին և կենդանիներին երկու երկու անուն են տալիս:

պէս մի ինչ-որ կապոյտ բան. դա երկինքն էր, թէև օտար և գունատ, բայց և այնպէս էլի երկինք: Եւ ամեն անգամ, երբ բոցերը սկսում էին զրուցել միմեանց հետ, Attalea-ն միշտ և միշտ լուռ էր և տխուր, և մտածում էր միայն նորա մասին, թէ ա՛խ ինչքան լաւ կը լինէր դուրս գալ ու կանգնել հէնց մինչև անգամ այդ գունատ երկնքի տակ:

— Ասացէք, ինչդրեմ, մեզ շուտով պիտի ջրեն, — հարցրեց սագօտու արմաւենին, որը թացութեանը շատ էր կարօտում: Ես, ճշմարիտ որ, պիտի այսօր չորանամ:

— Ինձ զարմացնում են ձեր խօսքերը, դրացիկս, — ասեց փորը դուրս ընկած կակոտուր: Մի՞թէ, ճշմարիտ, քիչ է ջրի այն ահագին քանակութիւնը, որ ամեն օր ածում են ձեզ վրայ: Խնդրում եմ նայեցէք ինձ վրայ. ինձ ամեն օր շատ քիչ ջուր են տալիս, — բայց և այնպէս, ես միշտ թարմ եմ և ջրալի:

— Մենք սովոր չենք այդքան չափից-դուրս ժլատ կեանքի, — պատասխանեց սագօտու արմաւենին: Մենք չենք կարող աճել այնպիսի չոր և անպէտք հողի վրայ, ինչպէս մի որ և է կակոտու: Մենք չենք սովոր ապրել ինչպէս և իցէ: Եւ բացի այդ բոլորից՝ ես այն էլ պիտի ասեմ, որ չեմ խնդրում ձեզ նկատողութիւններ անել:

Այս ասելով սագօտու արմաւենին վիրաւորեց ու սուս կացաւ:

— Իսկ ինչ որ վերաբերում է ինձ, — մէջ մտաւ դարչենին, — ես զրեթէ բաւական եմ իմ զրութիւնից: Ճշմարիտ է, այստեղ մի քիչ տխուր է, բայց զոնէ ես հաւաստի եմ, որ ինձ այստեղ ոչ-ոք չի կեղեքի:

— Դե՛հ, խօ՛ւմ ձեզ բոլորիդ էլ չեն կեղեքի — ասաց ժառանգման ձարխտոր ¹⁾: Ի հարկէ շատերին կարող է արքայութիւն երեւալ և այս բանդը նոյն թշուառ կացութիւնից յետոյ, որը նրանք կրել են ազատութեան մէջ:

Այստեղ դարչենին մոռանալով, որ ինքն ինչպէս շատ անգամ կեղեքւել է, վշտացաւ ու սկսեց վիճել: Մի քանի բոցեր նրա կողմն անցան, մի քանիսն — ձարխտոյի, և սկսեց ջերմ չիղցաբանութիւնը: Եթէ նրանք կարողանային շարժւել տեղերիցը — անպատճառ կը կուէին:

¹⁾ Папоротникъ.

— Ի՛նչու էք վիճում, — ասաց Attalea-ն: Մի՞թէ այդպիսով կարծում էք օգնած կը լինէք զուք ձեզ. զայրացմամբ և չարանալով զուք բազմապատկում էք միայն ձեր անբաղդութիւնը: Լաւն այն է, թողէք ձեր վէճը և մտածեցէք գործի մասին: Ականջ դրէք ինձ, աճեցէք բարձր և զէպի ամեն կողմ. տարածեցէ՛ք ոստեր, հրեցէք շրջանակներին և ապակիներին. օրանժերէան կտոր-կտոր կը դառնայ, մենք զուրս կը գանք ազատութիւն: Եթէ միայն մի ճիւղ դէմ ընկնի ապակիին, նրան, իհարկէ, կը կտրեն. բա՛յց ի՛նչ կանեն հարիւր ուժեղ և համարձակ բունների հետ: Հարկաւոր է միայն համերաշխ գործել և յաղթութիւնը մեր կողմը կը լինի:

Սկզբից արմաւենուն ոչ-ոք չը հակառակեց. բոլորն էլ լռել էին և չը գիտէին ի՛նչ ասէին: Վերջապէս սագօտու արմաւենին վճռեց խօսել.

— Դրանք բոլորն էլ յիմարութիւններ են, — յայտարարեց նա:

— Յիմարութիւններ են, յիմարութիւններ, — ասացին ծառերը և սկսեցին միասին, խմբովին բացատրել Attalea-ին, որ նա սարսափելի մեծ անմտութիւն է առաջարկում: Անիրագործելի ցնո՛րք, — կռուցին նրանք. ցնո՛րք, ա՛նհաւանականութիւն: Աւաջինը՝ շրջանակները շատ պինդ են և մենք նրանց երբէք չենք կտրի և, երկրորդ, եթէ կտրէինք էլ, ախր որ ի՛նչ յետոյ: Կը դան մարդիկ դանակներով և կացիներով, կը կտտորեն ճիւղերը, կը շինեն շրջանակները և բոլորը կրկին կընկնի իւր առաջւայ կարգը: Միտ՛ցն նա կը լինի, որ մեզանից ամբողջ ճիւղեր կը կտրատեն...

— Դուք էք խմանում, ինչպէս կուզէք, — ասաց Attalea-ն: Ես միայն գիտեմ հիմա, թէ ինչ կանեմ: Ես ձեզ այլ ևս չեմ խօսացնի. ապրեցէք, ինչպէս ուզում էք. մըռմըռացէք միմեանց վրայ, կուեցէք ջրի համար և մնացէք յաւիտեան այդ ապակեայ կալպակի տակ: Ես մենակ էլ կը ճարեմ իմ ճանապարհս: Ես ուզում եմ տեսնել երկինքը և արեդակը ո՛չ այս վանդակների և ապակիների միջոցով, — և ես կը տեսնեմ:

Եւ արմաւենին խրոխտութեամբ նայեց իւր բարձր կանաչ գաթից իւր ընկերների վրայ, որոնք կանգնած էին նրա ստորոտում և կազմում էին ամբողջ անտառ: Նրանցից ոչ-ոք չը համարձակեց այլ ևս ոչինչ ասել, միայն սագօտու արմաւենին կամացուկ նկատեց իւր հարեան ցիկադաին.

—Լա՛ւ, կը տեսնենք. կը տեսնենք ինչպէս կը կտրեն քո գլուխը, որպէսզի դու շատ չը մեծամոտես, խրո՛խտ:

Միւսներն թէև լռել էին, բայց այնու ամենայնիւ էլի բարկանում էին Attalea-ի վրայ նորա խրոխտ խօսքերից: Միայն փոքրիկ խտան էր, որ չէր բարկանում նորա վրայ և վիրաւորում նորա խօսքերից: Դա ամենաթշուառ և կարելի է ասել արհամարական խտան էր օրանժերէացի բոլոր բոցերի մէջ. փխրուն, դալկացած, սողուն, թարշամած և հասուլիկ տերևներով: Նորա մէջ նշանաւոր ոչինչ չը կար և գործ էր ածւում օրանժերէացում լոկ մերկ գետինը ծածկելու համար: Նա փաթաթւել էր մեծ արմաւենու ստորոտով, ախանջ էր դնում նրան և նրան թւում էր, թէ Attalea-ն արդար է: Նրան յայտնի չէր հարաւային բնութիւնը, բայց նա այնպէս սիրում էր օդը և ազատութիւնը: Օրանժերէան նորա համար նոյնպէս բանդ էր: Վեթէ ես, չնչին թարշամած խոտիկս, այսպէս տանջւում եմ առանց իմ մոխրագոյն երկնքի, առանց իմ գունատ արեգակի և ցուրտ անձրևի, հապա ի՛նչ պիտի կրէ բանտարկութեան մէջ այդ գեղեցիկ և խրոխտ ծառը:

Այսպէս մտածում էր նա, քնքշութեամբ փաթաթւում արմաւենու շուրջը և գգւում նորան: «Ա՛խր ի՛նչու ես մեծ ծառ չեմ: Ես կը լսէի նորա խորհրդին, մենք միասին կաճէինք և միասին դուրս կը գայինք ազատութիւն: Այն ժամանակ միւսներն էլ կը տեսնէին, որ Attalea-ն արդար է:

Բայց նա մեծ ծառ չէր, այլ միայն և եթ փոքրիկ և թարշամած խոտիկ: Նա դեռ ևս կարող էր փաթաթւել Attalea-ի բունով, շշնջալ նրան իւր սէրն և ցանկալ նրան աջողութիւն նորա ձնոնարկութիւնների մէջ:

—Ի հարկէ, մեզ մօտ երբէք այնպէս տաք չէ, երկինքը այնպէս պարզ և անձրևները այնքան ճոխ չեն, ինչպէս ձեր կողմերում, բայց և այնպէս, մեզ մօտ էլ կան և երկինք, և արեգակ, և հողմ: Մեզ մօտ չը կան այնպիսի շքեղ բոցեր, ինչպէս դուք և ձեր ընկերներդ էք, այդպիսի ահագին տերևներով և պանշելի ծաղիկներով, բայց, այնու ամենայնիւ, մեզ մօտ էլ են բնում շատ լաւ ծառեր՝ եղևին, սօճի, թխտենի: Ես մի փոքրիկ խոտ եմ և երբէք չեմ հասնի ազատութեան, բայց, ախր, դուք այդչափ մեծ և հուժկու

էք: Ձեր բունը ամուր է և ձեզ քիչ է մնացել հասնելու ապականջ ծածկոյթին: Դուք կը փշրէք նրան և դուրս կը գաք աստուածային աշխարհը: Այն ժամանակը դուք կը պատմէք ինձ, արդեօ՞ք այնտեղ բոլորն էլ այժմս նոյնքան գեղեցիկ են, ինչպէս որ էին: Ես կը բաւականանամ և դրանով:

—Ախր ի՞նչու, փոքրիկ խոտ, դու չես ուզում դուրս գալ ինձ հետ միասին: Իմ բունը հաստ է և պինդ. յենւիր նորա վրայ և սողիր նրանով: Քեզ տանելն ինձ համար ոչինչ չարժէ:

—Ե՛հ, չէ՛.—ե՛ս ուր. նայեցէ՛ք, ի՞նչպէս թարշամած և տկար եմ ես. ես չեմ կարողանում բարձրացնել իմ մի ճիւղս անգամ: Ձէ՛, ես ձեզ ընկեր չեմ: Աճեցէ՛ք, բաղդաւոր եղէ՛ք: Միայն, խնդրում եմ, երբ դուրս եկաք ազատութիւն, մտաբերեցէ՛ք երբեմնապէս ձեր փոքրիկ բարեկամին:

Այդ ժամանակ արմաւենին սկսեց աւելի և աւելի մեծանալ: Օրանժերէտի այցելունքը սկզբում զարմանում էին նորա ահազին հասակով, իսկ նա ամսից-ամիս աւելի և աւելի էր բարձրանում: Ռուսաբանական այգու տեսուչը այդպիսի սրբնթաց աճումը վերագրում էր իւր լուս հոգատարութեանը և հպարտանում էր իւր զիտութիւնով, որով նա շինել էր ջերմասենեակը և առաջ էր տանում իւր գործը:

—Այո՛, նայեցէք Attalea-princeps-ին,—ասում էր նա: Այսպիսի գեղահասակ օրինակներ Բրազիլիայումն անգամ շատ սակաւ են պատահում: Մենք գործ դրինք մեր բոլոր հմտութիւնը, որպէս զի բոցերը ջերմասենեակում աճեն նոյնպէս ազատ, ինչպէս և ազատութեան մէջ, և, ինձ թւում է, թէ մենք հասել ենք այդ կողմից արդէն նշանաւոր առաջադիմութեան:

Այս ասելով, նա ինքնաբաւականութեամբ մի քանի անգամ խփեց իւր ձեռնափայտով արմաւենուն և հարւածները զանգակաձայն թնդացին ջերմասենեակի մէջ:

Արմաւենու տերէնները սարսրուեցին այդ հարւածներից: Աւա՛ղ, եթէ նա իմանար հառաչելը, զայրոյթի ինչպիսի գոռոց պիտի լսէր տեսուչը:

—Նա երևակայում է, իբր թէ ես բնում եմ նորա բաւականութեան համար,—մտածեց Attalea-ն: Թո՛ղ երևակայէ:

Եւ նա սկսեց աճել, գործադրելով իւր բոլոր հիւթերը միակ ձգւելու վրայ, զրկելով նրանցից իւր արմատները և տերևները: Նրբեմն նրան թւում էր, որ կամարից հեռաւորութիւնը չի փոքրանում: Այդ ժամանակ նա լարում էր իւր բոլոր ոյժերը: Նրջանակները աւելի և աւելի մօտենում էին նրան և ահա՛, վերջապէս, երիտասարդ տերևը կաշւում է սառած տպակիին և երկաթին:

—Նայեցէ՛ք, նայեցէ՛ք,—ասացին բոյսերը. տեսէ՛ք ի՞նչտեղ է գնացել: Զը լինի թէ վճռւի:

—Ինչ անենք, որ աճել է: Ի՞նչ մի չը տեսնուած բան է: Ահա՛, եթէ նա կարողանար հաստանալ ինձպէս,—դա դեռ ևս հասկանալի կը լինէր,—ասաց հասուիկ տակառածե բունով ցիկադան: Ախր ո՞ւր է մեկնում: Բա՛ւրճ մի է. ոչինչ չի կարողանալու անել: Նրջանակները ամուր են և ասպակիները հաստ:

Մի ամիս ևս անցաւ: Attalea-ն բարձրանում էր: Վերջապէս, նա ահա պինդ սեղմւեց շրջանակներին: Բանելու այլ ևս տեղ չը կար: Այդ ժամանակ բունը սկսեց ծուել, սաղարթախիտ գազաթը ճիւլեց. շրջանակների ցուրտ փայտերը հպեցան ջահիլ քնքոյշ տերևներին, փոքրտեցին և այլանդակեցին նրանց, բաց ծառը յամառ էր, չէր խնայում տերևներին և չը նայելով ոչնչի, ճնշում էր վանդակներին, և, ահա՛, վանդակները սկսել էին անձնատուր լինել, թէև շինւած էին ամենամուր երկաթից:

Փոքրիկ խոտը հետևում էր այդ մաքառման և սրտաճմլում էր ալեկոծութիւնից:

—Ասացէ՛ք ի՞նձ, միթէ ձեզ ցաւ չէ տալիս: Եթէ շրջանակները այդքան ամուր են, լա՛ւ չէր լինի եթէ կենայիք,—հարցրեց նա արմաւենուց:

—Ցաւ չէ՞ տալիս: Ի՞նչ կը նշանակէ ցաւ տալ, երբ ես ուզում եմ դուրս գալ ազատութիւն: Մի՞թէ դու չէիր, որ խրատուսում էիր ինձ,—նկատեց արմաւենին:

—Այո՛, ես խրատուսում էի, բաց չը դիտէք որ դա այդպէս դժւար է: Խեղճս էք գալիս: Դուք այդպէս չարչարում էք:

—Լ. ՈՒՐ, թշւա՛ռ բոյս: Ինձ մի՛ խնայիլ: Ես կը մեռնեմ, կամ կաղաւթեմ:

Եւ հէնց այդ րոպէին լսեց մի սուր, զանգակածայն ճռուոց:

Կոտրւեց երկաթի հաստ շերտը: Թափւեցին և ղողանջեցին ապակիի կոտորտանքները: Նրանցից մէկը կպաւ տեսչի գտակին, որն այդ րոպէին զուրս էր գալիս օրանժերէացից:

—Սա՛ ինչ է,—հեծկտաց նա, վեր թռչելով և տեսնելով օդի մէջ թռչող ապակիի կոտորները: Նա զուրս վազեց նորա օրանժերէացի և նայեց ծածկոյթին: Ապակեայ կամարի միջով խրոխտութեամբ ցցւած էր արմաւենու ձգւած կանաչ գազաթը:

—Միմիայն, —մտածեց արմաւենին ինքն-իրան: Եւ միթէ սա է բոլորը, ինչի համար չարչարել և տառապել եմ այսքան ժամանակ: Եւ միթէ միայն սրան հասնելն էր ինձ այրող փափագը:

Խորին աշուն էր, երբ Attalea-ն զուրս ցցւած կանգնած էր փշրւած ծածկոյթի միջով: Մաղում էր թեթեւ ձիւնախառն անձրևը. քամին քշում էր ցած ամպերի մոխրագոյն գահակները: Նրան թւում էր, որ նրանք գրկում են իրան: Ծառերը արդէն մերկացել էին և մի-մի այլանդակ մեռեալներ դարձել. միմիայն սօճիի և մայրերի վրայ էին մնացել մուրթ կանաչագոյն ասղնատերևները: Ծառերը դառնալից նայում էին արմաւենուն: «Կը սառչես», —կարծես ասում էին նրան, —զու չը գիտես թէ ինչ բան է սառնամանիքը: Դու չես կտրող զիմանալ. ի՞նչու զուրս եկար քո ջերմասենեակից:

Եւ Attalea-ն իմացաւ, որ նրա համար ամեն բան վերջացած է: Նա սառչում էր: Կրկին վերադարձա՞ւ ծածկոյթի տակ: Բայց նա այլ ևս անկարող է այդ անել: Նա պիտի կանգնէր ցրտահար հողմում, զգար նորա խոտութիւնները, ձիւնի սրակտուր շփումները, նայէր կեղտոտ երկնքին, աղքատ բնութեանը, բուսաբանական այգու ետևի աղբոտ սրահին, մեծ տաղտկալից քաղաքին, որը նշմարւում էր քշաթղպի մէջ, և սպասէր մինչև մարդիկ այնտեղ՝ ջերմասենեակում, չեն վճռի թէ ինչպէս վարեն նորա հետ:

Տեսուչը հրամայեց սղոցել ծառը: «Կարելի էր նորա վրայ մի առանձին կալսակ կառուցանել — ասաց նա, —բայց դա միթէ կարող է երկար տևել: Նա կրկին կը բանի և բոլորը կը կոտրատի: Բացի դորանից, էլ դա շատ թանգ կը նստի: Սղոցել նրան»:

Թոկերով կապեցին արմաւենուն, որպէսզի նա ընկնելուց՝ չը փշրի ջերմասենեակի պատերը և ցածից, առի և արմատից, սղոցեցին նրան: Փոքրիկ խոտը, որ փաթաթւել էր ծառի բունով, չուզեց

անջատուել իւր բարեկամից և նոյնպէս սղոցի տակ ընկաւ: Երբոր արմաւենուն դուրս քաշեցին ջերմասենեակից, կտրած կոճղի վրայ տապալում էին սղոցով տրորած, պատառոտուած ճիւղերը և տերեւները:

— Պոկել այս անպէտք բանը և դուրս գցել,— ասաց տեսուչը: Նա արդէն դեղներ է, և սղոցն շատ է փչացրել: Սյտեղ մի ուրիշ նոր բան պէտք է տնկել:

Պարտիզականներից մէկը բահի հմուտ մի հարւածով դուրս բերեց խոտի մի ամբողջ խտիւղ: Նա գցեց նրան զամբիւղի մէջ, դուրս տարաւ և թափեց ետեւի սրահում ուղիղ մեռած արմաւենու վրայ, որն ընկած էր ցեխի մէջ և արդէն կիսաթաղած ձիւնով:

ԱՏՏԱԼԵԱՅԻ ԱՌԻԹՈՎ

ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆ

Ա. ՂՈՒԼԵԱՆՅԻ

Որովհետև այս գրածքը, իւր լոյս տեսնելով, կասկած և տարածաշնութիւն առաջ բերեց ուսն ընթերցող դասի մէջ իւր մէջ ամփոփող դաշափարի վերաբերմամբ,—վասնորոյ ես ասելորդ չեմ համարում մի բացատրական պատասխան տալ ալդ իմ թարգմանութեան վերաբերմամբ: Ռուսաց ընթերցողներից մի քանիսը—երբ Attalea-princeps ը հրատարակեց—աչն կարծիքին էին, որ Վսեվոլոյ Գարչին իւր ալդ գրածքով մտադրում է մի ապտակ հասցնել ինտելլիգենցիայի առաջնակարգ դասին, որի համար նա, ի հարկէ, ենթարկւում էր, ալտպէս սոսա), անպաշտան «զինւորական գատի»: միւս մասը—ես խօսում եմ ուսն ընթերցողի լաւ և բարեմիտ դասի մասին—աշխատում էր մի կոմպրոմիսական բացատրութիւն որոնել ալդ գրածքի տարածաշնութիւն ծնեցնող կտորի մասին, աչքի առաջ ունենալով անկասկած Գարչինի ամբողջ գրականական վարքը և պատիւը: Սկաբիչեւսկին, օրինակ, ասում է. Ատտալէան չուսահատական բացականչութիւնը կատարելապէս բնական—այս խօսքերի մէջ ես կարդում եմ, ինչպէս արտապաշտեցի, կոմպրոմիսն—և հասկանալի է, եթէ ի նկատի ունենանք աչն տխուր և չուսակտուր միջնորդը, ուր հանդէս են գալիս մեր ալդ առաջնակարգ մարդիկ իրանց դործունէութեան միջոցին:

Գրածքի աչն կտորը, ուր Ատտալէան չուսահատական գոռոց է արձակում—աչն աստիճան չզկլացրել էր շատերին, որ մինչև անգամ ումանք, ձեռնարկելով նորա թարգմանութեանը—օրինակ «Աղբիւրը»—հարկաւոր էր համարել նրան դուրս գցել ամբողջովին: Ինչպէս չը լինի ալդ կտորի բացատրութիւնը,—բայց, ես կարծում եմ, մի անգամ արդէն ձեռնարկելով նորա թարգմանութեանը—պէտք է թարգմանել նրան ամբողջովին, իւր բոլոր հարադատութեան և ամբողջութեան մէջ: (Հէնց այս տեսաւ.

կէտից ես ընդունում եմ, որ Ատտալէաի հալկական թարգմանութիւնը չը կալ): Դա պահանջում է ոչ թէ գրածքի անհատական անձեռնմխելիութիւնը, այլ և Վարչինի ամբողջ անունը և գրականական չարգը ընթերցող դասի մէջ: Այդպէս վարւել—կտորներ դէն գցել գրածքի միջից—կարելի է միմիայն երկրորդական և երրորդական գրողների հետ, երբ նոյն իրանք գրողները, շատ անգամ չը գիտեն, թէ ինչ են գրել և ինչի համար են գրել ապա բոլորը: Բայց այդպէս վաւել Վարչինի հետ—անկարելի է, զատապարտելի է:

Նա թարգմանեցի ալս գրածքը նորա համար, որ նա պատկանում է մի աղնպիսի վերին աստիճանի չարգելի և սրտական գրողի, ինչպէսին է Վսեմսուրդ Վարչին, որի իւրաքանչիւր գրածքը—ինչպիսի մեծ թերութիւններ և չը բովանդակէ նա մասնաւորապէս աղնուամենաչնի արժանի է մեր ընթերցողի կողմից ամենալուրջ ուշադրութեան և կրիտիկալ: Ներկորդ. նա չօչափում է իւր ամբողջութեան մէջ մի աղնպիսի նուրբ և քնքուշ առարկալ, ինչպէսին է ռուսաց ինտելիգենցիալի առաջնակարգ դասի խնդիրը,—որ նորա մասին կարծիքը նոյնպէս առաջնակարգ գրողի կողմից, ինչ աստիճանի նա և սխալ չը լինի մեր կարծիքով իւր տենդենցիալի մէջ,—դարձեալ պիտի մեզ համար վերին աստիճանի հետաքրքրական լինի. և, վերջապէս, երրորդ. ես ձեռնարկեցի ալս գրածքի թարգմանութեան նորա համար, որ նա—Attalea princeps-ը—իմ կարծիքով, Վարչինի ամենասիրուն, ամենապատկերական, կենդանի և, եթէ կուղէք, գեղարւեստականալլէգորիական գրածքներից մէկն է,—որի ընթերցանութիւնը մեր հաց ընթերցողի համար բնաւ չի կարելի անպէտք դատել:

ՊԱՏՐԻԿԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ

Ա. ՆԱՄԱԿԱՆԻ

ԻՄ ՈՒՂԵԿԻՑՆԵՐԸ

ՍԻՐԵԼԵ ՔՈՂԵ

Վաղուց է ցանկանում էի այցելել Գետաբէզի պղնձահանքը։ Նորա մասին շատ էի լսել և կարդացել։ Ուստի՝ արհեստագէտ Սուշեղեանի առաջարկութիւնը — գնալ պղնձահանքը և նորա շրջակայքը տեսնելու — ես ընդունեցի մի առանձին ուրախութիւնով։

Երկաթուղու կառքում ես հետաքրքրեցի խօսակցութիւններով և դորանով խլեցի իմ հանգստանալու ժամերը։ Եւ թէև յետոյ ես հետեցի Սուշեղեանի օրինակին, սակայն իմ հանգստանալը շատ չը տուեց։ Շուտով մեզ զարթեցրին։ Կայարան հասանք դարձեալ գիշերը, բայց արշալոյսը արդէն սկսում էր և առաւօտը մօտ էր։

Իջանք թէ չէ՝ սկսեցինք ուղևորւել միջոցների մասին հարց ու փորձ անել։ Մեզ հետ միասին իջաւ կառքից և մի պարոն, որ տեսնելով մեզ՝ մօտիկացաւ, ծանօթացաւ և ոչ միայն դիւրացրեց մեզ համար բոլոր մանր մունր հոգսերը, այլ և ինքը միացաւ մեզ։ Դա բժիշկ Բարսեղեանն էր, որ զործեր ունէր նոյնպէս պղնձահանքի մօտերքը և որին շատ լաւ ծանօթ էր բոլոր շրջակայքը։

Նա բացատրեց, որ կարող ենք ուղևորւել և սալով, և ձի հեծած։ Նա խորհուրդ տուեց վերջին տեսակ ճանապարհորդութիւնը և խնդրեց, որ մենք թոյլ տանք նորան, որ նա նախագծի մեր գնալու ուղին։ Նա այնպէս կարգադրեց, որ մենք մեր ամբողջ ճանապարհորդութեան միջոցին կարողացանք տեսնել գիւղեր, և հաց,

և թուրք, և դուխոբորի, և գերմանացիների և այնուհետև նորից նստեցինք երկաթուղու կողքը:

Եւ այդպէս էլ արինք:

Մեր առաջնորդ-ուղեցոյց բժիշկը պատմում էր անդադար, պատմում էր աշխուժով, զրաւիչ ձևով: Բժիշկ Բարսեղեանը ոչ միայն նկարագրում էր շրջակայքը, այլ և աշխատում էր զանազան կարծիքներ յայտնել զանազան երևոյթների մասին: Մուշեղեանը, որ ուշադիր լսում էր նորա պատմածները, չէր ընդունում շատ կէտերում նորա յայտնած կարծիքները, բայց հարևանցի նկատողութիւններ էր միայն անում և չէր մոնում մեծ վիճաբանութեան մէջ:

Ահա բարձրանում ենք տափարակից և մոնում ենք լեռների և ձորերի աշխարհը: Մեր թողած տափարակը սփռւում է մեր աչքերի առաջ. իսկ նորանից յետոյ հորիզոնը պարսպում է ուրիշ՝ աւելի մեծ՝ լեռնակոյտով: Լեռնային օդը թարմացնում է մեզ: Հրաշալի օդ: Մեր խօսակցութիւնները ընդհատւում են. մենք լուռ խորասուզւում ենք զանազան մտածութիւնների մէջ:

Բայց յոգնածութիւնը իրանը անում է: Զընայելով մեր մի երկու անգամ հանգստանալուն... մենք սկսեցինք զգալ մեր ճանապարհորդութեան ծանրութիւնը. և անշափ ուրախացանք, երբ հեռից տեսանք պղնձահանքի շինութիւնները, որոնք այնքան զանազանւում են մեր գաւառների սովորական շինութիւններից:

Իմ առանձին յօգւածից դու կը տեղեկանաս այստեղի պղնձահանքի մասին: Բայց մի բան, որ չեմ կարող այստեղ չը յիշել, այդ այն տպաւորութիւնն է, որ անում են մարդու վերայ ամբողջ պղնձահանքը և նորա կառավարիչները: Կանոնաւոր գործը, մասնագիտական զարգացումը, լաւ կշտած և սահմանած կազմակերպութիւնը — ինձ վերայ մի ուրախ և մի և նոյն ժամանակ ճնշող ազդեցութիւն ունեցան: Այդ մտածւած և հաստատ գործի, այդ հաշւած և կանոնաւոր գործածւող խելքի առաջ՝ ես մոռացայ այն սարսափելի աւազակներին, որոնց մասին պատմում էր ճանապարհին բժիշկը: Այդ վայրենի քաջագործութիւնները դարձան իմ աչքում աննպատակ երեխայական խաղեր՝ զուրկ ներքին ոյժից, զուրկ ապագայից:

Պղնձահանքի կառավարիչը հարևանցի կերպով մեզ ծանօթացնում էր պղինձ ստանալու երեք եղանակների հետ. բացատրում էր

իրանց արած փորձերի շարժառիթները և հետևանքները. համեմատում էր իրանց անտառի փայտը և Բագուի նաւթը, իբրև վառելիքի նիւթեր, հաշուում էր իրանց շինած կարճ երկաթուղու տւած դիւրութիւնը... Մենք զգում էինք, որ հնադարեան սարահարթը եկած այդ նոր հիւրերը՝ բոլորովին ուրիշ գործ են գործում, որ մարդկային խելքը այդտեղ նւաճումների ետեւից է ընկած և որ նորան օգնական է հանգիստանում այն գիտութիւնը, որը չէ վախենում մեր լեռների աւազակներից և դեերից:

Պղնձահանքից ուղղւեցինք դուխօբորների գիւղը, ուր մի փոքր հանգստանալուց յետոյ շարունակեցինք մեր ճանապարհը:

Հողը նոր էր զարթնում իւր ձմեռւայ քնից. այս ու այն խորշերում երևում էին մատաղ կանաչի առաջին բողբոջները: Օղը զով էր և ամրացնող:

Ահա հեռւից երևաց Ձ... հայ գիւղը: Բժիշկը խորհուրդ տւեց այդտեղ կարդին հանգստանալու: Մենք համաձայնեցինք:

Գիւղում իջանք բժշկի ցոյց տւած տանը: Մեզ ընդունեցին պատրաստականութիւն յայտնելով, բայց այնքան տակն ու վերայ եղան, որ ես ինձ դժւար դրութեան մէջ զգացի:

Բաւական մեծ սենեակում մեզ համար մաքուր գորգեր փռեցին, բարձեր դրին բոլորիս համար և հրաւիրեցին հանգստանալու: Յետոյ և թէյ բերին:

Բժիշկը իբրև ծանօթ հարց ու փորձեր արաւ տանտէրից գիւղի և մի քանի ծանօթ գիւղացիների մասին: Մի քանի ժամանակից յետոյ եկան երեք գիւղացիներ բժշկին տեսնելու. նա հրաւիրեց նոցա նստելու: Գիւղացիները մեզ ողջունելուց յետոյ՝ նստոտեցին:

— Ինչպէ՞ս գիւղը անցկացրաւ այս ձմեռը, հարցրեց բժիշկը:

— Փառք Աստուծու, միջակ. խոտի կողմից մեծ պակասութիւն ունէինք, բայց մի կերպ ձմեռը լուսացրինք:

— Իսկ հացներդ, ուրեմն, լաւ է՞ր:

— Լաւ էր. բայց առաջւանը չէ:

— Գիտէք, ի՞նչ. դարձաւ դէպի մեզ բժիշկը, գիւղացիները այսպէս են, բերանները չի զօրում, որ ասեն թէ լաւ էր, չէ. պէտք է վերջումն էլ մի բան կցեն, մի գանդառ աւելացնեն:

— Դէհ, ինչպէ՞ս սնենք, պարոններս, հողը քանի գնում է

մարդահաշիւ փոքրանում է, հասկն էլ տարի տարւայ վերայ թոյլ է բռնում. ապա չի՞ պակասում, ապա մեր մէջքը չի՞ թուլացնում:

— Ուսումնարանը ինչպէ՞ս է:

— Կայ էլի: Վարժապետին իմաց ենք տւել գայ ձեր տեսութեանը: Լաւ մարդ է, բայց շատ է իրասածի:

— Ի՞նչպէս:

Այդ միջոցին զիւղացիներից մէկը բռնեց խօսողին և նախօքը փոխեց:

— Երեխայքը նորան սիրում են, մեզ էլ այդ է հարկաւոր. ինքն էլ խելքը գլխին մարդ է:

— Ռո՞ճիկը աւելացրի՞ք:

— Ձէ, որտեղից աւելցնէինք, դժւար տարիներ են: Ասում էք թէ մենք հա զանգաւորաւոր ենք, ի՞նչ անենք՝ ոյժներս չի պատում: Ուսումնարանի հիմնկէաց ծախսած փողն էլ հեշտ չի կիտում: Շուտով էլի պէտք է հոգաբարձուների ժողով անենք:

Բժիշկը՝ յանկարծ իբր թէ սթափւած՝ դարձաւ մեզ և ասաց.

— Այո՛, բարեկամներ, ես մռայցայ ձեզ ներկայացնել կարգին. այս մեր զիւղացին դպրոցի հոգաբարձուն է. սա բացի մաճը բռնելը և ուրիշ բան էլ շատ գիտէ: Լաւ չէ՞. հոգադորձ և հոգաբարձու:

Ես հետաքրքիր եղայ իմանալու թէ գիւղից ինչպէ՞ս են ուսումնարանի համար փող ժողովում, ի՞նչ կարգով:

— Մի կերպ անում ենք էլի: Ի հարկէ աղքատներից, չքաւորներից փող չենք պահանջում. նոցա երեխայքը ձրի են ուսում առնում: Խօսակցութիւններ շատ եղան իւր ժամանակին. բայց հիմա հանդարտութիւն է: Ի հարկէ մի քանիսներին շատ է զօռ հասնում. բայց ինչ արած, էլ է, ժողովուրդ է: Աստուած բաններս յաջող տանի, հունձներս առատ լինի, մենք երկնքի թռչունին էլ կուտ կը տանք:

— Այո՛, տնտեսական ապահովութիւնը — հիմքն է ամեն մի յարատեւ յառաջադիմութեան, ասաց խորը զգացած Մուշեղեանը: Ժողովուրդը այդ լաւ է հասկանում: Տւէ՞ք նորան հող, կարողութիւն և նա կիրադործի ամեն տեսակ երազներ:

— Այդ՝ խնդրի միայն մի մասն է: Եւ այժմ մեր ժողովրդի համար այդ չէ գլխաւորը, նկատեց բժիշկը:

— Միշտ զլխաւորն է լինելու: Մեր զպրոցներն էլ պէտք է ձգտեն աշակերտին զրահաւորելու այնպիսի գիտութիւններով, որոնք օգնում են ժողովրդի նիւթական հարստութեան:

— Դուք, պարոն Մուշեղեան, խառնում էք մի քանի բան միասին: Դուք խօսք բաց արիք տնտեսական ապահովութեան մասին, իսկ այժմ շօշափում էք ուսում տալու ուղղութեան խնդիրը: Դոքա տարբեր աւարկաներ են: Ես առաջինին չը աւելի առ այժմ մեծ նշանակութիւն, երկրորդը ընդունում եմ. իսկ այդ բոլորը դեռ թողած՝ ասում եմ, որ մեզ հարկաւոր է այժմ առհասարակ բարոյական, գաղափարական առաջադիմութիւն:

— Դոքա բառեր են, պարզ խօսեցէք, աւելի աշխարհաբառ, ժպտալով ասաց Մուշեղեանը:

— Այժմ մեր կեանքը ներկայացնում է ինքը մի նիւթ, որը ո՛չ աղքատ է և ոչ փրփած. այլ միայն զուրկ է հոգուց, զուրկ է խելացի նպատակների ծառայելուց:

Գիւղացիները տեսնելով, որ խօսակցութիւնը բոլորովին փոխւեց, մէկ մէկ դուրս եկան՝ զուցէ կարծելով, որ մենք կոմենում ենք մենակ մնալու:

Ինձ հետաքրքրում էր Մուշեղեանի և բժշկի մէջ բացւած վէճը: Ուստի՝ ցանկանալով խօսակցութիւնները աւելի կանոնաւոր դարձնելու, ես ասացի.

— Պարոններ, խնդիրը լաւ խնդիր է և ինչպէս ես կարծում եմ, մենք բոլորս էլ պէտք է որ շատ հեռու չը լինենք միմեանցից. խնդրի ներքին իմաստի վերաբերմամբ. այժմ նորան ձեւակերպելու, նորան յայտնի գոյն տալու, նորան բնորոշելու մէջն է լինելու տարբերութիւնը:

— Ի՞նչ անեմ, զանգատուեց Մուշեղեանը, ես պարզ աշխարհաբառ եմ խօսում. իսկ մեր պարոն բժիշկը զրաբառ: Ես ասում եմ թէ ժողովուրդը պէտք է ուստի, խմբի, երեխաներ մեծացնի, երեխաներին զործնական՝ հաց բերող ուսում տալ, նորան ապահովի աղանիւ աշխատանքով, որպէս զի ժողովուրդը չը մտածի ծուռ և անազնիւ միջոցների վերայ, որպէս զի խելացի հիմք կազմի կանոնաւոր զարգացումի համար, իսկ...

— Իսկ ես, տաքացած վրայ բերեց բժիշկը, ասում եմ, որ այդ

բոլորին հասնելու և ուրիշ հասարակական նպատակներ իրագործելու համար կարևոր է նախապատրաստական գործունեութիւն:

—Այսինքն:

—Գաղափարական շարժում, բարոյական սուրբ ոգևորութիւն, վեհի, համազգայինի, համամարդկայինի պաշտում: Խնչն է մեզ երեքիս միմեանց հետ կապում՝ եթէ ո՛չ այն մի լուսաւորութիւնը, այն մի գաղափարը, որին յարգող և ծառայողներն ենք:

—Խօսենք իրականից, սկսեց աւելի լուրջ կերպով Մուշեղեանը, այս դիւղի վերաբերմամբ ինչ կարող էք ասել: Ինչպէ՞ս անենք, որ սա առաջադիմի: Անե՞նք այն, ինչ որ ես եմ առաջարկում՝ իսկապէս գործնական, իրագործելի բաներ, թէ նորան թուլենք, շլմեցնենք ձեր եղանակով:

—Նւ այդ, և այն. բայց դուք չէք ցանկանում ըմբռնել իմ տեսակէտը: Նրբ որ սկսում է մի ազգի մէջ գաղափարական շարժում, նա ինքը ուժեղ կերպով օգնում է իւր առաջադիմութեան և նա պահանջում է այն, ինչ որ դուք այժմ նորան պատուաստում էք, նորան կպցնում էք: Այդ գաղափարական շարժումը ինքը դեր ունի կատարելու:

—Եթէ, պարոն բժիշկ, խնդիրը այդպէս ընդհանրացնում էք, այն ժամանակ ես կասեմ, որ համամարդկային գաղափարական շարժումները հետևանք են եղել տնտեսական հանգամանքների:

—Մասամբ միայն: Ճիշդ է տնտեսական կեանքը խառն է եղել շատ գաղափարական շարժումներում. բայց դա չափազանցրած ընդհանրացնում է և յամենայն դէպս մեր երկրում կան առանձնապատկութիւններ...

—Դուք եթէ մանրամասն քննէք, խօսքը կտրեց Մուշեղեանը, կը տեսնէք, որ մեծ շարժումներում—տնտեսական խնդիրը առաջին տեղն է բռնել: Մինչև անգամ ստրկութիւն ունչացնողները, զորօնակ Ամերիկայում, ղեկավարում էին տնտեսական հաշիւներով և ոչ թէ գաղափարական ոգևորութիւնով:

—Այդ կարծիքը ես գիտեմ, հանդարտ նկատեց բժիշկը. բայց այդ կարծիքը հարկաւոր է ո՛չ այժմ, այս խօսակցութիւնների ժամանակ, այլ երբ մենք քննում կը լինենք ժողովրդի տնտեսական զարգացումի խնդիրը: Ես խօսում եմ ժողովրդի ընդհանուր զարգացումի մասին:

—Պարոն բժիշկ. դուք՝ փոխանակ վիճելու ըստ իմաստի՝ ղիմում էք կողմնակի միջոցների, փոքր ինչ վիրաւորւած նկատեց Մուշեղեանը:

—Ներեցէ՛ք, ամենևին կողմնակի միջոց չէ. ես ցանկացայ դորանով աւելի կտրական շեշտել իմ և ձեր հայեացքների տարբերութիւնը: Լաւ. ես կը վիճեմ: Դուք ի՞նչ խնդիրներ էք ինձ առաջարկում:

—Բացատրեցէ՛ք, ինչու էր Փրանսիական ազգը շարժուում անցեալ դարերի վերջերը, ինչո՞ւ էր ստրկութիւնը վերանում այս դարում: ասացէ՛ք, ինչ տեսակ է շարժողի տնտեսական վիճակը. և եթէ չը փոխէր տնտեսական վիճակը, սկսւած շարժումը կը վերջանա՞ր կամ վերջանում է: Քրիստոնէութիւնը, որ այնպէս շուտով տարածւեց, չէր մոցնում արդեօք տնտեսական նոր հայեացքներ: Ժողովրդական շարժումը առանց տնտեսական հիմունքի—մի մեծ հիւանդութեան արտայայտութիւն է:

Բժիշկը հանգիստ լսում էր Մուշեղեանի ասածները. նա կարծես դեռ սպասում էր շարունակութեան: Մուշեղեանին պատասխանելով նա ասաց.

—Գաղափարները այն պատճառով ուժեղ և հաստատ էին, որ նոքա վճռում էին և տնտեսական խնդիրներ. բայց ո՛չ թէ նոքա իրանք միայն ծնունդ էին, միայն հետեանք էին տնտեսական հանգումանքների: Եթէ Եւրոպայում երրորդ դասակարգը այժմ իշխող է և նորան տանում են, այդ բացատրւում է ո՛չ միայն նոքա տնտեսական ուժով, այլ և այն բանով, որ այդ երրորդ դասակարգը գաղափարներ չէ բացասում, այլ իւր դրօշակների վերայ գաղափարներ է նշանակել: Գուցէ գաղափարներից օգուտ քաղողները յաճախ ճարպիկներն են լինում: Դէ՛, միշտ լինում են հասարակական փոփոխութիւններից օգուտողներ: Դուք օրինակ էք բերում քրիստոնէութիւնը: Բայց միթէ՞ հէնց դա չէր այն ուժեղ գաղափարը, որ ընկճեց համահաւասար բոլոր դասակարգերը. և ռաժմին, և նախարարին, և Տրդատին, որ հրաժարւեց նոյն իսկ իւր գահից: Գաղափարը չէ՞ր, որ մղեց հինգերորդ դարի փափկասուն կանանց արհամարհելու կեանքի վայելչութիւնները, այսինքն՝ ուրիշ լեզուով՝ տնտեսական հանգամանքները: Գաղափարը չէ՞ր, որ ստիպում է մեր նորաբոյս երիտասարդներին՝ մոռաւոր աշխատանքի հետ կապւած ծանրութիւնները գերադասել ուրիշ աւելի շահաւէտ գործերին:

—Այդ ի հարկէ: Այդ ոչ ով չէ էլ բացասում:

—Բաւական չէ պարոններ, նորան չը բացասել. մենք պէտք է նորան այժմ աւելի, քան երբ և իցէ, աչքի առաջ ունենանք: Գաղափարը, ուժեղ, համատարած գաղափարը՝ նա մի չը զրւած դաշնագիր է, որ միլիոնաւոր ժողովուրդ ուղղում է մի ընդհանուր մեծ գործի:

—Բայց իմ դրած հարցերին չը պատասխանեցիք, նկատեց Մուշեղնը:

—Որովհետեւ ես այժմ նորան երկրորդական եմ համարում և բոլորովին առանձին խնդիր:

—Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ, միթէ՞ դուք չը լսեցիք զիւղացուց, որ նա ասում է մենք ուսումնարան չենք կարողանում պահել, որովհետեւ հողը պակասում է, ուժասպառ է դառնում:

—Ես կը պատասխանեմ ձեզ մի հարց տալով: Խնդրեմ ասացէք, ինչո՞ւ հարեան թիւրք զիւղերը, որ աւելի բազմահող են, դպրոց չ'ունին. ինչո՞ւ դուխօբորները երեկ մեզ աշխատում էին համոզել, որ իրանց դաւանածից դուրս կրթութիւնը ֆիասակար է և այդ պատճառով դպրոց բանալու խնդրին շատ են դիմադրել: Միթէ բազմահողութիւնը, միթէ՞ տնտեսական լաւ վիճակը՝ բացի կանոնաւոր աճումից՝ մինչև այժմ մի որ և է բան է տւել մեզ Նոր-Բայազէդի գաւառում, Նիրակում, Աբարանում և միթէ՞ այժմ, որ զիւղացիները սկսել են գնահատել ուսումը, նոքա աւելի հարստացել են, ո՛չ, ո՛չ, ո՛չ. նոքա մինչև անգամ աղքատացել են և մի քանի տեղերում այնքան, որ իսկապէս առաջադիմութեան համար վտանգւած են:

—Ինչո՞ւ են վտանգւած, երևի այն պատճառով, որ չեն կարող ուսումնարան պահել, որ տնտեսապէս անկարող են:

—Այո՛, պարոն Մուշեղեա՛ն, հազար անգամ այո՛. բայց ես ասում եմ թէ այդ գիւղերում ուսումի, գաղափարի խնդիրը քնած է, և պնդում եմ, որ նորա, այսինքն այդ գաղափարի, ծնողը՝ տնտեսական վիճակը չէ. սա նորան նպաստող, նորան իրագործող միջոցն է և մասամբ էլ նորա հեռւանքը:

—Տնտեսական խնդիրը ամենամեծ, ամենաէական խնդիրն է մեր ժողովրդի համար և ձեր ասածները յանգում են վերջ ի վերջոյ այդ

կէտի վերայ: Բոլոր աշխարհների հոգսը այդ է, շատ պատերազմների և դիւանագիտական ընդհարումների հիմքը կամ աստառը—տնտեսական է: Սա անհերքելի է. իսկ ձեր ասածները—միայն զեղեցիկ խօսքեր են, իրագործելու համար անբերունք:

Ես ևս միջամտեցի և վէճը սկսաւ շատ աղմկալի դառնալ: Վէճի ժամանակ մի երկու անգամ տանտէրի գլուխը երևաց զբան միջից. բայց խօսակցութեան խանգարող չեղաւ:

—Պարոն Մուշեղեան, ասացի ես, դու քկատարեալ իրաւունք ունէք պնդել ձեր ասածների վերայ, բայց բժշկի ասածների մէջ կան իսկապէս էական կէտեր, որ պէտք է լրջօրէն քննել: Ես նամանաւանդ զնահատում եմ այդ ասածները, որովհետեւ նա ինքը մեր կեանքը շատ լաւ ճանաչում է, մեր ժողովրդի հետ շատ է շփուել:

—Ուրեմն, պարոն Պատրիկեան, ես այստեղ երկու հակառակորդ եմ ունեցել. ես կարծում էի, որ դուք իմ տեսակէտը ըմբռնել էք: Միթէ՞ դուք չը զիտէք, որ ինքը ուսումը, մեր դարի լուսաւորութիւնը ինքը՝ ունի իւր սեպհական որոշ ազդեցութիւնը, որի մասին եթէ շատ էլ չը խօսենք, այնուամենայնիւ նա իւր անելիքը կ'անի: Ես լաւ գիտեմ, որ ուսումը կը տայ այն բոլորը, ինչի մասին այնքան ոգևորած խօսում էր բժիշկը, ես այժմ ասում եմ ժողովրդին ապահովացրէ՛ք, ժողովրդի մէջքը պնդացրէք: Ինչպէս դատողութիւններ ուզում էք յայտնեցէք զանազան խնդիրների մասին, բայց նախ և առաջ ժողովրդին հաց տւէք, հաց: Թող՝ մի հինգ տարի, տասը տարի նա ուշ զարգանայ, բայց նա կուշտ լինի, իւր ձեռքի աշխատանքով բաւական, խղճմտանքը չը վտանգւած: Սա իմ հայեացքի առաջին կէտն էր. այժմ մի երկու խօսք էլ երկրորդ կէտի վերաբերմամբ: Ես ասացի ժողովրդի համար հարկաւոր են նորան նիւթապէս հարստացնելուն նպաստող դպրոցներ: Այո, հէնց այդպէս պէտք է սկսենք գործը, որ նախ և առաջ աչքից թողած չը լինենք երբէք ժողովրդի նիւթական բարեկեցութիւնը և յետոյ հանգիստ կերպով անձնատուր լինենք զանազան դատողութիւնների:

—Ես ձեզ ասացի, նկատեց բժիշկը, որ հարեան գիւղերը շատ հողեր ունեն, բայց և այնպէս նոքա աւելի տգէտ են, աւելի խաւար և մինչև անգամ աւելի աղքատ:

—Իայց զոնէ սոցա աղքատութիւնը և խեղճութիւնը—հողի

պակասութիւնիցը չէ. եթէ նոքա էգուց սկսեն աւելի ժրջան լինել,— իսկոյն կը հարստանան, կը զսնեն գործելու, աշխատելու միջոց։

— Սպասեցէք, պարոն Մուշեղեան, ես ձեզ մի երկու օրինակ բերեմ, որ իմ միտքը աւելի ևս պարզ լինի ձեզ համար։ Նորերս ես փող էի ժողովում սովեալների համար. ես տեսնում էի, որ մի քանի մարդիկ առատաձեռն են, միւսները ժլատ. սկսեցի համեմատել այդ նւիրատուներին և տեսայ, որ այս ինչ քաղաքի կամ գաւառի հայերը աւելի առատաձեռն են, քան մի ուրիշ տեղիներ։ Հայ թատրոն յաճախորդների, լրագիր ստացողների, աղքատներին օգնողների, զանազան նւէր տուողների դասաւորելուց՝ ես հետաքրքրական եղբակացութիւնների հասայ. ես շատ լաւ նկատեցի և համոզեցի, որ այդ յատկութիւնները կապւած չեն անմիջապէս հարստութեան հետ. այլ ուրիշ ազդեցութիւնների հետեանք են և ըստ մեծի մասին գաղափարական խմորից մակարկած։ Օրինակների թիւը կարող եմ շարունակել։

— Այդքանն էլ բաւական է. հասկանում եմ ձեր միտքը։ Առատաձեռնութիւնը դեռ շատ ուրիշ պատճառներ ունի և զանազան գոյներով է երևում, որովհետեւ առատ ձեռքը տալիս է և լաւ բանին և վատ բանին առատ կերպով. իսկ ժլատը— միշտ ժլատ է։

— Այդ է, որ չէ՛ է։ Տեսնում էք մէկը պատրաստ է ձեզ հիւրասիրել ճաշով, խնջոյքներով, կառքով ման ածելով. բայց իսկոյն փախչում է ձեզնից, եթէ նորան առաջարկում էք մի տասն քսան կոպէկանոց գիրք գնել։

— Արեւմտայէս, ձեր միտքը այն է թէ հարուստ լինելը դեռ չէ նշանակում և խելօք, ազգասէր, մարդասէր լինել։ Այո՛, ես էլ ձեզ հետ համաձայն եմ։ Ես կարծում եմ, որ այդ դասակարգում նա մանաւանդ շատ յաճախ են պատահում իսկական խոզեր, կոպիտ և անգութ արարածներ։ Լա՛ւ, միթէ՞ մենք ամենքս դոցա դէմ չենք, միթէ՞ գրականութիւնը, դպրոցը, հասարակութեան զարգացած մասը դոցա սիրում է, դոցա պաշտում է։ Միթէ՞ մեր ժողովուրդը, որի զարգացումի խնդիրը քննում ենք, նա կը տանի այդպէսներին։

— Այո, կը տանի, եթէ ժողովրդին մենք ասենք՝ թէ նորա համար ամենազլխաւորը նորա տնտեսական ապահովութիւնն է։

— Ո՛չ, սիրելիս, ընդհանուր ժողովրդական բարեկեցութիւնը

ուրիշ բան է, մի առանձին մարդու հարստութիւնը ուրիշ: Անտեղ՝ ժողովրդի հարստութեան խնդրով՝ ազատութեան, ընդհանրութեան զաղափար է շարժում: այստեղ՝ ստրկութեան, կռապաշտութեան:

—Է՛հ, բաւական է, յոգնած ասաց բժիշկը: Ապրեցէ՛ք մի երկու տարի էլ մեր հասարակութեան մէջ և յետոյ նորից մի օր կը վիճենք: Տան տէրերը մեզ սպասում են:

Բժիշկը դուրս եկաւ և վերադարձաւ տանտէրի և գիւղական ուսուցչի հետ: Տանտէրը խնդրեց, որ թոյլ տանք սեղանը զցելու: Մենք ի հարկէ դեմ չէինք:

Ուսուցիչը մի լուռ մարդ էր. կամ զոնէ մեզ հետ զրոյցի ժամանակ շատ լուռ էր իրան պահում: Նա զանգատւում էր իւր գիւղական կեանքից, գիւղացիներից:

—Շատ են գիւղացիները եսական, ասում էր նա, շատ են նեղ և սահմանափակ, շարունակում են նահապետական սովորութիւններով գնալ անշարժութեան մէջ. ոչինչ նոր բան չեն ուզում ընդունել:

—Ի՞նչ էք դուք նոցա առաջարկել նոր, ոչ նահապետական, որ նոքա չեն ընդունել՝ յուզւած հարցրեց բժիշկը:

—Առհասարակ եմ ասում, պատասխանեց ուսուցիչը:

—Դէհ, գիւղացիներ են, խաւար են, միջամտեց տանտէրը. կամաց-կամաց առաջ կը գնան. յանկարծ չի լինում:

Բժիշկին կանչեցին. նա դուրս եկաւ և մի տասն րոպէից յետոյ վերադարձաւ մեր ծանօթ գիւղացիների հետ: Նստեցինք սեղանի մօտ 8 հոգի: Հացկերոյթի ժամանակ բժիշկը, որ փոքր ինչ ձանձրացել էր նախորդ վէճից, նորից զւարթացաւ, աշխուժով սկսեց խօսել, կատակներ անել: Գիւղացիները նորան շատ սիրում են և յարգում. իսկ մեզ վերայ խորթ էին նայում՝ իբրեւ օտարների վերայ: Բժշկի և գիւղացիների մէջ նկատուող այդ փոխադարձ սէրը ինձ վերայ մեծ տպաւորութիւն արաւ: Երևի այդ տեսակ էր ազդել և Մուշեղեանի վերայ, որովհետև սա ոգևորւած՝ առաջարկեց բժշկի կենացը խմել:

Գիւղացիները բաւական ձեւապահ մարդիկ են. նոքա շատ խիստ նայում են, որ իրանց հասկացած քաղաքավարական կանոններից դուրս չը գնան: Տանտէրը, որ աւելի շփւած էր զանազան շրջաններում, իրան աւելի ազատ էր պահում:

Թողինք գիւղը և ճանապարհ ընկանք դէպ երկաթուղին: Ահա ծածկւեց լեռան ետև գիւղը և մեք սկսում ենք իջնել զառիվայրով: Հեռւից երևում է տափարակը: Ահա մի քանի ժամանակից յետոյ և զերմանական գաղթականների գիւղը:

—Տեսէ՛ք, բացականչեց բժիշկը, քանի անգամ ասել եմ մեր գիւղացիներին, որ դոցանից օրինակ վերցնեն և տները շինեն կարգին, հողից վերև: Գիտէ՞ք ինչ, պարոն Մուշեղեան, այդ տեսակ յամառութիւնը անտեսական պատճառից չէ, աղքատութիւնից չէ, այլ սովորութիւնից, աւանդութիւնից: Որչափ և աղքատ լինի գերմանացին՝ նա իւր տունը կը շինի իւր կերպ—հողից վերև, կանոնաւոր և լուսաւոր:

—Պարոն բժիշկ, ժպտաց Մուշեղեանը, բաց դա կարծեմ և զաղափարական պատճառներից էլ չէ: Ես տներ փոխելու, տներ շինելու գործը թողնում եմ կեանքին, դպրոցին, վերջապէս վարչութեան, որ կարող է նոյնպէս նպաստել յարմար և կանոնաւոր տներ կառուցանելու:

Որպէս զի վէճը չը շարունակւի, խօսակիցները լռեցին: Մի քանի ժամանակից յետոյ ես խօսք բացարի ժողովրդական առողջապահութեան մասին: Բժիշկը շատ հետաքրքրական փաստեր պատմեց իւր դիտողութիւններից, յետոյ նա օրինակներ բերեց թէ ինչպէս գիւղացիները մի քանի դէպքերում խանգարում են իրանց առողջութիւնը՝ մինչդեռ կարող կը լինէին հեշտութիւնով վնասների առաջն առնել: Բաց յանկարծ մտաբերելով իւր վէճը՝ նա աւելցրեց.

—Եւ գիտէք՝ այդ վնասների առաջն կարելի է առնել առանց անտեսական փոփոխութիւնների:

—Աղքատ ժողովուրդը, խօսքը կտրեց Մուշեղեանը, աւելի շատ կ'ենթարկւի հիւանդութիւնների, աւելի շուտ կը խանգարի իւր առողջութիւնը:

—Իսկ եթէ աղքատ չէ:

—Կարող է ապահովել և մի բժշկի, եթէ սա բաղդի բերմունքով ցանկանալ գիւղում մնալ և պարսպել իւր մասնագիտութիւնով:

Ճանապարհին անցուղարձ անողների թիւը շատ քիչ էր: Մեր ուշը գրաւեց փառահեղ միւրուքով մի թուրք կրօնաւոր, որ գնում էր ձի հեծած երկու կրօնակիցների առաջնորդութիւնով: Կրօնաւորը

իրան շատ հպարտ էր պահած և մեր մօտով անցնելիս մի թեթև ողջունեց: Մուշեղեանը իւր ձին քշեց, մօտիկացաւ բժշկին և ժլպտալով ասաց.

— Ի՞նչ կասէք, պարոն բժիշկ, այս կրօնաւորի զաղափարներին. սա էլ կարող է մեծ շարժումներ սկսել, եթէ ուզենայ օրն էգուց. բայց ի՞նչ տեսակ շարժումներ:

— Ոչ ուրախալի շարժումներ: Սակայն դուք իմ հիմնական միտքը չէք հերքում, այլ աւելի ևս ամրացնում էք: Գաղափարը այստեղ մեծ շարժումներ կ'արդիւնաբերի. բայց ինքը զաղափարը անհամակրելի է, ուստի և նորանից սպասելիք հետեւանքները— ոչ ցանկալի: Ես ասում եմ վարենք զիտակցաբար. տարածենք և ժողովրդականացնենք այն գաղափարները, որոնք մաքուր են և որոնց արդիւնքը անկասկած բարերար է յառաջադիմութեան համար:

— Դուք միայն զարթեցրէք դպրոցի միջոցով ժողովրդին և նա ինքը շարժումի առաջին իսկ քայլերից կը գտնի գաղափարներ, կը դնի կեանքի հիմունքում սկզբունքներ:

— Դորա մասին, պարոն Մուշեղեան, պէտք է մենք աշխատենք ինքներս, իրրեւ այդ ժողովրդից աւելի շուտ զարթնածներս:

— Զափազանց դիւթելը, գրգռելը— կը տայ ժողովրդի զարգացումին— արհեստականութիւն և կը ստեղծի ապագայում կեղծ յարաբերութիւններ:

Գերմանական գիւղում մենք փոքր ինչ կանգ առինք: Խանութպանին պատւիրեցինք, որ թէյ պատրաստի. իսկ ինքներս բժշկի առաջնորդութիւնով գնացինք գերմանացիների մօտ: Շատերը սոցանից ծանօթ էին բժշկի հետ և ուրախ էին նորա գալուստին:

Մտանք մի գերմանացու տուն, ուր բժիշկը պէտք է մի հիւանդ տեսնէր: Տունը շինւած էր կանոնաւոր, բայց ոչ գեղեցիկ. սենեակը մութն էր և տխուր տպաւորութիւն էր ազդում մարդու վերայ:

Մուշեղեանի հետ ես մնացի սենեակում, իսկ բժիշկը անցաւ տան միւս մասը հիւանդին տեսնելու:

— Տեսնում էք, այս գերմանացիներին, ասաց ինձ Մուշեղեանը,

որչա՛փ հաւատարիմ են մնացել իրանց ժառանգածին. սոքա տեղափոխել են այստեղ գերմանական զիւղը նորա բնաորոշ յատկանիշներով:

—Ձը գիտե՞ք արդեօք ճիշդ է լսածս թէ սոքա առանձին բարերար ազդեցութիւն չեն ունեցած մեր տեղական գիւղացիներէ վերայ, հարցրի ես:

—Գուցէ: Ազգերի միմեանց մէջ մեծ շփում չը կայ այս երկրում, ամեն մէկը իւր ժառանգածին, իրան աւանդածին է հետևում:

Ներս մտաւ գերմանական տան աղամարդերից մէկը, ողջունեց և կանգնեց:

—Ինչպէ՞ս էք անցկացնում ձեր օրերը, գոհ է՞ք, հետաքրքիր եղայ ես իմանալու:

—Այժմ, փառք Աստծու, գոհ ենք. բայց առաջները, նոր գաղթած ժամանակներս՝ շատ նեղութիւն, չարչարանք էինք կրում հարեաններից:

—Ի՞նչ տեսակ նեղութիւնների մասին էք խօսում:

—Ամեն տեսակ: Գողանում էին մեր տաւարը, մեր թռչունները, կերցնում էին մեր արտերը: Մենք չէինք իմանում թէ ինչ անենք: Գանդաւում էինք: Եւ թէև մեզ պաշտպան էին լինում, բայց յետոյ տեսնէք, որ մեր գանդատները անվերջ են, իսկ մեր հարեանները իրանց ուզեցածը անում են անպատիժ: Մենք վճռեցինք կարճացնել գանդատները և ուրիշ կերպ վարել մեր այդ պատուելի հարեանների հետ:

—Այսի՞նքն:

—Վճռեցինք, որ մենք ինքներս մեր հաշիւները, մեր դատաստանը տեսնենք:

—Ինչպէ՞ս:

—Սկսեցինք նոցա ամենախիստ կերպով հալածել—աւելի ծայրահեղ օրէնքով, քան թէ շա՛նք ընդ անկան: Մէկ երկու, երեք... չէ, տեսնո՞ւ, որ մենք կատակ չենք անում, երբէք չենք զիջում, ո՛չ մի թեթեւ յանցանք չենք ներում, յետ կանգնեցին, թողին մեզ հանգիստ և հեռացան:

—Եւ այժմ դուք նոցանից չէ՞ք վնասում:

—Ոչ այլ ևս: Այժմ հանգիստ են և ոստիկանութիւնը և դատարանը:

Բժիշկը գործը վերջացրել էր, մեզ կանչեց գնալու մի գերմանացու տուն, որի պառաւները ծնւել են դեռ Գերմանիայում և չիշում են իրանց հայրենիքը:

Պառաւ տառին տեսանք իրանց դռան առաջը կանգնած թուռիկի հետ:

Բժիշկը մօտեցաւ, ողջունեց և խօսացրեց նորան: Պառաւը շատ պարզասիրտ կին էր: Պատմեց իրանց աղքատ կեանքը, որ ունեցել են Կովկաս գալուց յետոյ առաջին տարիները. պատմեց, որ այժմ ուղղւել են և սկսում են հարստութիւն յետ գցել:

Գերմանական գիւղից շտապեցինք երկաթուղու կայարանը: Այդտեղ հասանք գնացքը անցնելուց շատ վաղ: Մանր մուկ խօսակցութիւններով ժամանակ անցկացրինք մինչև գնացքի գալը: Բժիշկը քիչ մնաց, որ դարձեալ սկսի մեծ խօսակցութիւն հայի, թուրքի, գերմանացու, ռուս աղանդաւորների առանձնապատկութիւնների և նոցա կենցաղակերտի մասին. բայց չը շարունակեց: Բանն այն է, որ ո՛չ բժիշկն է բացասում Մուշեղեանի պնդածը և ո՛չ սա բժշկինը. այլ մի յայտնի բուպէի նկատմամբ վիճում են, աւելի շեշտելով ժողովրդի զարգացումի այս կամ այն կողմը:

Երեք օրւայ մէջ ի՛նչքան բան տեսայ, ի՛նչքան տպաւորութիւններ ստացայ: Նամակս գրելուց քանի անգամ կանգ եմ առել և խորասուզւել զանազան խնդիրների մէջ. իսկ բնութիւնը, թարմացնող օ՛ղը...

Յգրուելիւն. Քո Ս. Պ.

*
* *

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Ե՛յ ասողեր, ասողեր,
Երկնքի աչքեր,
Որ այդպէս ցրւած
Շողում էք վառւած,
Դիտէք թէ ինչեր
Կամ ինչ գիշերներ
Յիշեցնում էք ինձ:
Ապշեցնում էք ինձ, —
Շողողում էիք դուք,
Երբ ես դեռ մանուկ,
Աշխոյժ ու կայտառ,
Զեզ նման պայծառ
Թրթռում էի
Եւ ցաւ չունէի.
Շողում էք և արդ,
Երբ երիտասարդ,
Անհուն յոյսերով,
Խանդավառ սիրով
Եւ միշտ ուշառու
Նայում եմ հեռու.
Կը շողաք նաև
Շիրիմիս վերև...

ՃԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴԱԿԱՆ ՅԻՇՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Պ Ե Տ Օ Ի

Առիթ ունենալով մի փոքրիկ ճանապարհորդութիւն անելու Պարսկաստանի մի մասում, Սալմաստում, կարեւոր եւ համարում հաչ և թուրք տարրերի, նրանց սովորութիւններին, նիստ ու կացի մասին տեղեկութիւններ հաղորդել չարգելի ընթերցողներին:

Հոկտեմբերի 15-ի առաւօտը զեղեցիկ է: Պաշտառ արեգակը շողշողում է երկնակամարի վերայ: Ժամը ինին իմ ընկերոջ հետ թողի Նրեանի կեղտոտ, զվւեղի փողոցները, մինեուն ժամանակ և հարուստ փարթամ բնութիւնը:

Մեր առաջ ձգւում է դէպի երկինք փառահեղ Մասիսը: Ամբողջ ժամերով նաւում եւ հսկալ, նախնական Արարատին, որը Նրեանի դաշտի ամենապեղեցիկ տեսարանն է կաղմում:

Ամբողջ օրը գնում ենք ամենավատ և թողոտ ճանապարհով:

Խճուղին բոլորովին անպէտք, կամուրջները քաչքալւած, թողն էլ 2 վերջով հաստութեամբ է, կարծես Նրեանի փողոցների շարունակութիւնը լինի. ճանապարհի երկու կողմերում խիտ առ խիտ սփռւած են հաչ և պարսիկ գիւղերը իրանց բամբակի և բրնձի արտերով: Ժամը վեցն է, կառապանն չափոնում է, որ լաւ չէ առաջ գնալ, որովհետեւ մօտակալ Սաղարաղ թուրք գիւղը լիքն է գողերով, վտանգաւոր է: Պէտք է ասել, որ մեզ հետ կար մի թուրք ուսուցիչ ռուսաց տարրական դպրոցի և մի փոքրիկ տղա:

Վեր եկանք մի թուրք իջևան: Փոքրիկ, նեղ և կեղտոտ բնակարանում ամեն բան կարելի է գտնել: Նրկու առանձին-առանձին «սաղրներ» էր կապած, մէկը մեծ, մաքուր պատրաստած, միւսը անմաքուր: Թուրքերը ուսուցչի ողջունից և արտասանութիւնից ճանաչելով, որ իրանցից է, խկուն հրաւիրեցին մեծ սաղրը: Փոքր սաղրը, ինչպէս երևում է, «մուռտառ» հալերի համար է: Նրկու ընկերներս իրար երես նալեցին և հասկանալով բանի զօրութիւնը, տեղաւորւեցինք մեզ վախել ու աչքից ընկած

սաղրի վրա: Իրաւ է, շատ անգամ էի լսել պարսիկների դէպի հալերն ունեցած արհամարհանքը, բայց գործնականը դեռ չէի տեսել: Իջևանի տէրն հրամայում է ծառային գնալ մարաքից բերել հալերի ջուր խմելու ամանը: Երկու ռոպէից չեսող մեր մօտ դրած է մի կեղտոտ, ջարդած ու ծռւած թիթեղեալ ջրի աման: Ես մօտեցալ ջրի կփին, որ ջուր վերցնեմ և լացւեմ, սաստիկ թողոտւած էի. ընկերս փորձւած է, ինձ զգուշացնում է. ալդ միջոցին անբաւական դէմքով օգնութեան հասաւ պարսիկը: Անգիտակցաբար սխալւած էի, կփին չը պէտք է կպչէի: Ես լուռ ու մռնջ և զարմացմամբ դիտում եմ ալդ վալրենի և տարօրինակ խտրութիւնը: Փոքրիկ, եօթը տարեկան պարսիկ երեխան միամոռաբար մեր ամանից ջուր է խմում. թուրքը բղաւում է նորա վերալ և ասում.

«Ալդ ամանը հալինն է, մուռտառ է, ուրիմն ինքդ էլ մուռտառւեցիր: Երեխան երկար մեղ նալեց, կարմրեց ու աչքերը ցած թողեց:

Երևի մտածում է. «չէ՞ որ ալսօր սաստիկ շոքին ալդ բարի մարդիկ-ներից դեղձ ու ձմերուկ առալ և պապակա՞ծ բերանս զովացրի»: Թէլը պատրաստ է.

Բաժակները սրբում են, դնում կեղտոտ մատուցարանի վրալ և առաջ բերում: Ուսուցիչը լուռ է և, ինչպէս երևում է, տեսնելով մեր անլարմար զրութիւնը, վրդովւած է:

—Օ՛ֆ, ինչ ուղում են թող ասեն ալս շները, ես ձեզ հետ պէտք է թէլ խմեմ և ընթրիք անեմ, ասաց ու թռաւ. մեր սաղրը (Ալս երիտասարդը Երեսնում ուսում առնելով, բաւականին հալերէն գիտէր): Թուրքերը խէթ-խէթ են նալում: Թէլից չեսող հաց զրինք և սեխը կտրեցինք: Պարսիկներն էլ չը համբերեցին, նրանց փրնփրնթոցը դառնում է չալտնի բողոք, չան-դիմանութիւն: Սկսեց իջևանի տէրը՝

—Ամօ՛թ քեզ, հաղա՛ր ամօթ, դու էլ խօս՛ ալն փոքրիկ երեխան չես, որ անգիտակցաբար հալի ամանից խմեց: Գու անպատուում ես մուսուլման-ների կրօնը, դարեւոր սովորութիւնները: Միթէ կարելի է հալի հետ սեղան նստել, նորա հացը կտրել, պահ, պահ, պահ...—Ուսուցիչը բորբոքւում է:

—Շատ լաւ եմ անում, ձեր գործը չէ: Դուք, որ հալին մուռտառ էք համարում, հիմալ, հէնց հիմալ եթէ սրանք մի ժամ ալստեղից բացակալ լինեն, կը գողանաք սրանց հացն էլ, շորերն էլ և անուշ կանէք և ալդ ձեր կարծիքով մուռտառ չէ: Մի լաւ նալեցէք սրանց ձեռքերին, ոտնե-րին, շորերին, հաղար անգամ ձեզանից մաքուր են: Թուրքերը պապանձ-ւեցին, էլ ծպտուն չը հանեցին: Ուսուցիչը դառնում է մեղ քաղաքավա-րութեամբ՝

—Պարոններ, ներողութիւն, սրանք հին քարացած սերնդից են, նոր սերունդը ալնքան էլ խտրութիւն չի դնում, բարբարոս չէ:

Առաւօտեան արշալուսը նոր ճրղճըղնտեղ է:

Մենք ճանապարհ ընկանք: 60 վերստ եկել ենք, 90 էլ ունինք մինչև

Նախիջևան: Մեր ետեւը, բարակ մշուշի մէջ կանգնած է վեհ Մասիսը իւր սուրբ կատարով: Դեռ առաւօտեան աղջամուղջը չի քաշուել, դեռ չըջակալ սարերը խաւարի մէջ են, բայց ահա արեղակի առաջին ճառագայթները խաղում են Արարատի կատարին: Փոքր Մասիսը, որ աւելի կանոնաւոր կոնաձև է, նոր է սկսում իրան պարզ ցոյց տալ:

Արարատեան դաշտը քանի գնում ենդանում, ճնշւում է լեռների մէջ: Բարակ, պաղ քամին ուռնում է մեր երեսին է քսւում: Արաքսի ջրերն հեռւից երևում են: Արդէն հասել ենք Շարուրի դուռը: Բարձր սիւնի վերայ կայրած է մի կողորած թիթեղ և վրան գրած՝ „Шарро-Дарлагна-скай уѣздъ“: Մեր առաջ բացւեց մի նոր հորիզոն, Շարուրի բամբակի ու բրնձի արտերով ծածկւած զեղեցիկ դաշտը: Ժամը տալիս Բաշ Նորաչէն ենք: Մեծ գիւղ է, հպերը քիչ, ոստիկանատուն, հեռագրատուն և ռուսաց տարրական դպրոց կա: Ուսուցիչը շնորհակալութեամբ բաժանւեց մեզանից: Ըննապարհի երկու կողմերում կանաչ ու երկխաներ սփռւած՝ երգելով բամբակ են հաւաքում, տեղ-տեղ բրնձ են կալում: Անցկացանք Արփաչալ գետը, որի ջուրը շատ նւազ էր, որովհետեւ տառնեակ տեղերով ջրանցքներ են տարել դէպի արտերը: Այս գետը շատ օգտակար է, մինչև Արաքսը թափուելը շարուրցիք բանեցնում են: Բերքերը մեծ մասամբ հալմանը վաճառականներն են արտահանում դէպի Նրեան: Սրանց մեծ մասը զանազան գիւղերում ճոթի խանութներ է պահում և, պէտք է նկատել, լաւ պոկում քիւրդ ու թուրք ազգո ժողովրդին: Դրանք նախիջևանցիներ են, շատ ճարպիկ են: Նրեկոտեան Նախիջևան հասանք, իսկ միւս օրը Զուլֆ, Մալր-Արաքսի ափը, ուր կալ մաքսատուն, հեռագրատուն, պոստի կալարան և երեք-չորս շինութիւն էլ ծառաւորների համար: Յարմար առիթ գտնելով, ընկերոջս թողի Զուլֆ, իսկ ինքս միաճակ ճանապարհ ընկալ Ագուլիս: Հասնելով Ագա դիւղը, որոշեցի փոստի ճանապարհը թողնել և աւելի կարճ ճանապարհով գնալ:

Ժամի երեքն էր, ուրեմն պէտք էր շտապել: Կէս ժամ է ինձ համար ձի են որոնում, աղ միջոցին մի ջորեպան պատահեց, ալ ևս առանց սպասելու ջորի եմ նստում և գնում: Ճանապարհը քանի գնում բարձրանում է: Մեր առաջ հիւսիսից հարաւ ձգւում է մի լեռնաշղթա, մտանք մի ձոր, ջորեպանն ինձ շտապեցնում է, արեղակն արդէն մալր մոտնելու վրայ է, աղպիսի ժամանակ դուրս մնալը լաւ չէ: Նա շարունակ չորս կողմն է նայում ու առաջ վազում:

Զորը վերջանալուն մօտ է, ես հարցնում եմ.

— Դեռ չմտկալ:

— Այո, դեռ կէս ժամ ուղիղ կը գնանք, ապա երկու վերստի չափ ցած կը ծռւենք: Հէնց աղ լրագէին իմ առաջ բացւեց սիրուն, զեղեցիկ Ագուլիսը: Փառահեղ, հրաշալի տեսարան. ես անշարժ նայում էի և չէի կշտանում: Ուղիղ իմ ոտների տակից սկսւում է մի խոր ձոր, աղ ձորը

ցերը լաւ չը բացատրեցան, ոմանք էլ սխալ։ Աւղալիսի տնտեսական գեղեցիկ հարցերի հետ շատ զգուշ պէտք է վարեել, մի դատում հաղիւ կարելի է երկուսը վերցնել։ Ուսուցիչը ոգևորեցում աչքից թողնում է նոյնպէս պարապմունքը։ Զը նախելով դասի վերջին կիսի անաջողութեանը, դարձեալ ալի դասը իւր նոր ուղղութեամբ, մեր արտերին մօտիկ հարցերով, լաւ տպաւորութիւն է թողնում։

Մեր զպրոցներում ալիլիսի ուղղութիւն է հարկաւոր։ Նրեխան պէտք է ճանաչէ իրան շրջապատող կեանքը, մարդկային գեղեցիկ և վատ լատկութիւնները, նա պիտի սովորի տարրական ճամարտութիւններ, վերջապէս նա պէտք է ճանաչէ կեանքի անսպառնալի «կողակներին», անխիղճ, անպատկառ հարստահարողներին, որոնք, «Աերմանացանի» ասածին պէս՝ դիւզացու արիւնն են ծծում, պարտքի տակ խեղդում և որոնց ձեռքը պիտի ընկնի մի օր անմեղ երեխան ու իւր նման շատերը...

Ուսուցչի դաստառութեան մէջ գլխաւոր աչքի ընկնող բանն էր պարապմունքի ուղղութիւնը, նա (ուսուցիչը) եթէ աշխատի վիշաժ սխալներից ազատեւել, շատ արդիւնաբեր կը լինի իւր թափած քրտինքը։ Մի բան աչքի է ընկնում։ Խմբի ամեն մի անդամը ձգտում է ուսանել և ուսուցանել, լարւած հետեւում է պարապմունքին, նկատողութիւնները փոխանակ պաշտօնական, իսպթող կերպարանքի, ընկերական պատկեր են կրում։

Աղուլիսի դպրոցները իրանց բոլոր լարմարութիւններին հետ ունին և մի մեծ անշարմարութիւն—տղայոց դպրոցը գոթական, անպէտք ու անշարմար չինութիւն է։ Ալի օրը, ժամը երեքին մնաս բարեւ ասելով սիրուն Ագուլիսին և իմ թանկալին բարեկամներին, վերադառնում եմ Զուլֆ։ Կարանտինի վերատեսչի խելացի կարգադրութեան հիման վրայ ես ստիպւած եմ երկու օր ու կէս էլ մնալ ռուսական ափի վրայ։ Ժամը մէկն է, ամենքս լսում ենք հրադանի ձայներ և դուրս թուչում։ Մի սոսկալի պատկեր նկարեց մեր առաջ։ Մօտ եօթը պարսիկներ մերկացած՝ սկիւղով ու լող տալով կտրում են Արաքսը։ Կողակը նկատելով ալի, պահականոցից դատարկում է ու դատարկում բերդեանկան, մենք սարսափահար և անթարթ նաչում ենք։ Զարմանալի լանդզնութիւն, օրը ցերեկով կարանտինի և պահականոցի միջով, որոնք իրարու շատ մօտ են, պարսիկները դետը կտրում անցնում են։ Գեռ ռուսական ափի վրայ նկատում եմ, որ կեանքը քանի գնում է ժանախում է։ Պարապմունքի ճանձրանալով՝ վճռեցի գնալ հին Զուլալի աւերակները տեսնել, որ մեզինց չորս վերստաչափ հեռու է։ Նախ մտանք Զուլալ գիւղը, որը նոր է, հազիւ 60 տարու լինի։

Բաւականին մեծ և մաքուր գիւղ է, ունի դպրոց։ Մշակում են ցորեն և լամբակ։ Իրանց մէջ կան մանր վաճառականներ, որոնք բամբակը մաւմաւ առնելով իրանց համադրւողայիններից, արտահանում են Նրեխան։ Գիւղում բաւականին թուով նոր ձևի շինւած սենեակներ կան և տները մեծ մասամբ հալածով են։ Ուրախալի է, որ գիւղացիները փոխանակ

բամբասանքի ու չարախօսութեան, խօսում, վիճում են աւելի կարևոր բաների մասին... Յրբ լսում են, թէ մենք կամենում ենք տեսնել հին Զուղալի աւերակները, մի առանձին ոգևորութեամբ պատմում են հռչակաւոր խօջա խաչիկի՝ մեծագործութիւնների մասին, որն ապրում էր Շահ-Աբրահիմ Ժամանակ և չորոնի էր իբրեւ հասարակական գործող մարդ, աչքի ընկնող բարեգործ: Յիրաւի, խօջա-խաչիկի կեանքը բերնէ-բերան պատմելով, մի գեղեցիկ աւանդութիւն է կազմում մատաղ սերնդի համար: Աւերակները համարեա ամբողջովին թաղւած են հողակոյտերի ու քարամիների տակ: Միայն տեղ-տեղ պատերի կամ սլաքիսպների հետքերն են երևում: Աւերակների կիսում հանդիպում ենք մի քարանոսարալի, որի պատերը դեռ կանգուն են երևում: դա Ժամանակին կանոնաւոր շինութիւն է եղել: Ներսիս պատերին կպած են տասնեակ խրճիթների աւերակներ: Մեր առաջնորդը բացատրեց թէ, Զուղալի աւերելուց չեռու, երբ ալմէան ջուղեցիք սկսեցին զանազան տեղերից գաղթել ալստեղ, սկզբում ապաստանեցան ալս աւերակների մէջ: Այդ պարոնի հալոն էլ իւր մանկութիւնը ալն խրճիթներումն է անցկացրել: Քարանոսարալի դէմ և դէմը, Արաքսի միւս ափում կանգնած է մի ուրիշ աւելի փառաւորը, որի կարմիր քարով շինւած պատերն անվնաս են և կարծես մի քանի տարեալ շինութիւն է: Մուռացալ վիշել, որ աւերւած դարբասի մէջ մի մեծ, քարէ սիւն կալ, որի հիւքը միշտ քերում է Արաքսը: Դա կոչւում է Շահ-Աբրահիմ թաղու Նրբ Շահ-Աբաս առաջին անգամ մտել է Զուղալ, նրան պատուելու համար շինած են եղել ալդ թաղտը, որի վրալ և ընդունել են պատաւոր հիւրին:

Պարզ, որոշ երևում է բաղնիսի շէնքը, բալց ամենից անվնաս ու կանգուն մնացել է գերեզմանատունը, որը բաղկացած է երեք մեծ խումբերից: Գերեզմանաքարերի շատութիւնը ցոյց է տալիս, որ Զուղան իւր Ժամանակին մեծ քաղաք է եղել: Մարդ հեռւից տեսնելով ալդ ուղղահալից քարերը, կարծում է, թէ պարսից գերեզմանատուն է:

Ամեն մի գերեզմանի վրալ ձգած է երկու կամ երեք և կէս արշին երկարութեամբ ահագին քար, իսկ նրա արևելեան կողմից 2 արշինից մինչև մէկ սաժէն բարձրութեամբ ուղղահալեայ, քարին կպած՝ կանգնած է մի կոթող, ալնպէս որ գերեզմանատունը ներկայացնում է կոթողների երեք մեծ խմբեր:

Կոթողների ալն երեսի վրալ, որ նալում է գերեզմանին, քանդակւած են ալնպիսի հրաշալի ծաղկանկարներ, քանդակներ, որ մարդ և հիանում և ապշում է, թէ ինչպէս դարեր առաջ գեղարեստն ալդքան դարգացած է եղել: Նոն իսկ ամեն մի կոթող առանձին ձևով, ճաշակով է քանդակւած: Անիում էլ չկան ալդպիսի հրաշալիքներ: Փոխարքան իւր ճանապարհորդութեան Ժամանակ տեսնելով ալդ գերեզմանատունը միանգամալն հիանում է և հասարակութիւնից երեք քանդակւած քարեր խնդրում:

Տեսալ խօջա-խաչիկի և ամուսնու հոգակալ չիրիմները, որոնց կրտս-

գմբէթները քաղաքաման մէջ են: Դատապարտելի է ջուղեցիները անտարբերութիւնը: Անմահ խաչիկի գերեզմանով պարծենալն ասեմ, թէ ալլանհոգութիւնը: Մեղանից մի քիչ վերեւ, հակառէճորի մէջ երևում է խոջա-խաչիկի չինած մեծ ջրանցքի հեւքը, որի երկարութիւնը մօտ հինգ վերսա է: Երեկոցեան դէմ ետ եմ դառնում, ընկղմելով տխուր մտածութեան մէջ: Այո, խաչիկը անթիւ խոչոր գործեր է արել հասարակութեան ընդհանրութեան համար: Եթէ ալլա խելացի, անձնուրաց գործողը մեր օրերում լինէր, մեր պինդ երես, եսասէր, ժանկոտ կոպէկներ սիրող, հարուստները պիտի սատարիկ ամաչէին... Միւս օրն արդէն անցել էի Մալր-Արաքսը և պարսից ափումն էի: Ինչպէս մենք, նոյնպէս և շատ շատերը մեծ նեղութիւն քաջեցին: Արդէն կամապահանութեան աշխարհումն ենք: Պարսկաստանում անցագիրները կապալով են տալիս: Վերցնողը պէտք է և տւած փողը հանէ և աշխատանք անէ, որքան շատ պլոկէ, անքան լաւ է: Կարգ կալ, որ անցագիրը ցոյց տալու ժամանակ իւրաքանչիւր մարդ 20 կոպէկ ընծալ տալ: Քսան կոպէկը երբեմն հասնում է մինչև 1, 2, 3, 5, 10 բուբլու, նախելով, թէ անձնաւորութիւնը որքան ընդունակ է հարստահարելու: Պարսից հպատակից, ամեն անգամ անցնելիս, անցագիրը ձեռքից առնում են, աչնպէս որ առանց անցագրի ուր սիրտդ ուզէ, կարող ես գնալ: Անցագրի հսկողները աչնպիտի ազմուկ, ճղճըղոց են հանում, որ Աստուած հեռու առնի: Սպառնալիքներ անցնողին, նրան կասկածաւոր են համարում, սարսափելի անբարոյական հազդեանքների թափում: Եթէ մարդը խեղճ է, մէկ հարւածին հինգը չի հասցնում, մէկ խօսքի դէմ տասը չի ասում, նրա բանը պրծաւ, մինչև իսկ բանդ են կոխում և եթէ հնդկից մինչև տասը բուբլի չառնեն, բաց չեն թողնի: Ո՛ր է դատ, ո՛վ է դատաւորը, պաշտպանը, խելքդ գլուխդ հաւաքիր, դատն ու արդարութիւնը բռնեցքի մէջ է, խփիր, ծեծիր պաշտօնեային, միրզաչին, զինուոր կոտորիր, միաջն թէ կարողանաս 10—20 բուբլի ձգել զրանց բերանը:

Նս աչս (այս) որը տեսնում և ասում ևս, չը լինի Աֆրիկայումն ենք: Հաղիւ միրզաները ձեռքից պրծած, ձխապաններն արդէն իրար գլուխ են կոտորում մեկ համար: Մէկը վերցրել էր մեր մաֆրաչը, միւսը խուրջինը, երրորդը վերարկուն և երեք տեղից մեկ քաշքըչում են, որ սրա կամ նրա ձին վարձինք: Գէպից օգուտ քաղելով՝ ուզում էի նախազգուշացնել, որը մեզանից 12 վերստ հեռու է, Արաքսի ափին: Ճաշից վտուջ ճանապարհ ընկալ: Ջուղալ գլուղի դէմ ու գէմը իմ առաջ բացեց Արաքսի խոր ձորը, որի ելու կողմից վիթխարի սեպածի ժալուրը բարձրանում են դէպի երկինք: Շարունակ լսում եմ կաքաւների կրկըչոցը, նրանք երբեմն ահագին խուճբերով լանկարծ թռչում են մեր առաջից: Երեք հատ վաւրի ուծեամենիւ արագ բարձրանում են գէպի ժալուրը: Նրանք իրանց անմատչելի բնակարանից իջել էին Արաքսից ջուր խմելու, մենք նրանց խանդարեցինք: Ճանապարհը, որին մի ահեղի ժալու նեղում էր, բա-

ժամակց երկուսի: Ընտրում ենք երկրորդը, որը մի բարակ չափ է և սանում է դէպի վաճառք: Երեսացին մի խումբ ծառեր, ահա և Նախավան իւր գեղեցիկ զիրքով: Բաւց դա աւելի ամրոցի է նման, քան վաճառքի: Նա ընկած է խոր ձորի մէջ, մի փոքրիկ հարթութեան վրայ: Վաճառք գեղեցիկ չէնք ունի, միայն կաթուղի կէն ցածր է: Չորս կողմի ահագին, հաստ պարկազ 2—5 սաժէն բարձրութիւն ունի: Վաճառքն կից կալ և մի ուրիշ շինութիւն, որն ունի 20 ի չափ սենեակներ: Խնչպէս երևում է, հնումը դա ունեցել է մի ամրոց ժառանգութիւն, իսկ հիմա՞ ամալի դրութեան մէջ է: Միայն երեք ամիս է, որ այդանդ վաճառար նշանակած է մի երիտասարդ վարդապետ, Վաճառ անունով: Արդէն սկսել է վաճառքի անտեսական մասը հողատարութեամբ բարեկտել, մի քանի կով ու առջառներ է ձեռք բերել, փոքրիկ անտառը, որի ծառերը իւր նախորդի օրով կտրատել, փչացրել են, կարգաւորում է: Տարէնը մի անգամ մեծ ուխտագնացութիւն է լինում ալդ վաճառք, ուր գալիս են մինչև անգամ պարսիկ խաներ, որոնք երբեմն իրանց ջերմհոանդութեամբ հանդերձ աւելորդ չեն համարում վաճառքի թէ՛լի բաժակները գողանալ:

Գերապատիւ Վաճառ վարդապետի նախորդը թուլ, ազա՛ մարդ է եղել, աչնպէս որ իւր դուրս վաճառելու ժամանակ վաճառքն ամալութեան է հասցրել: Այս տեղեկութիւններն ինձ հաղորդեց ժողովուրդը:

Միւս օրը վաճառք թողի, լաւ տղաւորութեան տակ:

Երկու ձի վարձեցինք իւրաքանչիւրը մինչև Սէղաւար գիւղը $7\frac{1}{2}$ կռանով (կռանը մօտ 30 կոպէկ է): Զիւները թամբ չունին, ալ ահագին, անճոռնի փալաններ են: Երեկոյեան դէմ միաս բարով արինք Մալր-Արաքսին և ճանապարհ ընկանք: Գիւռ երեք վերստ էինք զնացել, երբ թուրքն ակնարկեց, թէ վարձը ո՛չ թէ $7\frac{1}{2}$ կռան է, ալ աւելի:

Արդէն բաւականին ընտելացել էի զրանց բնաւորութեանը: Բարկանում եմ, ձիւս զլուխը եւ չուռ տալիս և ասում:

—Գիւռ անպիտան ես, ստախոս, ես ուզում եմ ուրիշ ձի վարձել: Ընկերս նույնպէս դարձաւ: Նա մի փոքր զիմադրութիւնից լսող կակղեց և խոստովանում է, որ ինքն անամօթաբար սուտ է խօսացել: Երեկոյեան իջեանեցինք Սուջա պարսիկ գիւղը, մեր ձիապանի տանը: Բնակարանը բաղկացած է միայն մի բաժանմունքից, պատերը սովորականից աւելի բարձր են: Տան երեսին ամեն բան թափթըմիւմ է: Մի կողմում հացն է անխնայ վեր լցրած, նորա կողքին կեղտոտ թիակներն ու բահը, մի անկիւնում աթար է դարձած, զրանց տուած ձիւս փալանն է, աչն կողմում պարսկական անճոռնի տոնամաններ... Մնացած մասը, ուր թոնիրն էր, իրանք էին բռնել, մենք էլ մեր շորերով տեղաւորեցանք թոնրի միւս կողմում: Թէ՛ տունը, թէ՛ իրանք սաստիկ կեղտոտ են, խեղճ վատ հագնւած: Ամեն կողմից դարչանոտութիւն է բուրում, չունչ քաշիլ անհնարին է: Ամեն ներս մոռնող զողի ազա՛ն աչքերով նայում է մեր հաղուստներին, չորերին:

Մեր նաշխուն խուրջինը, որի մի աչքը կողպած է, ամենքի սիրտը պղտորում է: Լարծու՞մ են, թէ գանձ ենք տանում: Մօտենում են աչք գալժակղզիթեան քարին, ձեռքով չփում, ամբողջ բոպեներով աչքերն անամօթաբար սենեում նորա վրա, ապա մի քանի հարցեր տալիս, կտորած սրտով հեռանում են: Ամեն մէկն իւր մէջ մեղ թալանի մի քաղցր պատառ էր համարում: Գրանց կարծիքով՝ ով Ռուսաստանից է վերադառնում, նա անհամար փող ունի: Սըւըւալով ներս են մտնում երկու կին, մինը տան մեծն է, միւսը ջահիլ հարսը: Վերջինը մեղ նկատելով ծածկում է երեսը և մի անկիւն քաշում: Յաւալի, սրտաշարժ է տեսնել աչք թըւառ, արհամարած արարածներին: Աշնանալին սառը քամին դուրսն արգէն սուլում է, դրանք բորիկ են, մինչև ծնկները բաց, սրունքներն արևից ալրած: Մարմինները ծածկւած են անճուռնի ցնցոտիներով, վերապից զըցում են մի կեղտոտ ծածկոց: Տան բոլոր ծանր աշխատանքները քաշել, ամուսնուն օգնել, լինել նրան հլու, հնազանդ, չը խօսել, օտարի երեսն անգամ նախելու իրաւունք չ'ունենալ և ալս բոլորից լեռու, երբ նորա գեղեցկութիւնը խամրի, լիւր ամուսինը կարող է նրան չպրահել փողոց և նորը, թարմն ու գեղեցիկն ընտրել: Արհամարհւած կինը մարդկալին էակ լինելով՝ հանդերձ կենդանի չէ, ինչ է: Վրդովւած եմ, աչք ցաւալի տեսարանը ինձ ճնշում է: Պարկում եմ, աշխատելով ստիպմամբ քնել, աչք տխուր տեսարանն ինձնից հեռացնել:

Երկու ժամ հազիւ եմ քնել, վեր եմ թռչում, գլուխս սաստիկ ցաւում է, չունչ չեմ կարողանում առնել. իսկոյն շտապում եմ դուրս, հալեաթը, և երեք ժամ անընդհատ ման գալիս: Արշալուսը բացւելուն պէս ճանապարհ ենք ընկնում: Պաղ քամին փչում է, լաւ փաթաթւում ենք: Ճանապարհը մի քիչ լեռու բաժանում է երկուսի, մէկը ձորով է գնում, որ չատ վտանգաւոր է, աւազակների բռն, միւսը սարահարթով, համեմատաբար աւելի ապահով: Թուրքը մտմըտուքի մէջ էր, վերջապէս ընտրում է երկրորդը: Արեն արդէն զիպել է, գնում ենք վատ մշակած արտերի միջով, թուրքերին է: Ճանապարհը քանի գնում վատանում է, անտանելի դառնում: Ալս կողմերում սալ չեն բանեցնում, ալ ձի, ջորի և էշ: Ձխապանն ուրախ-ուրախ դարձաւ մեզ՝

— Հը՛, դարդ միք անի, չէք թալանել, տեսէք ձեր խաթերը գնում եմ երկար, վատ, բաւց ապահով ճանապարհով, ի հարկէ մի քանի կռան աւելի կը բաշխէք, դուք հարուստ էք:

Սկսում է երգել և ապա ընդհատելով մի ծանր ակն քաշում և նորից դառնում մեզ:

— Ա՛խ, կարանտիւնում պատահած աչն գեղեցիկ, նոր կարգւած հարսն ինչքան դուրեկան էր, բոլով, բուսաթով. լատ դառնալիս պիտի երթամ նրան փախցնեմ, ինչ կը լինի, թող լինի:

— Ա՛յ որ դու կին ունիս, հարցնում ենք մենք:

—Է՛հ, բան չունիս, խարար է եղել, էն «գեօղալ, թարլանն ունենալուց չեսույ զրան վնտեղն հեշտ է. ախ ես նորա կեանքին մեռնեմ, ուղե-
նամ հինը նորի առաջ «ղարաւալ» կը շինեմ (բան անող կին)։ Ահա ձեզ
պարտիկ գիւղացու կարճ և կտրուկ խօսքերը կնոջ մասին... Գնացածներս
տեղը անջուր լինելով, անմարդաբնակ է։ Աջ ու ձախ տարածւած են բլրա-
ւին անագին խումբեր, որոնց միջից բացւում է մի ընդարձակ դաշտալար։
Մեզ հանդիպում են երկու հետքոտ ճանապարհորդներ։

Բարե տալուց չեսույ նրանց առաջին խօսքն եղաւ՝

—Խէր Աստուծոյ միջ գնա, ձեզ կը թալանեն։ Լուսադէմին քիչ
մնաց մեզ սպանէին, հինգ վեց անգամ հրացան արձակեցին մեզ վրա և
մօտենալով բղաւում էին՝

—Վնչ ունիք չունիք, թափեցէք, ձարներս կտրած, ձաւն տւինք։

—Նկէք տարէք, Վրալ են գալիս և տեսնում, որ աղքատ մարդիկ
ենք, մի քանի հարած տւին, մօտենիս ութը կռանը (կռանը ուսական
30 կոպէկն է) խլեցին և հաշտեցելով հեռացան, ափսոսալով իրանց փամ-
փուշտներին։

Իրաւ որ բաւականին վտանգաւոր է, կամենում ենք մօտակալ գիւղից
մարտինի հրացանով մի մարդ վարձել, ալն պալմանով, որ հրացանը մեզ
մօտ լինի, ալապէս վտանգաւոր է։ Գիւղում մարդ չը գտնեց, մի փոքր
տատանւելուց չեսույ, շարունակում ենք ճանապարհը, ունենալով մէկ ըէ-
ւուէր և երկու սուր, որոնք բերդեանկալի մօտ ոչինչ են։ Քանի որ
վտանգ կար, թուրքն էլ ուղում էր, որ մարդ վարձէինք, բայց երբ աւա-
ղակներին չը հանդիպեցինք և ճանապարհն աւելի սպասով դարձաւ, դա
սկսեց լեղուն երկարացնել։

—Մարդ ինչու էք վարձում, ես ձեզ անմիաս տեղ կը հասցնեմ, ես
սաղ լինեմ ձեզ համար, ես, ոչ ոք ձեր մատին գիպէիլ չի կարող. ալն
փողը որ մարդուն պիտի տաք, ինձ տւէք։ Մենք միալն լուռ դարմանում
ենք նորա լրբութեան վրա։ Ճանապարհին շարունակ գալիք վտանգները
կրկնապատկում է, աշխատելով միշտ մեզ երկիւղի մէջ պահել և հէնց ալք
ժամանակ իրան ներկալացնում է մեր պահապան հրեշտակը, մեր պաշտ-
պանը ու կրկնում։

—Ինձ փող տւէք, փող։

Նա ինքն առաջին թալանողը կը լինէր մեզ, եթէ երեք չափնի
մարդիկներին ներկայութեամբ չը վարձէինք նրան։ Նալում, նալում է մեզ,
ծուխը պնչներիցը դուրս գալիս, բայց ձեռքումը ճար չը կալ։ Մի խօս-
քով, աչտեղ կեանքը չափից դուրս էժան է։ Սպանելը, թալանելը բոլո-
րովին սովորական բան է։ Այս կատարեալ անխիտան, վալրենի, աւաղա-
կանոց երկրի մէջ միմիակ դատաւորը բերդեանկան կամ մարտինին է։
Մտել ենք Միլդիւզ դաշտը, մեր ճանապարհը ձգւում է սորա արեւելեան
եզրով, բլուրների չղթալի տակով։ Այս անագին հեռաւորութեան վրայից
Մասիւրը մի անգամ ես ցոյց տւեց իւր սպիտակ գագաթը, կարծես կա-
մենում էր վերջին հրամեշտը տալ։

Դաշտը, որ նեղ ու երկար դիրքով հիւսիսից հարաւ է ձգւում, ջուր
չ'ունենալով, բոլորովին անմշակ, անտէր է, միալն եղերքներում գիւղեր կան։

*
* *

(Բ Ա Յ Ր Ը Ն Ի Յ)

Թարգմանութիւն ԼԵՌԵՆՅԻ

Որպէս երբեմն անցորդի ուշքը
Պաղ տապանագիրն իր վրայ է դարձնում,
Թող անունս էլ քո մըտազբաղ աչքը
Գրաւէ, երբ տեսնես այս էջը տրտում:

Գուցէ, երբ կանցնեն տարիք մի քանի,
Կարգաս այդ անունն արդէն մոռացած,
Այնժամ իմացիր, որ չեմ կենդանի,
Որ սիրտըս մըռայլ այստեղ է թաղւած:

6 օգոստոսի, 1890 թ.

Հ Ե Ղ Ի Ն Է

Վ Է Պ

Տ. ԻՆ Մ. ՄԱՐԻՍԵԱՆԻ

ՄԱՍՆ ԵՐԿՐՈՐԴ

(Շարունակութիւն 1)

XXIII

Նոր տարու երրորդ օրն էր: Իշխանուհի Շակունին՝ բազմաթիւ աչցելութիւններից յողնած՝ իւր տանը հիւրասենեակում թուղթ էր խաղում մի ծանօթ կնոջ հետ:

— Ոչ մի բան ինձ աչնպէս չի հանգստացնում ինչպէս բէզիկ խաղալը, — զարձաւ նա զէպի Հեղինէն, որ կանգնած էր նրա կողքին գլխարկն ու վերարկուն ձեռքին:

Դու, փնչպէս տեսնում եմ, տեղ ես զնում:

— Այո, զնում եմ Սոֆիա Եակովլենայի մօտ:

— Դու էլ համայ երբեմն բաներ կ'ասես հա՛, հոգիս:

Այդ ինչ: Սոֆիա Եակովլենա է:

— Տիկին Ասատուրովա: Միթէ ծանօթ չէք նորա հետ:

— Ո՛չ, արհամարհանքով պատասխանեց իշխանուհին:

1) Տե՛ս «Մուրճ»- 1891 № 1, 2, 4, 5, 7—8, 9, և 10:

Ջարմանում եմ, խա՛չը, ինչպէս չես կարողանում թողնել այդ սովորութիւնդ, որ ում հետ պատահի ծանօթանում ես: Ախ, մարիա՛ ժ ունեմ, քիչ էր մնում չը գրէի:

Ոգեւորելով լաւ խաղաթղթերով, իշխանուհին բոլորովին գրաււեց խաղով և չը նկատեց, որ Հեղինէն զուրս գնաց:

Երեկոյեան ժամի իննին մօտ կը լինէր, որ Հեղինէն վերադարձաւ տուն:

Սրահում կատարեող իրարանցումից նա հասկացաւ, որ քեռակինը հիստերիկա է եղել: Նա շտապով զիմեց դէպի ննջարանը, բայց դահլիճովն անցնելիս յանկարծ պատահեց Ասունուն:

Ասունին վախեցած նայում էր չորս կողմը:

—Ալեքսանդր Վասիլիչ, բարեւ, հազար բարի, սաստիկ զարմացած և ուրախացած բացականչեց Հեղինէն:

Այս ո՞ր խաչիցն է, որ այստեղ էք, ե՞րբ էք եկել:

—Երկու ժամ հազիւ լինի, որ եկել եմ: Պաշտօնս փոխել են այստեղ:

—Իսկ այստեղ ի՞նչ է պատահել, չէ՞ք իմանում:

—Իշխանուհուն նամակ էի բերել Միխայիլ Պետրովիչից: Նայելով այն ներգործութեանը, որ... այդ նամակը ունեցաւ ձեր քեռականոջ վրայ...

—Հա, հա, հասկացայ բանն ինչումն է, ընդհատեց նորա խօսքը Հեղինէն: Աւելի լաւ. թող վերջապէս ամեն բան բացւի:

—Հեղինէ, —լսեց իշխանուհու զիւ ձայնը:

Նա վազեց քեռականոջ մօտ, իսկ Ասունին, այլ ևս անյարմար համարելով իւր այնտեղ մնալը, գնաց տուն:

—Այս ինչե՛ր է գրում Միքայէլը քո մասին: Ճի՞շտ է: Ձեռքդ ում արածներով վրայ:

Հեղինէն բացասաբար շարժեց գլուխը:

—Ինչո՞ւ էիր դու ինձ խաբում: Առ, կարդա նամակը. այնքան զգացմունքով գրեա՞ծ, որ առանց արտասուքի չի կարելի կարդալ:

Իշխանուհին խորը հոգոց քաշեց ու թաշկինակը սեղմեց աչքերին:

—Քեռակին ջան, թողէք այդ հարցը. ձեր սիրտը զուր տեղը մի նեղացնէք. ես ուրիշ տեսակ վարւել չէի կարող:

—Այ քեզ խօսք: Ձէ որ զբանով համ ինքդ խաղք կը լինես,

Համ էլ ամբողջ ազգութակդ խայտառակ կ'անես: Խելքդ գլուխդ հաւաքիր, ամօթ ունեցիր,— դուռում էր իշխանուհին:

Երբ որ իշխանուհին տեսաւ, որ ոչ աղաչանքով, ոչ արտասուքով բան չի դուրս դալիս, մի քանի օր անցնելուց յետոյ կանչեց իւր մօտ Հեղինէին ու սաստիկ խիստ կերպով ասաց.

Ես չեմ ուզում, որ քեռուդ անարատ անունը խայտառակի: Եթէ մինչև վաղը խելքի չը գաս, էլ իմ աչքիս չ'երևաս:

— Խնձ համար շատ ծանր է ձեր սիրտը ցաւացնել, բայց...

— Այսուհետև էլ դու իմ ազգականը չես, չոր-չոր կ'որեց նորա խօսքը իշխանուհին:

Ել քո օտքը իմ տան շէմքը չը տեսնի:

Հեղինէն մի բոպէի չափ այնպիսի դրութեան մէջ ընկաւ, կարծես քարացած լինէր, բայց այդ շուտով անցաւ և նա պատասխանեց հանգիստ կերպով.

— Այս բոպէին կը կատարեմ ձեր ցանկութիւնը:

— Լսիր Հեղինէ, աւելի մեղմ ձայնով սկսեց խօսել իշխանուհին. դու բոլորովին որբ էիր, ես քեզ իմ տունս ընդունեցի, պահեցի, մեծացրեցի, ուսում տուցի, հարազատ մօրից աւելի սիրեցի, փաշտփայեցի, իսկ դու այժմ ոչ մի բանի տեղ չես դնում իմ խօսքս: Այս էր լինելու իմ բոլոր երախտիքներիս վարձատրութիւնը: Շատ շնորհակալ եմ, շատ լաւ ես անում: Գոնէ քեռուդ խնայէիր ու ծերութեան օրը խեղճին խաղք ու խայտառակ չ'անէիր:

Մի, սիրտս գնում է, հառաչեց իշխանուհին քթին մօտեցնելով դեղի սրակը:

Հեղինէն խնամքով բարձրացրեց բարձր և շալով ծածկեց քեռակնոջը, բայց նա անհամբեր շարժումով մերժեց նորա ծառայութիւնները:

Հեղինէն տխուր-տրտում դուրս եկաւ. ննջարանից հանդարտ քայլերով:

Հետեւեալ օրը նա Ասունու օգնութեամբ դուռ ու վարձեց երկու սենեակից բաղկացած մի բնակարան և հէնց նոյն օրը քաշեց այնտեղ իւր երեխայի ու դայիակի հետ:

Հիմա՛ որ Հեղինէն ազատ շունչ քաշեց և երևում էր, որ զոհ էր իւր դրութիւնից, չը նայելով այդ դրութեան անորոշութեանը:

Մի որ և է պարապմունք գտնելու և առհասարակ ապագայի մասին ղեռ չէր մտածում Հեղինէն: Սկզբի օրերը նորա միտքը ամբողջապէս զբաղւած էր անցելով և ներկայ դրութեան նորութեամբ:

Մինչ այդ՝ Ամիրանովից ստացւում էր նամակ նամակի յետևից, որոնցով նա աշխատում էր համոզել կնոջը հաշտել իւր հետ:

Հեղինէն ամենևին չէր կակղում և բացէ ի բաց հրաժարւում էր այն փողերից, որ մարդը առաջարկում էր նրան ապրուստի համար:

Ասունին շուտ-շուտ գնում-գալիս էր Հեղինէի մօտ և առհասարակ շատ հետաքրքրւում էր նորա դրութեամբ: Իսկապէս ասած, ղէպի Հեղինէն զգացած բարեկամութիւնն էր միակ պատճառը, որ Ասունին համաձայնել էր հեռանալ Թ.-սից, ուր նորա համար չափազանց ուրախ էր անցնում կեանքը, և զալ Պետտիգորսկի, ուր նա կարող էր շատ բանում օգնել Հեղինէին: Այդ բանը Հեղինէի սկի մտքովն էլ չէր անցնում:

Մի օր Ասունին Հեղինէի հետ խօսելիս հարցրեց, թէ արդեօք լաւ մտածե՞լ է նա իւր ապագայի մասին: Հեղինէն այդ օրը այնպիսի լաւ տրամադրութեան մէջ էր, որ ուշադրութիւն չը դարձրեց Ասունու տւած հարցի լուրջ եղանակի վրայ:

— Ի՞նչ էք մտաւիր անելու, տիկին Հեղինէ:

— Ճիշտ որ, փողերս վերջանալու վրայ են. շատ լաւ էք անում, Ալեքսանդր Վասիլիչ, որ ուշադրութիւնս դարձնում էք այդ բանի վերայ:

Այդ ասելով Հեղինէն պարզ սրտով ծիծաղեց:

— Գիտեմ, տիկին Հեղինէ, որ դուք նման չէք մեր երիտասարդութեան այն մասին, որ ոգևորւում է, բայց երբէք չի աշխատում լուրջ կերպով իրագործել իւր այդ ձգտումը, սակայն...

Այդ խօսքի վրայ Ասունին կանգ առաւ. կարծես խօսքը ղէմ առաւ բզումը. նորա ձայնի մէջ լսւում էր զսպած կսկիծ:

Զգացւած բարեկամի կարեկցութիւնից Հեղինէն իւր աթոռը աւելի մօտեցրեց նրան և երախտագիտական հայեացք զցելով նորա վերայ, ասաց.

— Ե, Ալեքսանդր Վասիլիչ, չը պէտք է այդպէս յուսահատւել, աշխարհս միայն չար մարդիկներով չի լցւած: Միթէ ինձ համար մի դործ չի գտնւիլ:

Ասունին ուզում էր մի կերպ հասկացնել Հեղինէին, որ հասարակութիւնը նորա բացառիկ դրութեանը շատ թշնամաբար է վերաբերում և, հազիւ թէ գտնուի մի մարդ այդ հասարակութիւնից, որ նրան այժմ համակրի, բայց Հեղինէի դէմքը այնպէս փայլում էր յոյսի արտայայտութեամբ, որ նա սիրտ չ'արեց հիասթափեցնել նրան և այդ պատճառով լռեց:

Հեղինէն ուշադրութեամբ նայեց Ասունու երեսին և, կարծես գուշակելով նորա մտքերը, ասաց.

— Ի՞նչ այժմ մտածում էք, Ալէքսանդր Վասիլիչ, թէ որքան դժւար է կնոջ համար չ'ընկճել հազար ու մի խոչընդոտներից, մարդկանց չարակամութիւնից և այն նախապաշարմունքներից, որոնցով խմորած է մեր հասարակութիւնը և որոնք թոյլ չեն տալիս, որ կանայք ազատ շունչ քաշեն ու իրանց աշխատանքով, ծանր աշխատանքով անկախութիւն ձեռք բերեն: Հը՞, ճիշդ գուշակեցի ձեր մտքերը:

Ասունին տխուր գլխով արեց և մտածեց, թէ որքան բախտաւոր կարող էր լինել Հեղինէն Սահառունու հետ, մինչդեռ այժմ ով գիտէ որքան անարգանքների կարող է ենթարկւել նա:

— Ինչո՞ւ այդպէս տխրեցիք, Ալէքսանդր Վասիլիչ: Ես սովորել եմ միշտ ձեզ ուրախ ու ասող-խօսող տեսնել:

Ասէք, խնդրեմ, շատ ժամանակ է, որ Քէօրզի Ալէքսանդրովիչից տեղեկութիւն չունէք:

— Երէկ նրանից նամակ ստացայ:

Հեղինէն ուրախացաւ և մի քիչ յանդիմանորէն նայեց նորա վերայ:

— Ի՞նչ է գրում:

— Կ'ուզէք կարդացէք:

— Կարելի՞ է. տէք տեսնեմ, աշխուժով ասաց Հեղինէն ու Ասունու ձեռքից խլեց նամակը:

Նամակը ամբողջապէս Հեղինէի մասին էր:

Հեղինէն կարդալիս մէկ լաց էր լինում, մէկ ծիծաղում էր: Այդ լացն ու ծիծաղը բախտաւորութեան լաց ու ծիծաղ էին, բախտաւորութեան, որի պատճառը Սահառունու սէրն էր:

— Կ'ուզէք պահեցէք այդ նամակը ձեզ մօտ, մի քիչ տատանւելուց յետոյ ասաց Ասունին:

Հեղինէն չը սպասեց, որ Ասունին կրկնի իւր առաջարկութիւնը և մի քիչ շփոթւելով նամակը զրեց զրպանը ու մտքի հետ ընկաւ: Ասունին լուռ նայում էր Հեղինէին և հրճւում:

— Ինչ էք կարծում, տիկին Հեղինէ, լաւ չի լինիլ, որ Գէորգին իմաց տամ ձեր այժմեան գրութիւնը:

— Ձէ, չէ, այդպիսի բան չ'անէք: Եթէ ես կարողանայի գնալ նորա մօտ, այն ժամանակ ուրիշ է, բայց այժմ...

Այդ րոպէին դրան շէմքին երևաց դայեակը երեխան զրկին:

Այ, սա է ձեռք ու ոտքս կապում, աւելցրեց Հեղինէն գորովանքով զիրկն առնելով երեխային ու համբոյրներ դրոշմելով նորա երեսին:

Դայեակը սկսեց հաւաքել սեղանի վրայից թէյի սարքը:

— Ձեր երկիւղը շատ հիմնաւոր է, ես ոչինչ չունեմ դորադէմ. բայց մի մոռանաք, տիկին Հեղինէ, որ Սահառունին ինքը կարող է գալ այստեղ կամ դռնէ կարող է կարճացնել իւր արտասահմանում մնալու ժամանակամիջոցը:

— Ա՛յ հէնց իմ վախս էլ այդ է. նա չը պէտք է գալ այստեղ, վճռաբար պատասխանեց Հեղինէն: Նորա ինձ մօտ լինելը սաստիկ կը գրգռի Միխայիլ Պետրովիչին և այն ժամանակ, այն ժամանակ... նա կը խլի իմ ձեռքից իմ հրեշտակիս:

Երեխայից զրկւելու մոտին մտածելն անգամ բաւական էր, որ Հեղինէի դէմքը ալլալէր:

Ոչ, այդ չի լինիլ, երբէք չի լինիլ, սաստիկ յուզւած բացականչեց Հեղինէն և երեխային պինդ սեղմեց զրկումը:

Վերջապէս ինչու պէտք է Գէորգը այժմ՝ գալ Պետրիգորսկ, մի քիչ անցած աւելի հանգիստէի, աւելցրեց նա: Նամակներին նայելով՝ նորա զբաղմունքները այժմ լաւ են դնում:

Թող նա մնայ Ֆրանսիայում մինչև որ հասնի իւր նպատակին ու յետոյ գնայ իւր հայրենիքը: Նա հասարակութեան համար անհրաժեշտ մարդ է. թող նա ազատ, առանց արգելքի իրազործի իւր նպատակները, ես չեմ՝ ուզում խոչընդոտ լինել:

— Բայց այդ զոհաբերութիւնը անտանելի տանջանքների աղբիւր կը լինի ձեզ համար:

— Է, Ալէքսանդր Վասիլիչ, ես աւելի վատ օրեր եմ քաշել: Ես

վճռել եմ ոչինչ չը յայտնել նորան: Ինչո՞ւ զուր տեղը վրդովեմ նորա հոգու անդորրութիւնը, երբ որ այժմ աւելի քան երբ և իցէ նորան պէտք է այդ անդորրութիւնը. թող նա հանգիստ գնայ իւր ծանապարհով: Նա էլ քիչ չի կուել կեանքի հետ, այժմ թող նա քաղի իւր բազմամեայ աշխատանքների պտուղը:

Հեղինէի ձայնը աւելի ու աւելի քիչ էր դողում և աւելի հաստատուն էր դառնում:

Ի՛նչ վսեմ անձնութեան թիւն է, որքա՛ն ճիշտ է հասկանում ճշմարիտ սիրոյ նշանակութիւնը, մտածեց Ասունին խորախորհուրդ հայեացքով նայելով Հեղինէին:

— Ես ու զուք, Ալէքսանդր Վասիլիչ, մեր խօսակցութեամբ աննկատելի կերպով քնացրեցինք Գէորգիկին: Օգնեցէք ինձ՝ տանեմ անկողին դնեմ նորան:

— Ձեր էլ քնելու ժամանակն է, տիկին Հեղինէ:

— Մի բան էի ուզում ասել ձեզ: Գրէք Գէորգիկին, որ ինձ գրած նամակները ձեր հասցեով ուղարկի:

— Շատ լաւ: Ել ուրիշ յանձնարարութիւն չունէ՞ք:

— Ձէ, շնորհակալ եմ: Շուտ շուտ եկէք մեզ մօտ, խնդրեմ:

Ժամի տասնըմէկին մօտ կը լինէր, որ Ասունին դուրս եկաւ Հեղինէի մօտից:

Նա երկար ժամանակ գտնւում էր իւր այդ երեկոյեան լսածների քաղցր տպաւորութեան տակ:

XXIV

Միւս առաւօտեան Հեղինէն վերկացաւ շատ վաղ՝ աղօթարան բացելիս՝ և սուրճը խմելուց յետոյ գնաց պարտէզը:

Ինչ Թ-սից դուրս էր եկել այս առաջին անգամն էր, որ նա լուրջ կերպով սկսեց մտածել իւր դրութեան մասին: Երբէք իւր կեանքում նա այնքան ուշի ուշով չէր քննել իւր ընդունակութիւնները ու աշխատել որոշել, թէ ինչ գործի համար է աւելի նախապատրաստւած ինքը: Բայց այդ հարցը շատ չը դժւարացրեց նորան. նա կանգ առաւ մանկավարժական գործունէութեան վրայ և վճռեց իրագործել իւր վաղուցւան բաղձանքը—գիշերօթիկ ուսումնարան

քանալ երեսաների համար: Նա մի քանի տարի տեսականորէն ուսումնասիրել էր մանկավարժութիւնը և զգում էր, որ ինքը կարող է քարեխղճօրէն պարապել մանուկների կրթութեամբ: Բացի այն, որ բաւականաչափ տեսական հմտութիւն ունէր, նա կարող էր լաւ մանկավարժ լինել և այն պատճառով, որ չափազանց սիրում էր երեսաներին, մեծ համբերութեամբ էր վերաբերում նրանց ու գիտէր վարել նրանց հետ:

Ճաշից յետոյ նա գնաց տիկին Ասատուրովայի մօտ և յայտնեց նրան իւր դիտաւորութիւնը: Տիկին Ասատուրովայն պատկանում էր այն ասող-խօսող ու բարի հասակաւոր կանանց թւին, որոնք ամենքի գործերից տեղեկութիւն ունեն և ամենքի հետ վարել գիտեն: Ամենքը մի տեսակ բնազդմամբ վստահաբար էին վերաբերում նրան. նա ամենքի համար ունէր սիրալիր ժպիտ ու քաղցր խօսքեր:

— Խորհուրդ տւէք, Սոֆիա Եակովլէնա, ո՞ւմ դիմեմ որ օգնի ինձ. դուք այստեղ ամենքին ճանաչում էք:

— Ուրախութեամբ, հոգիս, դուք գիտէք, որ ես ձեռքիս եկածը ձեզնից եմ խնայիլ, բայց այստեղ բոլորը ձեզ ճանաչում են իբրև իշխան Եակովու քրոջ աղջկան և առանց իշխանուհու խնդրելուն ոչոք ձեզ չի օգնիլ:

— Ձէ, որ մեռնեմ ես իշխանուհուց բան չեմ խնդրիլ, նա ինձ տանից համարեա դուրս արեց... Ափսոս, քեռիս այստեղ չէ:

— Միթէ կարծում էք, որ նորա այստեղ լինելը կարող էր մի որ և է նշանակութիւն ունենալ: Նորա տանը ամեն բանը կնոջ կամքովն է կատարւում. նա հէնց ինքն էլ իւր կնոջ կամքովն է նստում- վերկենում: Ձէ, սիրելիս, հէնց այսօր և եթ զնացէք իշխանուհու մօտ ու աշխատեցէք համոզել նրան, որ ձեզ օգնի. հօ անսիրտ զազան չէ, գուցէ համոզւի:

Հեղինէն լուռ ու մտախոհ լսում էր:

— Ձէ, չէ, խնդրելու մասին ինձ ոչինչ մի ասէք, այնպէս բացականչեց նա յանկարծ՝ կարծես մի բան խալթեց նրան:

Մի ուրիշ խորհուրդ տւէք ինձ:

Այ խօսեցէք մեր Ալէքսանդրի հետ: Երեխերք, չը գիտէ՞ք, տա՞նն է բիճան թէ չէ:

Այ գալիս է, ուրախ-ուրախ աւելցրեց նա, դուրս նայելով պատուհանից, և փոքր աղջկանը ուղարկեց դուռը բաց անելու:

Ասունու հետ երկար խորհրդակցելուց յետոյ Հեղինէն վճռեց գնալ զիմնագիացի վերատեսչի մօտ, խնդրել օգնի իրան, որ գիշերօթիկ ուսումնարան բանալու թոյլտուութիւն ստանայ:

Վերատեսուչը ծիծաղեց լսելով Հեղինէի խնդիրքը և կասկածոտ հայեացք գցելով նորա վերայ, ասաց.

—Կարո՞ղ էք արդեօք այդ գործով պարապել, տիկին: Հօ այդ բանի մէջ ուրիշ... ինչպէս ասեմ, ուրիշ նպատակ չը կա՞յ:

Հեղինէն զարմանքից աչքերը չռեց:

—Ի՞նչ: Ես ձեզ չեմ հասկանում:

—Ես ուզում եմ ասել, տիկին, շողմքոր ձայնով սկսեց խօսել վերատեսուչը, լրբաբար նայելով Հեղինէի վրայ, որ շատ քիչ է պատահում, որ ձեզ պէս ջահէլ ու գեղեցիկ կանայք իրանց նւիրեն այդպիսի ծանր ու ձանձրալի գործունէութեան:

—Ջահէլութիւնն ու գեղեցկութիւնը ինչ կապ ունին մեր խօսակցութեան ատարկացի հետ. պարոն, ես ձեզ չեմ հասկանում, զայրացած պատասխանեց Հեղինէն:

Նա սաստիկ ճիգ գործ դրեց ու պահեց արտասուքը, որ քիչ էր մնում թափէր աչքերիցը:

Ժամանակի կորուստ եմ համարում այլ ևս ձեզ հետ խօսել այդ հարցի մասին, դողդոջուն ձայնով աւելցրեց Հեղինէն ու ուզում էր դուրս գալ, բայց վերատեսուչը կտրեց նորա ճանապարհը:

Հեղինէի աչքերը այնպիսի ազնիւ արտայայտութեամբ էին փայլում, նորա խօսքերը այնքան ինքնավստահ էին, որ վերատեսուչը ամաչեց:

—Մի բարկանաք, ինչդեմ, տիկին, ի՞նչ մոքովս անգամ անցնել չի կարող վիրաւորել ձեզ նման կանանց: Կնու պէտք է դուք կեանքներդ մաշէք աշխատանքով. բաւական է, որ մենք, թշուառներս, մասնւածք ենք այդ վիճակին: Լաւ է գիշերօթիկ ուսումնարան պահելը թողնէք խեղճ այրիներին և պառաւած աղջիկներին, որոնք...

—Լ. ռեցէք, պարոն, արհամարհաբար ընդհատեց նորա խօսքը Հեղինէն և դուրս գնաց:

Փողոցում դրսևի օդը մի քիչ զովացրեց Հեղինէի տաքացած զլուխը և նա միայն այն ժամանակ լաւ հասկացաւ վերատեսչի վարմունքի նշանակութիւնը և առաջին անգամ կեանքումը նորա սրտումը ծագեց թշնամական զգացմունք դէպի հասարակութիւնը:

Երեկոցեան Հեղինէն սաստիկ յուզւած պատմեց Ասունու, թէ ինչպէս ընդունեց իրան վերատեսուչը:

Թէև իւր դիտաւորութիւնը իրազործելու միւս փորձերն էլ համոզեցին Հեղինէին, որ իւր աշխատանքը զուր է, բայց նա դեռ բոլորովին չէր յուսահատուում, յուսալով, որ կարող է մի որ և է ուսումնարանում ուսուցչուհու կամ վերակացուի պաշտօն ստանալ:

Մարտ ամիսը վերջանալու մօտ էր: Հեղինէի ձեռքին ոչինչ չէր մնացել այն հինգ հարիւր բոլբոլուց, որ նա հետը բերել էր Պ.-սից: Նա սկսեց մտածել, թէ արդեօք իւր ունեցածի մէջ չը կայ մի աւելորդ բան, որ կարելի լինէր ծախել: Դուրս եկաւ, որ ոչ մի աւելորդ բան չը կար: Նա յիշեց, որ իւր հետը վերցրել էր միայն ամենամահաժեշտ բաները և վճռեց, թէև այդ շատ ծանր էր նորա համար, ծախել մի քանի թանկագին զարդեր, որ մասամբ քեռու տւածն էր իբրև օժիտ, մասամբ էլ հանգուցեալ մօրիցն էր մնացել:

Ասատուրովան լաւ գնով ծախեց Հեղինէի զուքսեղէնը և Հեղինէն այդ փողովը մի կերպ զլուխը պահում էր:

Մինչ այդ, ապրիլ ամսի սկզբներում Պետտիգորսկ եկան Ս.-ի օրիորդաց զինազիպի վերատեսչուհին ու տեսուչը:

Հեղինէն Ասատուրովայի միջոցով իմացաւ, որ նրանց պէտք է մի վարժուհի: Նախապէս խորհրդակցելով Ասունու հետ, նա վճռեց գնալ տեսչի մօտ:

Տեսուչը շատ սիրալիր կերպով ընդունեց Հեղինէին և խոստացաւ խօսել նորա խնդիրքի մասին վերատեսչուհու հետ:

Մի քանի օրից յետոյ Հեղինէն պէտք է գնար տեսչի մօտ վերջնական պատասխանը իմանալու համար:

Հեղինէն մի քիչ սիրտ առաւ: Հասաւ վերջապէս նշանակւած օրը, որին Հեղինէն սպասում էր անհամբեր սրտով:

Նա տենդային արագութեամբ գնում էր դէպի տեսչի տունը, ուր վերջնականապէս պէտք է վճռէր այն հարցը, թէ արդեօք կարող է նա հասարակութեան մէջ փոքր ի շատէ որոշ դիրք ունենալ:

որ, նրան նիւթական կողմից ապահովելով, միւսնոյն ժամանակ ան-
ղորրութիւն ընծայէր նորա տանջւած հոգուն:

Տեսչի պատասխանը պէտք է վճռէր այդ հարցը: Հեղինէի վեր-
ջին յոյսը այդ պատասխանի վրայ էր:

Որքա՛ն սաստիկ պէտք է լինէր խեղճ կնոջ հիասթափութիւնը,
երբ որ տեսուչը յայտնեց նրան, որ ինքը ամեն կերպ աշխատել է
համոզել վերատեսչուհուն վարժուհի վարձել նրան, բայց նա բաց է
ի բաց մերժել է, չ'ուզենալով տեղ տալ գիմնադրիայում, իւր կար-
ծիքով, կասկածելի համարմունքի տէր անձնաւորութեան:

Ես շատ աշխատեցի համոզել նրան, որ մարգարթող եղած կա-
նանց մէջ կարող են լինել այնպիսիները, որոնք արժանի են ամե-
նայն յարգանքի, բայց նա ոչինչ չի ուզում լսել ու շարունակ այն է
ասում, թէ դուք կ'արատաւորէք իւր խնամքին յանձնւած զսրոցի
անունը:

Հեղինէի դէմքը սաստիկ այլալեւեց և նա ասաց տխուր ձայնով.

— Շատ շնորհակալ եմ՝ այն բարութեան համար, որով դուք
վերաբերւեցիք ինձ: Հիասթափութիւնը ակորժելի լինել չի կարող,
բայց, ինչ արած, պէտք է հաշուել տխուր իրականութեան հետ:

Տեսուչը խորին կարեկցութեան արտայայտութեամբ նայեց Հե-
ղինէին ու ասաց.

— Միայն մի միջոց կայ ձեր նպատակին հասնելու:

— Ի՞նչ միջոց:

— Դիմեցէք իշխանուհի Շակունուն: Հասարակութիւնը, մանա-
ւանդ կանանց հասարակութիւնը, արձագանքի նման ձայնակցում է
ազդեցիկ անձնաւորութիւններին:

— Ձէ՛, երբէ՛ք. այն էլ բաւական էր, ինչ որ ես նրանից լսեցի:

— Սակայն վերատեսչուհին շարունակ կրկնում է, թէ, եթէ ձեր
քեռակինը ձեզնից երես է թեքել, օտարները ևս առաւել այդպէս
կը վարւեն ձեզ հետ:

— Ինքն իւր Աստուածը, թող երես թեքի ինձանից:

Մնաք բարեւ, յուսահատ, սրտով արտասանեց Հեղինէն ու գնաց:
Նորա գեղեցիկ ծով— աչքերի սև թերթերունքների վրայ փայլ-
փլում էին արտասուքի կաթիլներ, իսկ տոգոյն ու ցամաքած շըր-
թունքները ջղաձգաբար զոզկոզում էին:

Խոնաւ, անձրեւային օր էր, բայց Հեղինէն, որ անզգայ էր դարձել դէպի արտաքին տպաւորութիւնները, դնաց թափառելու Պեատիգորսկի շրջակայքի ամալի անկիւններում: Երեկոյանում էր արդէն, երբ որ նա վերադարձաւ տուն և մի քիչ հանգստանալուց յետոյ զնաց Ասատուրովայի մօտ:

— Ախ, սիրելիս, չէք իմանում սիրտս ինչպէս է այրում, երբ որ տեսնում եմ ձեր անցաջողութիւնները, գրկելով նրան ասաց բարեսիրտ Ասատուրովան:

Սիրտ արէք, զնացէք իշխանուհու մօտ, գուցէ մի բան դուրս գայ:

Հեղինէն վաղուց էր համոզւել, որ առանց քեռակնոջ օգնութեան չի կարող հասնել իւր նպատակին, բայց այնուամենայնիւ չէր կակղում և այժմ առաջին անգամը նա զգաց մի տեսակ վարանմունք:

— Հաւատացէք իմ փորձառութեանս, հոգիս, ես ձեզ վատ խորհուրդ չեմ տալ, համոզում էր Ասատուրովան: Բաւական է իշխանուհին մի խօսք ասի և բոլորը կը սկսեն ձեզ լաւ վերաբերել: Լսէք իմ խորհուրդին. ես իմ Աստուծոյ, ճիշտ եմ ասում: Իշխանուհին շատ մեծ կապեր ունի, նրան այնպէս են վերաբերում, կարծես կիսասոււածուհի լինի:

Վերջին խօսքերն արտասանելիս նա երեսը դարձրեց Ասունու կողմը, կարծես սպասելով, որ նա հաստատի իւր յայտնած կարծիքը:

Ասունին համաձայն էր Ասատուրովայի այդ կարծիքին, բայց զժւարանում էր հաւատալ, որ բարձր աշխարհին պատկանող մի կին յանձն առնէր հովանաւորել մարդաթող եղած կնոջ:

Այո, մտածեց Ասունին, խաբել մարդուն, վատնել նորա փողերը, օրը մի սիրեկան փոխել, հասարակութեան առաջ ամենազգւելի փարիսեցիութիւն անել, այդ, մեծամասնութեան կարծիքով, եթէ բոլորովին ազնիւ վարմունք էլ չէ, զոնէ յամենայն դէպս ներելի է: Իսկ թողնել մարդուն, թէկուզ ամենաչարգելի պատճառներով, — այդ աններելի յանցանք է և մարդաթող եղած կինը հասարակութեան աչքում արտաւորւած ու խայտառակւած անձնաւորութիւն է:

Այդ մտածմունքները այն աստիճան սարսափեցրին Ասունուն, որ նա ոչինչ չը կարողացաւ ասել:

Մի քանի օր շարունակ Հեղինէն մտատանջութեան մէջ էր, — գնալ թէ չը գնալ քեռակնոջ մօտ: Միթէ նա կարող էր գնալ նորից նորա մօտ ու խնդրել. — նորա ինքնասիրութիւնը բողբոջում էր դորա դէմ, նա չէր կարողանում մօտանալ իշխանուհու հասցրած վիրաւորանքը, բայց անհրաժեշտ էր գնալ, ուրիշ ճար չը կար, իսկ անճարութիւնը մարդուս շատ բան անել կը տայ:

— Ախ, Գէորգիկ ջան, աչքիս լոյսը, բացականչեց նա բորբոքեաժ գէմքով ընկնելով երեսացի անկողնի վրայ: Դու որ չը լինէիր, քո ապագայիդ հոգսը որ չը լինէր, որ երկինքը քանդէր զլսիս չէր կարող ինձ անել տալ այն ինչ որ դու ես անել տալիս... ես չէի խեղդիլ ինքնասիրութիւնս, չէի ստորանալ... օ՛՛՛՛՛... հէրիք է...

Այդ ասելով, նա դերմարդկային ճիգ գործ դրեց իւր վրայ և համարեա վազելով դնաց դէպի Շակունու տունը, կարծես վստահութիւն չ'ունենալով իւր վճռականութեան վրայ: Շակունու տունը հասնելով, Հեղինէն խեղդեց իւր վիրաւորած ինքնասիրութիւնը և առանց յայտնելու ծառային, որ իմաց տայ իշխանուհուն իւր գալու մասին, խոհանոցի կողմիցը մտաւ նեքսե ու ուղղակի գնաց քեռակնոջ ննջարանը:

Իշխանուհին նոր էր վերադարձել խնջոյքից:

Մի րոպէի չափ Հեղինէն կանգնած մնաց սենեակի մէջ տեղում, կարծես ազատ շուն: Քաշելու համար, բայց յետոյ շփոթութիւնը մի քիչ անցաւ և նա, մօտենալով քեռակնոջը, աղերսալից հայեացք գցեց նորա վրայ:

Իշխանուհին, որ միշտ հետաքրքրում էր Հեղինէի դրութեամբ ու տեղեկութիւններ ունէր նորա գործերի մասին և վաղուց սպասում էր, որ նա կը դաչ իւր մօտ «մեղաց» ասելու, նայեց նորա վրայ, սրտի խորքումը ուրախանալով, և նորա ձեռը բռնելով՝ քաղցրութեամբ ասաց.

— Վերջապէս խելքի եկար. եկել ես ինձ ուրախացնելու. վաղուց պէտք է այլպէս արած լինէիր: Լաւ է որ քո արածը դեռ չի հասել քեռուդ ականջին. խեղճը դարդամահ կը լինէր:

— Սխալում էք, քեռակին. գալուս պատճառն ուրիշ է:

— Ի՞նչ... Զե՞ս զղջացել: Հապա ինչո՞ւ ես եկել:

— Քեռակին, թողէք բացատրեմ թէ բանն ինչու՞մն է. դուք

Վր համոզւէք, որ ես այնքան մեղաւոր չեմ, որքան ձեզ թւում է:
—Գիտեմ, գիտեմ, բանն ինչու՞մն է. Միխայիլ Պետրովիչը ինձ
գրել է, որ դու ուրիշի վրայ ես սիրահարւել:

—Մինուճար երեխայիս արեւը վկայ, որ այդ չէ եղել պատճառը:
Ախ, եթէ դուք ճանաչէիք իմ մարդուս, ինքներդ ինձ խորհուրդ
կը տայիք, որ թողնեմ նրան: Ես չեմ կարող, ես չը պէտք է արա-
տաւորեմ այն ազգանունը, որ կրում է իմ որդին, աղէկաուր ձա-
նով բացականչեց Հեղինէն: Պատճառը ես ձեզ չեմ կարող յայտնել,
բայց հաւատացէք ինձ, քեռակին, որ զարհուրելի բան է, այնպիսի
զարհուրելի բան, որի հետ ես երբէք չեմ կարող հաշտուել: Բայց,
եթէ դուք չը հաւատաք, ես ստիպւած կը լինեմ ամեն բան բաց
անել, բոլորը պատմել ձեզ: Յիշո՞ւմ էք Ուբարովին... Ձէ', չէ', չեմ
ասիլ, ոչ ոքի չեմ ասիլ: Աւելի լաւ է...

Նորա ձայնը կտրւեց սաստիկ յուզմունքից:

Իշխանուհի Նակունին համարեա չէր լսում այդ կցկտուր խօս-
քերը, որ արտասանում էր Հեղինէն շարունակելով նայել նորա վրայ
նոյն աղերսալից հայեացքով:

—Մարդուն անհաւատարիմ լինելը մեծ մեղք է, ազդու կեր-
պով ասաց իշխանուհին. բայց մեղանչելուց յետոյ դու, իբրեւ կար-
գին կին, պէտք է ոչ թէ թողնէիր մարդուդ, այլ աշխատէիր խո-
նարհ վարմունքով մոռացնել տալ նրան արած ջանքանքդ: Մէկ մոռ-
ածիր, թէ ինչ պէտք է լինի այժմ քո օրդ. գոնէ երեխայիդ խղճա-
տես, յետոյ կը գղջաս, բայց արդէն ուշ կը լինի:

Հեղինէն բացասաբար թափ տւեց գլուխը:

Մէկ լսիր, թէ խախը ինչ է խօսում քո մասին. ամօթիցս չեմ
կարողանում ոչ ոքի մօտ գնալ, զրգուած շարունակեց իշխանուհին:

Սկի կարող էր մի օրից մի օր մտքովս անցնել, որ մերոնցից
մէկն ու մէկը կը համաձայնւի մոռանալ Աստծու օրէնքն ու աշխար-
հիս ամօթը և պսակի սուրբ խորհուրդը կը քանդի:

—Քեռակին, ամուսնական կապը միայն այն ժամանակն է սուրբ,
երբ որ նա սրբազործւում է ամուսնացածների փոխադարձ յարգան-
քով, բայց երբ... Ախ, ինչ անեմ, որ չեմ կարող ասել. երանի
իմանայիք գոնէ հազարերորդ մասը այն բոլորի, որ իմ աչքում
նրան յարգանքի անարժան մարդ է դարձնում...

— Բաւական է գլխիցդ դուրս տաս, զայրացած զոռաց իշխանուհին:

— Աղաչում եմ, քեռակին, անօգնական մի թողէք ինձ, հնարաւորութիւն տւէք ինձ մի կտոր հաց վաստակել և ամենքից մերժւած դրութեան մէջ միսիթարւել իմ աշխատանքովս:

— Հա, լսել եմ՝ ուզում ես գիշերօթիկ ուսումնարան բանալ՝ ճիշդ է:

Հեղինէն գլխով դրական նշան արեց:

— Բայց ո՞ր յիմարը կը յանձնի քեզ իւր աղջիկների կրթութիւնը, հա՛, հա՛, հա՛:

— Կատակ չես անում էլի՛, ուզում ես անպատճառ դաստիարակիչ դառնալ:

Հեղինէն այնքան զբաղւած էր իւր մտածմունքներով, որ շատ էլ չ'առնուեց քեռակնոջ ծաղրից ու դարձեալ աղերսանքով գիմեց նորան:

— Քեռակին ջան, հաւատացէք, որ ես ուրիշ տեսակ վարւել չէի կարող: Մի օր... դուք կ'իմանաք և կը սոսկաք:

Նա դէմքը ծածկեց ձեռներով ու խորը հոգոց քաշեց, բայց մի քիչ անցած յաղթեց յուսահատութեանը ու շարունակեց.

— Աղաչում եմ, օգնեցէք ինձ. սովորեցրէք, թէ ինչպէս հաւատացնեմ ծնողներին, որ ինձ յանձնւած երեխաներին աչքիս լոյսի պէս կը պահեմ, կը պահպանեմ: Ս'ֆ, մի մերժէք վերջին խնդրքը, որով զիմում եմ ես ձեզ:

Իշխանուհին, ըստ երևոյթին, զգացւեց, բայց այդ միայն մի րոպէ տւեց: Հեղինէի աղաչանք-պաղատանքը ապարդիւն անցաւ:

Քեռակնոջ քարասիրտ անտարբերութիւնը ու անդրդւելի նախապաշարմունքը սաստիկ զարմացրեց Հեղինէին: Մինչդեռ նա անթարթ նայում էր քեռակնոջը զարմանք ու զսպւած զայրոյթ արտայայտող հայեացքով, սա բազմոցի վրայ կիսապառկած աղիողորմ հառաչանքներ էր արձակում ու օ-դը-կոլոնով թրջած թաշկինակը մէկ քունքերին էր դնում, մէկ քթին էր մօտեցնում:

— Ս'ֆ, գլուխս տրաքում է. ջղերս այնպէս քայքայեցիր, որ մի քանի օր խելքս գլուխս չի գալ, — սկսեց խօսել նա վերջապէս:

Քո աղաչանքներին ես միայն մի պատասխան կարող եմ տալ.

խելքի եկ, դուրս հանի գլխիցդ ցնորքներդ. դրանից աւելի ես քեզ ոչինչ չեմ կարող ասել:

—Միայն ա՛յդ, դառը ծիծաղեց Հեղինէն, սակայն շնորհակալ եմ, ինձ այդ էլ շատ է:

Նա շատ էր աշխատում ազատութիւն չը տալ իւր զայրոյթին, բայց զայրոյթը այնքան սաստիկ էր, որ նա չը կարողացաւ իրան զսպել և, հազիւ պահելով արտասուքը, դողդոջուն ձայնով արտասանեց:

—Այժմ թոյլ տւէք ինձ, իշխանուհի, ասել ձեզ, որ ես բոլորովին համոզւեցի, որ դուք սիրտ չ'ունէք, այնպէս որ, կարող էք ապահով լինել, — էլ ես ձեզ չեմ անհանգստացնիլ որ և է խնդիրքով, մինչև անգամ եթէ մահաւան դուռն էլ հասնեմ: Մնաք բարև:

Այդ ասելով Հեղինէն կարմրատակած դէմքով դուրս վազեց սենեակից:

Մի քիչ անցած նա արդէն իւր տանն էր:

—Մ'Ք, աչքիս լոյսը, ընկնելով երեխայի անկողնի վրայ բացականչեց նա մղկտահար սրտով: Ինչ մահացաւ մեղք է դործել խեղճ մայրիկդ, որ բոլորը նրանից փախչում են այնպէս, ինչպէս ժանտախտից:

Արտասուքը հեղեղի նման թափւեց նորա աչքերից: Նա վա՛կւեց իւր սենեակում և մնաց այնտեղ մինչև միւս առաւօտ:

Տեսուչն ու Ատուհին շատ էին աշխատում նորա համար մասնաւոր դասեր գտնել, բայց ի զուր:

Երկու ամիս Հեղինէն մնաց անգործ, դարդի ու անհանգստութեան մէջ անցնելով իւր օրերը:

Իշխանուհի Շակունին յոյսը չէր կորցնում. նա հաւատացած էր, որ վերջ ի վերջոյ Հեղինէն չի դիմանալ իւր անտանելի դրութեանը ու անձնատուր կը լինի և այդպիսով կ'ազատի թէ իրան և թէ իւր ազգականներին խայտառակ բամբասանքներից:

Ապրիլ ամսւայ մի գեղեցիկ օր էր: Յզը լիքն էր բուրմունքով. բնութիւնը յարութիւն էր առնում: Հեղինէն գնաց զբօսնելու և քաղաքից դուրս գալով նորից հանգստանալու մի կանաչազարդ դարի

վրայ ու, հանելով Սահառունուց ստացած նամակը, սկսեց կարդալ: Տասերորդ անգամը կը լինէր, որ նա կարդում էր այդ նամակը և ամեն անգամ նոյն հրճւանքով:

—Ս'հ, սիրելի Գէորգ, արդեօք մէկ էլ կը տեսնեմ քո երեսդ, արտասանեց Հեղինէն հազիւ լսելի ձայնով և վերջին համբոյրը դրոշմելով նամակին՝ մոքի հետ ընկաւ:

—Այո, ես ուզում էի անպատճառ այստեղ ապրել, որովհետեւ այս քաղաքը սիրելի է իմ սրտին այն քաղցր ճիշատակներով, որոնք կապւած են նորա հետ: Մի տարի առաջ այստեղ սիրտս լիքն էր սիրով, երջանկութեան յոյսով, մի տարի առաջ սիրտս հաշտ էր մարդկանց հետ, իսկ այժմ, ի՞նչ է բռնել այդ բոլորի տեղը իմ սրտում,—խորթութիւն ամբողջ աշխարհից, վիրաւորւած ինքնասիրութիւն, զայրոյթ ու ատելութիւն դէպի մարդիկ, որոնցից արդարադատութիւն յուսալը, ինչպէս համոզւեցի, անմտութիւն է: Զէ, էլ չեմ կարող տանել այդ, համարեայ բարձրաձայն արտասանեց Հեղինէն ու խորը հոգոց քաշեց:

—Հազիւ հազ քոյ աջ ձեզ, տիկին Հեղինէ, լաւեց նորա յետեւից Ասունու ձայնը: Մի ժամից աւել է փնտռում եմ ձեզ այս տեղարեւնք և արդէն սխում էի համոզւել, որ դայեակը սխալ է ասել ձեր տեղը:

—Գիտէք ինչ կայ, Ալէքսանդր Վասիլիչ, ես պէտք է այս քաղաքից հեռանամ:

—Եւ շատ լաւ կ'անէք: Ուր որ էլ գնաք, ձեզ աւելի համակրութեամբ կը վերաբերեն քան այստեղ:

—Այսինքն եթէ գնամ այնպիսի տեղ, ուր ինձ չեն ճանաչիլ իբրեւ իշխանուհի Նախունու ազգականի, դառն ծիծաղով ասաց Հեղինէն:

Ուրեմն վճուած է, հէնց վաղը կ'երթամ այստեղից:

—Այդպէս շո՛ւտ, տխրեց Ասունին: Դուք որ գնաք մեր օրերը շատ տխուր կ'անցնեն:

—Ինձ համար աւելի տխուր կը լինի ձեզնից հեռու, բայց ինչ արած, Ալէքսանդր Վասիլիչ, պէտք է անջատուենք իրարից: Խորհուրդ տւէք, ո՛ւր գնամ:

—Լաւ կ'անէիք եթէ դնայիք մօտակայ Գ-ի քաղաքը, մի քիչ մտածելուց յետոյ պատասխանեց Ասունին, շատ խուլ անկիւն է,

բայց այն յարմարութիւնն ունի, որ եղբայրս այնտեղ ծառայում է։
Նա շատ լաւ ողայ է և ինչ որ ձեռքիցը գայ՝ կ'անի ձեզ համար։

—Շատ լաւ։ Ինձ համար միւսնոյնն է, ես թէկուզ աշխարհքի
ծայրն էլ կը գնամ։ Այստեղ ես անբախտ եմ, լաւ է այնպիսի տեղ
գնամ ապրելու, ուր ոչ ոք ինձ չի ճանաչում, ուր ոչ ոք երեսովս
չի տալ իմ կարծեցեալ խաղառակ վարմունքս։

Երկու օր անցած Հեղինէն Ասունու հետ ճանապարհ ընկաւ։

—Շատ ճիշտ է ասել մի մտենազիր, մտածեց Հեղինէն կառքը
նստելով, կեանքը կատակերգութիւն է մտածողի աչքում և ողբեր-
գութիւն զգացողի համար։

XXV

Գ-կ հասնելով Հեղինէն ազատ շունչ քաշեց։ Ճաշից յետոյ նա
սկսեց վազադացնել Ասունուն, որ իսկոյն գնան տուն փնտռելու։

—Հանգստացէք մի քիչ, տիկին Հեղինէ, մենք այնպէս էինք
գալիս, կարծես գլուխ էինք փախցնում։

—Ինչ հանգստանալ, չէ՛, պէտք է շտապել, հիւրանոցում
ապրելը շատ թանկ կը նստի։

Շատ մօտ գալուց յետոյ Հեղինէն վճռեց վարձել մի բնակարան,
որ բաղկացած էր երկու սենեակից ու մի խոհանոցից և առջևից
ունէր մի փոքրիկ պարտէզ։

Ասունին զարմացած նայեց Հեղինէին։

—Ի՛նչ էք ասում, տիկին Հեղինէ, մի՞թէ կարելի է այստեղ
ապրել։ Նայէք ի՛նչ ցած սենեակներ են. այստեղ մարդ կը խեղդուի։

—Իմ միջոցների տէրը սրանից լաւը չի կարող վարձել, Ալէք-
սանդր Վասիլիչ։ Դատարկ բան է, աղքատութեանը մարդ աւելի շուտ
կարող է սովորել քան չար լեզուներին։

Ասունին տխուր կախ զցեց գլուխը։

Նա կարող էր օգնել Հեղինէին տալով նրան իւր ունեցածի մի
մասը, բայց չէր համարձակուում ակնարկել անգամ նիւթական օգ-
նութեան մասին, իմանալով, որ Հեղինէն այդ իբրեւ վիրաւորանք
կ'ընդունի։

—Այո, տիկին Հեղինէ, կեանքը շատ անողոք կերպով է հալա-

ծում ձեզ. բայց դուք ինքներդ էք վերցրել ձեր վրայ այդ խաչը: Բաւական է ցանկանաք և ամեն բան կը փոխւի դէպի լաւը: Գէորգը երբէք չի ներիլ ինձ, որ...

—Մի շարունակէք, խնդրեմ, Ալէքսանդր Վասիլիչ: Ինձ համար այժմ աւելի քան երբ և իցէ թանկ է նորա անդորրութիւնը: Յուսարով, որ ապագան աւելի լաւ կը լինի, ես աշխատում եմ ուշադրութիւն չը դարձնել ներկայի վրայ: Վեց ամիս արդէն անցել է և, փառք Աստծու, մի կերպ ապրել ենք:

—Հա, բայց այդ վեց ամսում տարւայ նեղութիւն էք կրել, ուղեց ասել Ասունին, բայց լուեց:

Մի քիչ յետոյ նա վերջապէս սիրտ արեց առաջարկել Հեղինէին մի փոքրիկ գումար՝ տուն ու տեղ գնելու համար: Հեղինէն չէր ուզում վերցնել, բայց նա այնքան խնդրեց, համոզեց, որ վերջապէս վերցրեց:

—Ինչ չը համաձայնելու բան կայ այստեղ որ, տիկին Հեղինէ, դուք ինձ կը վերադարձնէք այս պարտքը երբ որ կարողանաք: Թէ՛, չէ՛ք ուզում, որ ձեր առաջին վաստակը ինձ հասնի:

Հեղինէն ժպտաց ու երախտազիտութեամբ սեղմեց նորա ձեռքը:

Մի քանի օրից յետոյ Ասունին ճանապարհ ընկաւ դէպի Պետափոքրակ: Հեղինէի հետ մնաս բարե անելիս նա խնդրեց նրան, որ իրան մէկ-մէկ նամակ գրի:

—Պէտք եղած ժամանակը ազատ կարող էք դիմել եղբորս: Նա ամեն կերպ ձեզ կ'օգնի: Մի նայէք, որ նա լուռ ու մուսկ մարդ է. խսկապէս նա շատ բարի սիրտ ունի:

—Չը գիտեմ ինչպէս պէտք է դուրս գամ ձեր ընտանիքի երախտիքի տակից:

—Դժբաղտաբար մենք ոչինչ չենք արել ձեզ համար: Ե՛հ, մնաք բարե, տիկին Հեղինէ. խնդրեմ, չը մոռանաք, աւելցրեց նա մի քիչ զողովորուն ձայնով, որ ձեզնից հարկւր վերստ հեռու կայ մի մարդ, որ, երբ որ ցանկանաք, խնդն ձեր մօտ կը լինի:

Պետափոքրակում Ասունին զգաց, թէ որքան սաստիկ էր նորա համակրութիւնը դէպի Հեղինէն: Այժմ միայն նա լուրջ կերպով սկսեց մտածել այն հարցի մասին, թէ ինչն էր պատճառը, որ իւր սիրտը համարեա ամենևին չէր ցաւում, երբ որ նա հեռանում էր հայրենիքից:

անշատուում էր ընկերներից, զրկուում էր այն բոլորից, որին սովորել էր տարիների ընթացքում թ-սում: Նա միայն այժմ յիշեց, որ Պետրիգորսկի գալուց յետոյ, նա, իւր սովորութեան հակառակ, չէր աշխատել ծանօթանալ սորա-նորա հետ, չէր աշխատել այնպէս անել, որ կեանքը ուրախ անցնի և մի քանի ամիս շարունակ զբաղւած էր եղել մտածելով Հեղինէի անմխիթար դրութեան մասին ու բաւականացել էր միայն նորա բարեկամութեամբ:

— Մի՞թէ՞ նորա բարեկամութիւնը այդպիսի դիւթական ազդեցութիւն է ունեցել իմ վրայ: Մի՞թէ իմ մէջ կատարւած փոփոխութեան պատճառը այդ բարեկամութիւնն է: Մի՞թէ... զարմացած հարցնում էր ինքն իրան Ասունին և օրէցոր աւելի ու աւելի ծանր էր թւում նրան Հեղինէի բացակայութիւնը:

Բայց շուտով նա սկսեց նամակներ ստանալ Հեղինէից, որոնցով նա մխիթարական տեղեկութիւններ էր հաղորդում իւր մասին, և քիչ-քիչ սկսեց սովորել նորա բացակայութեանը, զւարճութիւնների յետևից ընկնել ու աւելի և աւելի տրեւել իւր սովորական կենցաղավարութեանը: Շատ շուտով ծանօթացաւ նա բոլորի հետ և Պետրիգորսկիք սիրեցին նրան այնպէս ինչպէս սիրում էին թ-սցիք: Նրան համարում էին անհրաժեշտ մարդ հրաւերքների, երեկոյթների ու զանազան partie de plaisir-ների համար, մի խօսքով նա շատ շուտով, ինչպէս ասում են, զարձաւ Պետրիգորսկի հասարակութեան հոգին:

Հեղինէն բաւական լաւ սարքւեց իւր փոքրիկ բնակարանում:

Երկու շաբաթ անցած Ասունու եղբայրը նորա համար մի քանի դաս գտաւ: Հեղինէն այնպէս էր պայմանաւորւել, որ այդ դասերի վրայ ընդամենը օրը երեք ժամ պէտք է գործ զնէր, բայց նա նուիրում էր նրանց համարեա ամբողջ առաւօտից մինչև ճաշ:

Նա հոգով սրտով տրւել էր այդ պարապմունքներին, սիրում էր աշակերտուհիներին իւր սիրող սրտի ամբողջ ոյժով. աշակերտուհիներն էլ սաստիկ սիրում էին նորան: Թէև այդ դասերի համար նա շատ աննշան նիւթական վարձատրութիւն էր ստանում, բայց գոհ էր, որովհետև այդ դասերը բարերար ներգործութիւն էին ունե-

նում նորա վրայ անդորրութիւն բերելով նորա խռոված հոգուն: Հեղինէի սիրտը առաջւայ պէս չէր ալէկոծւում. մի տեսակ հանդիսաւոր խաղաղութիւն էր տիրել նորա ազնիւ հոգուն: Նորա միտքը էլ չէին պաշարում մաշիչ մտածմունքներ: Նա այժմ սառնաբերութեամբ դատում էր արածները, վերաստուգում էր իւր հայեացքները և քննում էր իւր անցեալը: Նորա ղէմքը ստացել էր մի տեսակ հանգիստ, մեղմ, թէև սանձանքի հետքերից ոչ բոլորովին զերծ արտայայտութիւն:

Երեկոյեանները նա նոյնպէս սիրով ինչպէս առաջ զբաղւում էր ընթերցանութեամբ: Նա կարգում էր Ասունու ուղարկած գրքերը, աշխատելով գտնել նրոնց մէջ պատասխաններ իւր մէջ ծագած հարցերին և պահանջներին:

Մի կիւրակէ Հեղինէն Ասունուց նամակ ստացաւ, որով նա շնորհաւորում էր փոքրիկ Գէորգի ծննդեան տօնը:

— Ուղարկում եմ իմ ծրարիս հետ, գրում էր նա նամակի վերջում, օրիորդ Քամարից ստացւած նամակն ու ծրարը: Նա կարծում է, թէ դուք դեռ այստեղ էք: Համբուրում եմ սանիկիս:

Այս, մոռացել էի, որ այսօր Գէորգիս ծնունդն է, ուրախ-ուրախ ասաց Հեղինէն ու ձայն լուեց դայեակին, ջնանի, նանի, Գէորգին բեր այստեղ:

— Հէս է բերում եմ, երեսը լւանամ՝ յետոյ:

Հեղինէն գնաց դայեակի հետ երեխային լւացրեց ու հագցրեց:

— Գիտես, աննման, այսօր քո մի տարին լրացել է, դու այժմ արդէն մեծ մարդ ես, ասում էր Հեղինէն համբուրելով ու գուրգուրելով երեխային:

Այդ ժամանակ փոստատնից բերեցին երկու ծրար ու մի նամակ: Քամարի նամակն էր:

— Ինչ տեսակ մարդ եմ ես, մտածեց Հեղինէն նամակը ձեռքն առնելով, այս երրորդ նամակն է, որ նրանից ստանում եմ, իսկ ես նրան երկու տող էլ է չեմ գրել մինչև այժմ, կարծես բոլորովին մոռացել եմ, որ նա աշխարհիս երեսին գոյութիւն ունի:

Ասենք, այնպիսի դրութեան մէջ էի, որ խելք չէր մնացել զլիսումս, աշխատում էր արգարացնել նա ինքն իրան:

Քամարը մանրամասն նկարագրում էր, թէ ինչպէս ուրախ է

անցնում իրանց կեանքը Վլադիկաւկազում, գովում էր իւր ազգականութեան, որի տանը իենում էր, թւում էր նորա բարձր արժանաւորութիւնները, յափշտակած գրում էր, որ նորա շնորհիւ ինքը պատկուած է մի պաշտօնաթող մայորի հետ, որ շատ հիանալի մարդ է, և որ իրանք շուտով գնալու են ներքին Ռուսաստան:

Ես շատ ուրախ եմ, գրում էր նա, որ գնում ենք այստեղից. ինձ թւում է, որ այդ տեղափոխութեամբ ինձ համար նոր կեանք կը սկսւի և ես կը մոռանամ իմ անմխիթար անցեալը: Այդ անցեալի խաւարի մէջ, Հեղինէ ջան, միայն մի լուսաւոր կէտ է փայլում ինձ համար. այն կարճատեւ ժամանակը, երբ ես մտերմացայ քեզ հետ: Ենորհաւորում եմ սիրուն Գէորգիկին. տայ Աստուած, որ նա ողջ առողջ մեծանայ, կարգին մարդ դառնայ ու քեզ մխիթարի: Ուղարկում եմ մի քանի կտոր շոր, որ կարել էմ նորա տօնի համար: Այդ շորերը նրան հագցնելիս միշտ միտդ բեր, Հեղինէ ջան, քեզ անկեղծ սիրող Թամարին:

Նամակի վերջում նա հաղորդում էր, որ Ուբարովի ժառանգութիւնից եօթ հազար ռուբլի էր ստացել, և շատ խնդրում էր, որ Հեղինէն ընդունէր իրանից հինգ հարիւր ռուբլի:

— Եթէ դու, ուղիւնալով ինձ վերաւորել, չ'ընդունես այդ ընծան, ես կ'ընծայեմ իմ Գէորգիկին. դու իրաւունք չ'ունես արգելել ինձ ընծայ տալ իմ եղբորորդու: Ախ, երանի այս բոպէիս ձեզ մօտ լինէի ու համբուրէի իմ աննման Գէորգիկին: Ուղարկիր ինձ, խնդրեմ, նորա պատկերը: Քո Թամար:

Մինչդեռ Հեղինէն կարդում էր նամակը, դայեակը անհամբեր սրտով բաց էր անում արկղները: Մէկի մէջ խաղալիքներ էին, — այդ Ասունին էր ուղարկել, միւսի մէջ Թամարի ուղարկած շորերն էին:

Դայեակը սաստիկ ուրախանում էր և ամեն բան մէկ-մէկ ցոյց էր տալիս երեխային: Երեխան ծիծաղում էր և ուրախ-ուրախ մեկնում էր առաջ իւր թխիկ ձեռները: Մայրը հեռւից նայում էր ու հրճւում:

— Ուրիշների միտքն է եղել, որ այսօր քո ծնունդդ է, իսկ մայրիկդ մոռացել է, հոգոց հանելով ասաց նա ու զիրկն առնելով երեխային սկսեց պաշպել:

— Գիտես ինչ կայ, Նանի, մի քիչ հանգստանալով դիմեց նա

դայեակին, ես էլ եմ ուզում տօնել այս օրը: Կ'երթաս առաջ խմորեղէն ու քաղցրեղէն կ'առնես, յետոյ կը գնաս իմ աշակերտուհիներին տները, ծնողներին կը խնդրես, որ երեխաներին վերցնեն զան ինձ մօտ թէյի, չը մոռանաս կանչել Ասունու եղբորը, Նիկոլայ Վասիլիշին:

— Զեմ մոռանալ, հոգիս, այս բոլէիս կ'երթամ: Տեսնում ես, մեզ չեն մոռացել, ընծաներ են ուղարկում, Ասուած իրանց սրտովը տայ իրանց:

— Իսկ այս փողով, Նանի, քեզ համար շորեր առ:

— Շնորհակալ եմ, հոգիս, ինձ պէս պառաւէին ինչ կը սաղի զարդարել:

Երեկոցեան մի քանի լապտերներով լուսաւորւած փոքրիկ պարտէզում Հեղինէի հիւրերը ուրախ ժամանակ էին անցկացնում, — մեծերը թուղթ էին խաղում, իսկ փոքրները Հեղինէի հետ զբաղւած էին զանազան զարճալի խաղերով:

Թամարից ստացած փողի մեծ մասը Հեղինէն բաժանեց իւր պարտատէրին, իսկ մնացածը պահեց սե օրւայ համար ու աւելի հանգիստ սրտով շարունակեց պարապել իւր գործով:

Այդպէս անցաւ երկու ամիս նորա Գ-ի գալու օրից:

Նա կարծես բոլորովին հանգստացել էր այն բազմաթիւ անարդանքներից յետոյ, որոնց ենթարկւել էր Պետտիգորսկում, որ յանկարծ նամակ ստացաւ մարդուց:

Նամակի սպառնական եղանակը այնքան սաստիկ ազդեց նորա վրայ, որ նա հիւանդացաւ:

Գալով Ամիրանովին պէտք է ասենք, որ նա եօթ ամսւայ ընթացքում բոլորովին համոզւեց, որ քաղցրութեամբ չի կարող յորդորել կնոջը հաշուելու, և, լսելով Եփեմիայի մշտական խորհուրդին, վճռեց բռնութեամբ յետ բերել նորան իւր մօտ, մանաւանդ որ իշխանուհի Շակունին էլ պահանջում էր, որ նա խիստ միջոցներ գործ դնի կնոջ դէմ:

Օգոստոս ամսին Ամիրանովը, իշխանուհու տւած խորհրդի համաձայն, արդէն Պետտիգորսկումն էր: Այդտեղից էլ նա մի խիստ ու

սճուական նամակ գրեց Հեղինէին, սպառնալով, որ եթէ նա դարձեալ յամուռի, երեխային կը խլի ձեռքիցը:

Հեղինէն որ կարգաց այդ նամակը ու իմացաւ, թէ մարդը Պետրիգորսկումն է ու հաւանականօրէն իշխանուհու հետ խօսքը մէկ է արել, բոլորովին համոզւեց, որ նա կարող է իրագործել իւր սպառնալիքը, և սաստիկ յուսահատուեց: Նորից սկսեցին նորա համար դառն ու խռովացող օրեր:

Նիկողայ Ասունին գրեց այդ եղբորը: Ալէքսանդրը իսկոյն գնաց Ամիրանովի մօտ ու յայտնեց, որ, ինչպէս իրան գրում են, Հեղինէն սաստիկ հիւանդ է, և աշխատեց համոզել նորան, որ շատ վտանգաւոր է այդպիսի դրութեան մէջ անհանգիստ անել Հեղինէին:

Ասունու աշխատանքը զուր չ'անցաւ, Ամիրանովը համաձայնեց չը խլել Հեղինէից երեխային:

Քիչ ժամանակից յետոյ նա հասկացաւ, թէ որքան անհեթեթ էին իւր սպառնալիքները, և հեռացաւ գնաց Թ-ս:

Այդպիսով նա բոլորովին յոյսը կորցրեց կնոջ հետ հաշտելու, բայց դեռ չէր կարողանում սովորել աչն մոքին, որ ընդ միշտ զըրկւում է կնոջից ու երեխայից, և սաստիկ դարդի մէջ էր:

--Շատերը կարծում էին, թէ Հեղինէի հետ կը վերադառնամ, այժմ ինչ պէտք է ասեմ նրանց, մտածում էր նա մօտենալով Թ-սին:

Սիրտը զայրոյթից ուզում էր տրաքւել, վիրաւորւած ինքնասիրութիւնը տանջում էր նորան:

—Չհաննամ'ը իրանք էլ, իրանց կարծիքն էլ, ինչ ուզում են թող կարծեն, ինձ ի՛նչ. նրանց նորութիւններ է պէտք, բաւական է մի նոր բան պատահի, նրանք այս կը մոռանան ու նորի լեռանիցը կ'ընկնեն, աշխատում էր ինքն իրան հանգստացնել Ամիրանովը. բայց իսկոյն նորա մտքովն անցնում էր, — իսկ ե՞ս, կարող եմ արդեօք մոռանալ... Օ՛խ, Սահառունի, Փամար, թէ ձեր դատաստանը ինձ կը տային...

Մարդ կը սարսափէր, եթէ նայէր Ամիրանովի դէմքին այդպիսի րոպէներին, երբ նա, կարծես մոռացած իւր բարձր հասարակական դիրքը, փալցուն ասպարէզը և ամբողջ աշխարհը, բոլորովին անձնատուր էր լինում ատելութեան ու վրէժխնդրութեան զգացմունքներին:

Բռունցքները ջղաձգաբար կծկւում էին, աչքերում փայլում էր կատաղութեան կրակ, կարծես նա պատրաստւում էր պատառ-պատառ անել Սահառունուն ու Թամարին:

Աջգլխի գրգռւած դրութիւնից յետոյ Ամիրանովի վրայ մի տեսակ թուլութիւն էր գալիս. նա ժամերով լուռ նստում էր բազկաթուռի մէջ ու աշխատում էր համոզել ինքն իրան, որ պէտք է համբերութեամբ սպասել մինչև այն ժամանակ, որ ամեն բան ինքն իրան մոռացւի:

(Աւերջը միւս համարում)

ՎԻԹԻԱՐԻ ԸՆԿՈՒԶԵՆԻՆ

Ս. ՄԵԼԻԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ

I

Ամառն էր: Կիզիչ արևը շիկացած ճառագայթները գցել էր ամալի դաշտի վերայ. հուրհրատում, պլպլում էր մոխրագոյն դաշտը, կարծես մի թեժ թորոն. լուսթիւնը մեռելային էր, ոչ մի կենդանի չունէ չէր համարձակում դուրս գալ իւր բնից, իւր սորամոխց. նրանք ծածկւել, թաղնւել էին, միայն ճանապարհորդներն էին, որ բռնաւորւած ձիաներով շտապում էին. բայց ո՞ր էն շտապում, չէ որ բաւականին տարածւած է այդ ամալի դաշտը, ինչո՞ւ էն չարչարում իրանց կենդանիներին, որոնք քափ ու քրտինքի մէջ կորած, հազիւ հազ հեւալով քայլերը փոխում էին: Ճանապարհորդները ծիշդ է աչրւած, խանձւած էին, բերանները աղանձւած, լայց նրանց երեսներին նայողը կասէր՝ «սրանք շատ մօտ են այն ժամին, երբ պիտի ազատեն արեւից»: Եւ յիրաւի անցաւ մի փոքր միջոց, քարաւանի զլխաւորը, որ մի բարձրահասակ, խոժորագէտ, չոր-չոր աղամարդ էր նժոյգի վերայ նստած՝ դարձաւ ուրախ-ուրախ ընկերներին աղանձւած բերանով. «Ա՛յ, ա՛յ, մեր ազատարար ընկուզներին, լաւ նայեցէք այն փոքրիկ կանաչ կէտն է. ի՛նչ փոքր է երևում, հիմա՛յ ի՛նչ պէս հով կը լինի նորա տակը. օրհնւի քո տնկողի զերեզմանը. դէ՛ մի մի բերան օրհնանք էլ դուք տւէք, սա վերցրէք, շուտով հասնենք, արեւից ազատենք, դէ ձեզ տեսնեմ»:

Ճանապարհորդները միաբերան, քաջալերւած օրհնւի քո տնկողի զերեզմանը: ասելով, ձիաներին մորակեցին, որ որքան կարելի է շուտով հասնեն իրանց վրկարար ընկուզներուն:

«Բա հագիւ հազ հասանք, ուխա՛յ մի քիչ որ հովացանք» այս ու ա՛յն կողմից ասացին ճանապարհորդները և ընկուզենու տակ տեղաւորւեցան:

Ամբողջ դաշտի վրայ ոչ մի կանաչ չէր երևում, բացի այդ հաստաբուն, սուերաշատ, ոստերը հեռու տարածած ընկուզենին. այդ չոր ամալի դաշտում միակ աչքի բերկրութիւն տւողը, միակ պատուպարոյղը դա էր համարւում:

Արևը ամենաբարձր կէտումն էր կանգնած. ընկուզենու շւաքը չորս բոլորը տարածւած, մի կանոնաւոր հիւսնալի շրջան էր կազմել: Ոչ ոք չէր ուզում շրջանից դուրս գալ, չորս շուրջը կտրած հանգըստանում էին:

— Ինչպէս երևում է ճաշելու ախորժակ չունէք. ծառաները ոչինչ պատրաստութիւն չեն տեսնում, ասաց գլխաւորը, որ թիկն էր տւել մեծ բաւականութեամբ հաստաբուն ընկուզենուն:

— Փայտ չի ճարւում, տղայ, դարձան միաբերան ծառաները:

— Փա՛յտ... հա, ճիշդ է, փայտ չը կայ. բայց կացէք, աչքը զցելով ընկուզենու բունին, այ ձեզ փայտ, ընկուզենու այս փոքրիկ խողոյժ տեսնում էք, հանեցէք դաշոյններդ, էլ ա՛յն տեղը չի, սովից կը կոտորւենք, նորա փաած տեղերը կտրատեցէք. այդտեղ մի շալակ փայտից աւել կը լինի. դէ՛ մենք քնում ենք, կրակ արէք, և, երբ խորովածը պատրաստ կը լինի, մեզ վերկացրէք:

Ծառաները ոչինչ չը կարողացան ասել. միայն նրանց երեսկահատը լուռ ու մունջ կարծես արտայայտում էր. «Ինչպէս սուր բարձրացնենք ա՛յն բարերարի դէմ, որ միշտ մեր պատուպարանն է հանդիսանում, չէ որ նա շուտով կը չորանայ և մենք կը զրկւենք մեր այդ ազատարար ծառից»:

Քնեցին տէրերը, պատրաստութեան յետևից ընկան ծառաները:

Հինաւուրց ընկուզենին տեսաւ թէ ինչպէս ծառաները մերկ դաշոյնները ձեռներին իւր վրայ յարձակեցան, իբր թշնամու վրայ, և սկսեցին փոքրիկ խողոյժ մեծացնել՝ կե՛ճ փայտը կտրատելով. տեսաւ նոյնպէս թէ ինչպէս նրանք սկզբում շուզնալով մօտեցան, բայց յետոյ, աղաների հրամանի ազդեցութեան տակ, մոռացան այդ, դուցէ

և խորովածի համար գրգռւած ակորժակն էլ պակաս դեր չը խաղաց այդ գործում: Այո՛, նա տեսաւ այդ բոլորը, սրտումը մի սուր ցաւ զգաց և այդ ցաւը ճղնէ ճիւղ տարածւեց ամենայն տեղ. նորա տխուր կերպարանքը, յուսահատ աչքերը ասացին. «Մի՞թէ ես այնքան անպէտք եմ դարձել, որ մարդիկ այսպէս ինձ կտրատում են. եթէ յիշուի ես ոչ մի օգուտ չեմ տալիս, միայն իմ կանաչ ոստերիս և գազաթիւս եմ զօռ տալիս աւելի ու աւելի տարածել և բարձրացնել, թո՛ղ աւելի լաւ է ինձ տակից կտրեն կամ թէ չէ՝ որպէս զի բոլորովին ոչ մի հետք չը մնայ՝ արմատահան անեն. բայց ահա իմ ստեղծում անուշ անուշ քնած են մարդիկ, ես տեսայ թէ ինչպէս ինձ տեսնելով շտապեցին, որ արևից ազատւեն. կը նշանակի ես օգուտ եմ տալիս, հապա ինչո՞ւ են անխնայ ինձ կտրատում, սիրտս վիրաւորում, արիւնըս անում: Անպ առաւ ընկուզենին և սկսեց մտածել:

«Հա՛ դուայ, շարունակեց նա, խեղճ մարդիկ փայտ չեն ճարում այս ամալի դաշտում, իսկ նրանց հարկաւոր է փայտ կերտիրի համար. թո՛ղ լաւ է ես մի քիչ չարչարեմ տանջւեմ, միայն թէ մարդիկ սովից չը մեռնեն»:

Վերջին միտքը մոռանալ տւեց ընկուզենու սրտի կսկիծն ու ցաւը:

Կրակը վրո թվրա թում էր բռնին մօտիկ. կապույտ ծուխը, առանց դէս դէն տատանւելու, ուղղակի բարձրանում էր և, ոստերին կպչելով, տարածւում ճղների մէջ. ապա, բարձրում միախառնւելով, քուլայ քուլայ վեր բարձրանում: Թեժ կրակը մի կողմը քաշած՝ խորոված էին անում, իսկ միւս կողմից թափթփած փայտերն էին իրարից կպչելով վառւում:

«Պատրաստ է խորովածը», ձայն տւին ծառաները:

Խորոված լսելով՝ ճըմկոտալով, յօրանջելով վեր կացան քնատեղերից տէրերը:

— Ինչ լաւ կը լինէր, այս ընկուզենու ոստերը շատ հեռու տարածէին, որ մեր աճբողջ քարւանը սրա տակը տեղաւորւէր. տեսնում էք ձիաները դուրսն են մնացել. մի բանի պէտք չէ հա, թէև հեռուից միշտ տաօլտաօլում ենք շուտով հասնել, աչքերը արորելով ասաց ճանապարհորդներից մէկը:

— Բայց որ տերւենքը խիտ լինէին, աւելի լաւ կը լինէր, երբեմն քնած տեղը արեւի ճառագայթները մարդու աչքերին են ընկնում, քնահար անում, աւելացրեց մի ուրիշը:

— Ա՛խ, ինչ ասեմ սրա չիմար տնկողին, վրայ բերեց գլխաւորը, ասա՛ մարդ Աստուծոյ, տնկում ես տնկում, աղբրի մօտ տնկէիր էլի, որ ծարաւելիս մէկ էլ այրւելով, խաշւելով չը գնայինք աղբրի մօտ ջուր խմելու: Սա զորդ որ մի բանի պէտք չի, ոչ մի յարմարութիւն չունի:

Սուփրան բաց արած էր, հացերը շարած, պանիրն ու գինին մէջ տեղ դրած. մեծ ախորժակով հացի նստեցին. խորոված էր որ, ծըլծըլալի, իւղը կաթկթելով փսած լաւաշների վրայ, վեր էր քաշւում, բայց մի ըրպէս տեղը դարձաւ. կուլայի տակը տափը չէր տեսնում, համեցէք էր, որ անում էին ճանապարհորդները իրանց պատուելի գլխաւորին: Խորոված ու գինի,— շատ զուրեկան է միմեանց հետ. քարաւանի գլխաւորի գլուխը տաքացած էր, երբ հացից վեր կացան:

— Պատրաստում էք ճանապարհւելու, դարձաւ գլխաւորը իւր ճանապարհորդակիցներին կարմրած աչքերով, հա լաւ ժամանակն է, հոգն ընկել է, ինչ լաւ կրակ կայ. կրակը որ տեսնում եմ, ախորժակս կարծես կրկին բացւում է. կրակ, հրդեհ ես շատ եմ սիրում, այժմ ուզում եմ բո՛ց, բո՛ց տեսնել և զւարճանալ: Ծառաներ, այն վատւած, մեծ մեծ խանձողները փղակի մէջ դրէք:

— Բայց ափսոս... ձայները փորները զցած շշնջացին ծառաները:

— Ոչ մի ձայն, լսում էք, թէ չէ ձեզ էլ հետը ներս կը խոթեմ:

Ափսոս է՛, ինչ ափսոս, չէք տեսնում հով է, էլ ինչ հարկաւոր է, թուլամո՛րթ կինարմատներ:

— Այո, այո, ոչ մի բանի պէտք չէ, հով է, աւելի լաւ է տեսնենք ինչպէս է վառւում՝ այս անպէտք, կանաչ ծառը, այս ու այն կողմից վրայ բերին ճանապարհորդները:

Ծառաները բարձում էին ձիաները, իսկ տէրերը մեծ հրճւանքով մտիկ էին տալիս թէ ինչպէս միտում, թշնջում է կիճ փայտը:

— Ե՛, թշնջողը չի կտրելու, ինչ է զգւացնում, գլուխներս տա-

նում, ինչու չէ բոց դուրս գալիս, բոց, բոց, հասկանում էք, կրակը թեժացրէք շուտով, գոռաց գլխաւորը ծառաների վրայ:

—Շատ ուշ կը քաշի, երկու օրւայ մէջ հազիւ հազ աչրւի, աւելի լաւ է գնանք, ժամանակն անցնում է, ասացին միաբերան ճանապարհորդակիցները գլխաւորին:

—Այո, այո, գնանք, բայց ափսոս որ չը տեսանք, թէ ինչպէս դըլ'իսկ՝ պիտի ընկնի այդ վիթխարի անպէտք ծառը: Անպէտք է, գիտէք, այդ չը լինէր, գոնէ մէկ պարապ-սարապ մարդ, մի ուրիշը աղբրի մօտ կը տնկէր, ասաց ու ձին հեծաւ:

«Վա՛յ, վա՛յ, այրւում եմ... կարծես նոր զգացած յուսահատ ճչաց ընկուզինին, օգնութիւն, օգնութիւն հասէք մարդիկ, ես էլի պէտք եմ ձեզ, չէ որ կրկին ճանապարհորդելու էք, չէ որ դարձեալ սովումս էք լինելու... օգնութիւն, աղաչում եմ, սիրտս այրւում է... ջո՛ւր... ջո՛ւր... ջուր հասցրէք պաղատում եմ. բայց նրանք չեն լսում, գնում են... գնացին... քարւանի տուտը կտրւեց... ուհ անգութ արարածներ, այդ էի ձեզնից սպասում, բաւական չէր ինձ վիրաւորեցիք ձեր փորի համար, այժմ էլ ինձ կրակում էք... անխիղճ մարդիկ, բարութիւնը չարութեամբ էք փոխարինում, Աստուած կայ վերւում, նա տեսնում է ձեր արարքը, գոնէ նրանից վախեցէք: Բայց իմ ձայնը խանձւած է, էլ չի հասնում նրանց, տե՛ս, տե՛ս, մինչև անգամ նրանք յետ էլ չեն նայում, ո՛ւհ անիրաւներս Որդիքս, որդիքս լինին ազատւած, բայց նոքա ահաս են... նրանք կայրւեն, վեր կը թափւեն, կը չքանան աշխարհի երեսից... մենք միասին մնաս բարեւ կասենք այս աշխարհին... բայց ես դեռ չեմ ուզում մեռնել, հասունացած որդիներիս աչքովս տեսնեմ և յետոյ մեռնեմ...»

Այսպէս ընկուզենին յուսահատ ճչում, ծւում էր, մորմոքւած լաց լինում, երբ ստորին ոստերի տերեւներն ու կաղաղները թառամել սկսան, կուշ եկան:

«Օգնութիւն, միանգամից սուր ձայնով ճչացին սրանք, այրւում ենք, օգնութիւն. մայրիկ, ազատիր այս հնոցից, ահա քիչ է մնացել այրւած վեր թափւենք շուտով... ջո՛ւր... մի գդալ ջո՛ւր... սիրտներս կրակ ընկաւ... ո՛հ, այս ինչ պատիժ է...»

— Ինչ էք ակննդնորս տանում, արհամարանքով կորեցին նրանց խօսքը միջին ոստերի կաղաղները, ինչ կայ որ, օգնութիւն, չէ մինչ, մէկի բանը կորուել է ձեզ օգնութեան գայ. այսպէս լաւ է, այրւեցէք, կոտորւեցէք, տեղն է, ձեզ համար ապրելը չեմ իմանում ինչ արժէք ունի այդտեղ գետնին մօտիկ. աղքատ էք. աղքատին ո՞վ օգնութիւն կը հասցնի, առանց այն էլ դուք մեռած էք, լաւ չի՞ միանգամից հէնց ձեռք քաշէք այս աշխարհից. մեր վառքը դուք նսեմացնում էք, մեր սնունդը ի զուր տեղը կլանում, մեռէք թըշուառներ, չը համարձակէք էլ օգնութիւն կանչել:

Ուխտ, ինչ լաւ է, մենք տաքանում ենք, երևի մեր հասնելու ժամանակը եկել է:

— Օգնեցէ՛ք, Աստուծու սիրուն, ձայն տաւ դարձեալ ընկուզինին:

— Այս մեր մօր ձայնն է, կարծես նոր լսելով դարձան միմեանց, մէջ տեղի ոստերի կաղաղները, այո՛, այո՛, նրա ձայնն է, նա էլ այրւում է, բայց մեզ ինչ, այսպէս մեզ համար լաւ է, մենք հասնում ենք, էլ ինչ կարիք ունինք մօր. այսօր անպատճառ կը հասնենք, եթէ այսպէս շարունակւի: Բայց այս ինչ է, վա՛յ մենք էլ այրւում ենք, օգնութիւն... մայրի՛կ, մեռանք, ջուր հասցրէք... տապալկեցանք, խորովեցանք... վա՛յ այս րոպէիս վեր՝ կը թափւենք...

— Անամօթներ, ինչ էք երեխայի պէս լաց լինում, օգնութիւն, օգնութիւն բղաւում, յանդիմանեցին բարձր ոստերի կաղաղները, ձայներդ կարեցէք և լուռ ու մունջ մեռէք, ում հոգսն է կորել, ձեզ օգնութիւն դայ, դէ՛ պապանձեցէք պապանձելու նման. մեզ համար այդ շատ լաւ է, ձեր բաժինն էլ մենք կը վայլենք, լացն ու արձակ կը լինի մեր տեղը, առաս՝ մեր բաժինը, մեզնից օգնութիւն մի՛ սպասէք, և վերջապէս ինչ կը սաղի մեզ հարուստներիս, մեծերիս, մեր զիրքից իջնել և ձեզ պէս ստորներին, աղքատներին օգնութիւն հասցել:

Ընկուզինին շարունակում էր իւր մորմօքած սրտի աղեկոտոր ջառաչանքները. իւր քիչ հասած, մեծ-մեծ որդիներն էլ լսեցին նրա յուսահատ ձայնը, բայց նրանք էլ երկրորդների պէս արհամարեցին ասելով. «Այսպէս լաւ է մեզ համար, մենք շուտով կը հասնենք... բայց երբ կրակը աւելի ու աւելի բորբոքւեց, թեժացաւ, նրանք էլ նոյն վիճակի ենթարկեցան, ինչ որ իրանց եղբայրակից-

ները: Նրանք էլ օգնութիւն կանչեցին, լաց եղան, ջուր խնդրեցին, մայրիկ կանչեցին, բայց ոչոք չը լսեց, որովհետեւ ընկուզենին էլ չէր զգում, նորա ջուրը քաշւել, տերեւները դեղնել, թողել էին և ընկոյզները խանձւած, կուչ եկած վեր էին թափթափւում:

Անցաւ մի փոքր ժամանակ էլ և վիթխարի ընկուզենին իւր մարած աչքերը դէս դէն ամալի դաշտի չորս կողմը դարձնելով, մարդկանց արարքը մտաբերեց և առանց նզովելու նրանց՝ վերջին յառաւանքը—[Թշնոցը]—[Թոյլ կերպով արձակեց և ճարճատելով, կայծեր հանելով գետինը փուռեց: Ծուխն ու փոշին միախառնւելով կարծես չիրիմ ծածկեցին հսկայ դիակը, որը վրովրում էր և զալարուն բոց արձակում...

II

Գարուն էր: Ամալի դաշտը կանաչ էր հագնւել, գոյնզգոյն ծաղիկներով ներկւել, զարդարւել: Մեռելացին լուսթիւնը չբացել, անհետացել էր. երգեցիկ թռչնակների անուշ դալալիկը, ժրաջան մեղունների տաղտոցը, զարնան մեղմ սիւրը, որ նոր բացւած ծաղիկների գլխիկներն էր քնքոյշ տատանում, միախառնւելով կարծես ներդաշնակ ձօն էին մատուցանում կենսատուային: Ահա բարձրահասակ, յաղթանդամ, բնու թեան որդի՝ բարի հովիւն էլ իւր սիրուն հօտը առաջն արած՝ ոգևորւելով իւր սրնդի ձայնը բարձրացրեց, սրտի խորքից դուրս եկած անմեղ տաղով ձայնակցեց բնութեան երգիչներին: Ահսօրւայ մօտ էր. ոչխարները մշմշալի արածելով առաջ էին գնում, իսկ հովիւը յափշտակւած, վերացած բնութիւնով իւր սրինգն էր ամուսն: Ուր էին դիմում ոչխարները. ինչո՞ւ էր ուրախ հովիւը. չը լինի՞ նոքա կէսօրւայ ժամին դէպի մի հով տեղ հանգստանալու էին գնում: Այո՛, նրանք դէպի ընկուզենին, դէպի իրանց սիրելի ընկուզենին էին շտապում:

«Ուր է ընկուզենին, չի երևում, չը լինի միւս կողմն եմ թողել, ասաց հովիւը և մնաց տեղը կանգնած. չէ՛, այստեղից երևում էր ամեն անգամ, երբ հօտը առաջս արած կէսօրւայ ժամին մագաղակու էի տանում. բայց ո՞ւր է, չկայ, ահա ոչխարներս էլ իրանց ուղղութիւնը փոխեցին, չէ, ինչ եմ ասում, հէնց այս է ճանապարհը որ կայ—և ոչխարներին առաջւայ ուղղութիւնը տալով առաջ գնաց:

Հովիւը աչքերին չը հաւատաց, երբ վիթխարի ընկուզենին տեսաւ այրւած, խանձուղ կտրած, բայց երբ լաւ զննեց, իւր մանկութիւնից ի վեր ծանօթ ընկուզենուն ճանաչեց, արտասուքը այլ ևս չը կարողացաւ պահել, լացեց, շատ լացեց և տխուր տրտում կոճղի վրայ նստելով իւր սրտի թախծութիւնը երգեց: Խնչ էր նորա տխուր երգի բովանդակութիւնը. արդեօք միայն ընկուզենու կեանքից զրկւելն էր լացում դառնապէս, թէ՞ նորա այնից զրկողին էր անիծում զայրացած.—այո՛, նորա երգը սրտի զայրոյթն էր թախծութեամբ համակւած, երբ երգելիս աղի արտասուք էր թափում, սրտի խորքից էլ կարծես շանթ ու կայծակ էր ցայտում:

«Ասա՛, ասա՛, դու իմ սիրելի ընկուզենի, վերջապէս սրինգը ցած դրեց Հովիւը, ո՞վ էր այն անգութը, որ քեզ այդ օրին գցեց. երկնքի պատիժն է՞ր, որ քո գլխին պիտի կատարէր, թէ՞ անգութ մարդը քեզ կրակեց. ասա՛, պաղատում եմ, վրէժ, արդար վրէժ է ուզում քո ընկեր բարեկամը. բայց աւա՛ղ դու մեռած ես, ինձ պատասխանող չկայ, ես կը հալւեմ՝ կը մաշւեմ առանց վրէժի... Ասուա՛ծ, ընկուզենուն ստեղծող դու Ասուած, դու, դու պատասխանիր թշուառիս, առանց վրէժի իմ կեանքը այս աշխարհում անտանելի կը լինի, բայց դու էլ չես ուզում պատասխանել, ինձ ուզում էք չարչարել, տանջել...»

Հովիւը ոչ մի տեղից պատասխան չը ստանալով, այլ ևս ոչինչ չը կարողացաւ ասել, սրտնեղած դարձեալ ընկուզենու սեւացած կոճղի վերայ նստեց և ինչպէս մի հոռատես, տխուր տրտում, գլուխը ձեռքերի մէջ առած, չէր իմանում ինչ անէր. իսկ ոչխարները՝ իրանց յիշողութեան մէջ նորոգելով վիթխարի ընկուզենու սուերը՝ մոլորւած, սրտները կտորւած էլ չ'իմացան ինչպէս այստեղ այնտեղ նստուեցին և տխուր աչքերը բաց ու խուփ անելով որոճում էին: Յանկարծ հովիւի յուսահատ աչքերը կանգ առին ընկուզենու չորացած, այրւած արմատների վերայ, մի ակնթարթում փոխեց, տեղից վեր ցատկից և սկսեց տնդդել արմատների միջից երևացող նոր դուրս եկած մի ընձիւղ, որի թերթիկները՝ թէև դեղնած, թառամած, բայց մէջը կենդանի շունչ կար մի մազից կախւած. բաւական էր արեւը իւր այրող ճառագայթների ոյժը ցոյց տար, նա էլ—ընկուզենու վերջին շառաւիղը՝ մնաս բարեւ կասէր աշխարհին. այլ ևս ոչ

մի հետք, ոչ մի յիշատակ չէր մնալ վիթխարի ընկուզենուց: Հովիւը
 ձեռքով շօշափեց այդ միահատիկ կիսակենդան շառաւիղը, ուրախու-
 թեամբ փայլեցէին աչքերը. նա մտածում էր. «Ումնի՞ց առնեմ վրէժս
 և ի՛նչ օգուտ, արդեօ՞ք սորանով մի օգուտ տւած կը լինիմ իմ սի-
 րելի բարեկամի աճիւնին. ո՛չ, ի զուրէ՛ այդ բոլորը, ահա՛, ահա՛
 իմ սիրելի ընկուզենու միահատիկ ժառանգը, թէև կիսակենդան,
 բայց ես յոյս ունիմ, որ կարող եմ իմ անդադրում խնամքով կեն-
 դանացնել. և ինչ կարծիք, որ ժամանակին կունենամ մի այնպիսի
 ընկուզենի, ինչպէս իմ հին բարեկամն էր: Յաւել, լաց լինել հին
 ընկուզենու վրայ, որ նա կորաւ, մեռաւ՝ դա թուլամորթների գործն
 է, իսկ ինձպէս մարդիկ, որոնք դեռ ևս իրանց մէջ ոյժ են զգում,
 ոչ թէ միայն թշնամուճ տապալել, որը մեծ բան չէ, այլ տապալածի
 տեղը նորը կանգնացնել, ահա որն է մեծ գործը, ա՛փօթ է լաց ու
 կոծ անել և վրէ՛ժ, վրէ՛ժ գոռալով ամբողջ կեանքը անցկացնել:

Եւ հովիւը ոգևորւած այս նոր մտքով իսկոյն և եթ գործին
 ձեռք զարկեց. նա սկսեց այլ ճիւղի տակը փորել, բոլորովին չորա-
 ցած անպէտք թերթիկները պոկել, վրայի երեւցող շէկ մըջիւնները,
 ստորաքարշ, սողացող ձիւծուները ոտի տակ տրորել, ոչնչացնել. այս-
 պէս երբ բոլորովին ազատեց իւր հին բարեկամի մի հատիկ որդուն
 իւր մօտ գտնւած թշնամիներից, այժմ էլ մտածեց անյազ կենդանի-
 ների բերանից և վայրենի գազանների աւերիչ ոտերից ազատել, —
 նա ամուր ցանկով պատեց չորս կողմը. յետոյ դնաց մօտիկ աղբիւրից
 ջուր բերաւ աղբիւրից: Նա դորանով էլ չը բաւականացաւ, որպէսզի
 միշտ ջուր լինի նոր ընկուզենու տակը, որ աւելի շուտ զարգանայ,
 ոստեր արձակի, — աղբիւրից առաւ հանեց մինչև ընկուզենին:

Հովիւը ուրախ էր, — իւր նպատակին հասաւ. նա ամեն օր գա-
 լիս էր իւր հօտով նոր ընկուզենու մօտ նստում և ամեն անգամ երբ
 տեսնում էր նոր տերեւ գցած, իսկ հին կիսամեռ տերեւները զւար-
 թացած՝ հրճւում, ցնծում էր և, սրինդը հանելով, անուշ կերպով
 նւազում. նա իւր սրինգի ձայնով ոչ թէ օրօր էր կարդում իւր սի-
 րասուն զաւակին, այլ քաջալերութիւն, խոր քնից զարթնել, աճել,
 ոստեր արձակել, կատարը ամպերին հասցնել և իւր սիրած անթիւ
 անհամար ընկուզենիով բեռնաւորել:

ՖՐԱՆՍԻԱԿԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ

Ի. ԴՈՎԻ

Ի՞նչ է ներկայացնում իւր հոգեկան կեանքով Ֆրանսիական ժամանակակից ինտելիգենտ երիտասարդութիւնը. ի՞նչով է ապրում, ի՞նչ է մտածում, ի՞նչ բարոյական նպատակներով է առաջնորդւում, որո՞նք են նորա հաւատալիքները, համոզումները, իդէալները, Որքան մեզ յայտնի է, այս բոլոր հարցերը մեր մամուլը համարեւաւ ամենեւին չի շօշափել. թէև նա պակաս ուշադրութիւն չի դարձնում Ֆրանսիայի քաղաքական-հասարակական, գրական և գիտնական երևոյթների վերայ: Այդ հարցերը չափազանց հետաքրքրական են ինքն ըստ ինքեան, հետաքրքրական են և նորանով, որ սերտ կապւած են Ֆրանսիական հասարակապետութեան մօտաւոր ապագայի հետ. հասարակապետութեան, որ քաղաքակիրթ աշխարհի մէջ առաջնակարգ տեղ է բռնում: Սովորաբար ասում են, — և ասում են միանգամայն իրաւացի, — թէ երիտասարդութեան վերայ են երկրի բոլոր յօյսերը: Համարձակ կարելի է ասել, թէ ինչպէս որ այսօրւայ երիտասարդութիւնն է, այնպէս կը լինի մեծ մասով էգուցւայ հասարակութիւնը իւր մտաւոր և բարոյական կողմերով: Այսօր նորա ներկայացուցիչները խմբւած են համալսարանների յարկի տակ, խորասուզւած են դասախօսութիւնների, գրքերի և դասագրքերի մէջ, աշխատում են կարիւնէտներում, լաբորատորիաներում, գրադարաննե-

¹⁾ Русская Мысль 1891 г., № 2.

րում, ապրում են շատ թէ քիչ փակ կեանքով, առանձնացած իրանց ընկերական շրջանների մէջ, բաց վաղը նրանք կը վերկենան դպրոցական նստարանից, դուրս կը գան հասարակական ասպարէզ, իբրև գործնական քաղաքացիներ, կը փոխարինեն այժմեան գործողներին, կը յայտնեն իրանց պահանջները, կեանքի մէջ կը մտցնեն իրանց հայեացքները և առաջնորդող դեր կը խաղան քաղաքականութեան, ընկերական յարաբերութիւնների, գրականութեան, գիտութեան և արւեստների մէջ: Նոքա կը տարածեն մտաւոր և գործնական կեանքի բոլոր խաւերի մէջ, ամեն բանի վերայ կը դնեն իրանց հանճարի կնիքը, հասարակաց կարծիքի առաջնորդ կը հանդիսանան, մի որոշ չափով կը կազմեն և կը վճռեն երկրի բաղդը, և այդ բոլորից կը կազմէի այն, որին պատմութիւնն անուանէ ենք տալիս: Ահա՛ այս պատճառներով նրանք անկասկած արժանի են մեր ուշադրութեանը: Արդ, ի՞նչ ուղղութեամբ են կազմուում և ձևակերպուում Ֆրանսիական այժմեան ինտելիգենտ երիտասարդութեան գաղափարներն ու զգացումները, Ֆրանսիական հասարակութիւնը և ժողովուրդն ի՞նչ պէտք է սպասեն համալսարանական երիտասարդութիւնից: Մենք կ'աշխատենք յետագայ տողերով այս կենսական հարցերին ըստ կարի պատասխանել. բաց նախ տեսնենք թէ ի՞նչ են ասում այդ մասին իրանք՝ Ֆրանսիական ուսանողները. նրանք այս խնդրի մասին խօսում են, և շատ հետաքրքիր բաներ են ասում:

Անցեալ տարւոյ յունւարի վերջերին, Պարիզում, փառաւոր Maison des étudiants-ի (ուսանողական տուն) կահաւորւած դահլիճներներից մէկում, որ պատկանում է Պարիզի ուսանողական միութեանը, (Association des étudiants de Paris) հինգ հարիւրից աւելի ունկնդիր ուսանողների ներկայութեամբ կայացաւ «Միութեան» հերթական ժողովներից մէկը. այս անգամ դասախօսում էր լեզւաբանական ֆակուլտէտի ուսանող Հէնրիխ Բերանժէն. նիւթն էր «Ինտելիգենտ երիտասարդութիւնը և Ֆրանսիական ժամանակակից բոմանը»: Մեզ համար այս դասախօսութիւնը մի կատարեալ զանձ է, որովհետև նորա մէջ պարզ արտայայտւած է Ֆրանսիական ժամանակակից ինտելիգենտ երիտասարդութեան դաւանանքը (profession de foi), իսկ ընթերցողների համար, մենք կարծում ենք, սա խական գիւտ է:

II

«Վէպի — կեանքի գեղարեստական վերարտադրութեան մէջ, — ասաց ի միջի այլոց Բերանժէն իւր նշանաւոր դասախօսութեան սկզբում, — երիտասարդները որոնում են անյագաբար ընդհանրապէս կեանքի, ուրիշների և մասնաւորապէս իրանց սեպհական հոգու զաղտնիքը: Այս պատճառով մեր նորագոյն վիպասանները, կարծես, ամենից առաջ և առանձին հոգածութեամբ պէտք է աշխատէին նկարագրել այդ երիտասարդութեան համար նորա իսկական պատկերը, որի մէջ ներկայանար և իղէալը և իրականութիւնը, որտեղ երիտասարդութիւնը տեսնէր իւր իսկական պատկերը, և որին աշխատէր նմանել: Մեծ հեղինակը կարող էր այսպիսով մի գեղեցիկ վաստակ արտադրել և, անշուշտ, բարերար ազդեցութիւն կունենար: Սակայն Ֆրանսիական գեղարեստական գրականութեան պատկառելի ներկայացուցիչներից ոչ մէկը այդ գոհութեան արժանի պարտականութիւնը չէ կատարել: Եթէ հռչակաւոր վիպասանները իրանց գրածքների մէջ երբեմն երբեմն դուրս են բերել նոր սերնդի տիպի, նոքա այդ արել են հարեանցի կերպով, դրան երկրորդական նշանակութիւն են տւել. նոքա նկարագրել են երիտասարդութեան տիպերը բացառապէս արտաքուստ, նոցանից ո՛չ մէկը երբէք չէ թափանցել երիտասարդի հոգին, չէ հետաքրքրել այդ հոգու աստիճանաբար զարգացումով և կազմաւորութեամբ:

Այս երեւոյթը բացատրւում է զլիսաւորապէս նորանով, որ ո՛չ Գոնիւրը, ո՛չ Ջոլան և ո՛չ մի ուրիշը Ֆրանսիական նստուրալիստական շկոյւյի փայլուն աստղերից ինքն ուսանող չէ եղել բառի բուն նշանակութեամբ, չէ շնչել համալսարանական շրջանի օդը, չէ ենթարկւել այն տագնապներին, որոնց ենթարկւել են նոր երիտասարդութեան մտքերն ու զգացումները, ուստի և կարողացել է դուրս բերել նորան միմիայն արտաքին կողմից: Միայն վերջին տարիներս, երբ նստուրալիզմի դէմ սկսեց բէակցիւր և գրականութեան մէջ երեւան եկան իղէալիստական ձգտումներ, ասպարէզ եկան երկու երիտասարդ վիպասաններ՝ Պօլ-Բուրժէ և Մորիս-Բարբէս մի շարք գեղարեստական գրածքներով, որոնց մէջ ձգտում են նկարագրել և բացատրել ինտելլիգենտ երիտասարդների հոգեկան կեանքը: Այդ

երկու հեղինակները դուրս են բերում ո՛չ այժմեան նորահաս ինտելլիգենցիայի տիպեր, այլ այն ինտելլիգենցիայի, որին պատկանել է նոցանից իւրաքանչիւրը՝ Բուրժէի շարադրութիւնները 70-ական թւականների ոգով են տոգորւած, իսկ Բարրէսինը՝ ութսունական թւականների կնիքն են կրում: Այս երկու հեղինակների վերայ, որոնք ներկայացուցիչներն են, Բերանժէն հրաւիրեց իւր ունկնդիրների ուշադրութիւնը: Նա վերլուծեց յիշեալ հեղինակների արտադրութիւնները, ընտրեց նոցանից բնատուր գծերը, կազմեց երկու ամբողջական, կենդանի տիպեր, որոնց համեմատեց ժամանակակից ինտելլիգենտ երիտասարդի պատկերի հետ, ժամանակակից երիտասարդի, որ մշտնելու վրայ է հասարակական—քաղաքական գործունէութեան ասպարէզը, որ տենդային կերպով որոճում է այս հարցերը, ո՞ւր գնալ, ի՞նչ անել, ինչո՞ւ համար ապրել, և որը խոհուն հայեացք է ձգում ապագայի վրայ: Տաղանդաւոր դասախօսի այս համեմատութեան արդիւնքը վերին աստիճանի խրատական է:

Ի՞նչպէս է ներկայանում մեզ 70-ական թւականների նոր սերունդը, որից «մարմին ի մարմնոյ» է ինքը Պօլ-Բուրժէն, որ 1872 թւին դեռ ուսանող էր բարձրագոյն գիտութիւնների դպրոցում (Ecole des hautes études): Այն ժամանակ նա քսան տարեկան էր և ապրում էր լատինական թաղի երիտասարդութեան կեանքով, այն երիտասարդութեան, որի մոտաւոր շրջանի տիպերը փոքր ինչ յետոյ երևան եկան նորա հեղինակութիւնների մէջ: Զափազանց թշուա էր այդ սերունդը. նորա կեանքը թունաւորւած էր, նա ընկղմւած էր մուսլ մելամաղձութեան մէջ, նա յուսահատ հեծում էր: Տխուր, հոգեկան վշտով նայում էր նա իւր և իրան շրջապատող իրականութեան վերայ. չէր էլ կարող ուրիշ կերպ նայել, չէր կարող առողջ հայեացք ունենալ կեանքի վրայ, ստեղծել առողջ աշխարհատեսութիւն: Պրուսացիները ուժեղացնում, ոտնակոխ էին անում և ստորացնում էին հայրենիքը. նոյն ժամանակեայ դեռահաս սերնդի ներկայացուցիչներից հասակաւորները, հրացանը ձեռքերին կանգնած Պարիզի ամրոցներում, կուռւմ էին թշնամու դէմ, պաշտպանելով արիւնաներկ ծննդավայրը: Նոքա թափում էին իրանց և թշնամու արիւնը, և հոգեպէս ճնշւում էին, ականատես լինելով զարհուրելի տեսարանների: Նոցա աչքի առաջ թափւում էր անմեղ զոհերի արիւնը, ամեն

տեղ սփռելով կորուստ, մահ և աւերմունք: Աւելի զեռահասները տեսնում էին, թէ ի՞նչպէս պաշարւած քաղաքի վերայ անձրևի նման տեղում էին թշնամու ումերը, բերելով իրանց հետ նոյն աւերմունքը. տեսնում էին և քսոմնում... Միւս կողմից, մինչ արտաքին թշնամու դէմ կռիւ վերջանալու վրայ էր, որ Փրանսիացոց համար այնքան ստորացնող, այնքան նախատական ելք ունեցաւ, սկսեց ներքին կռիւը, արիւնահեղ, եղբայրասպան կռիւ, համայնական կռիւ, զարհուրելի կռիւ «Փեղերալիսաների» և «վերսալեանների» մէջ... Պարիզը, մեծ Պարիզը, քաղաքակրթութեան լուսաւոր ջահը արիւնով ոռոգւեց, բոցերի ճարակ եղաւ... համայնքի մէջ ընդհարում... Արիւնահեղ շաբաթը... անգութ ճնշումներ... զազանային վարմունք դէպի յաղթւածները... սարսափելի սպանութիւններ... Եթէ մինչև իսկ այժմ, քսան տարի անցնելուց յետոյ, մենք որ ոչինչ արիւնային կապ չունենք Փրանսիայի հետ, այդ աննկարագրելի եղեռնագործութիւնները յիշելիս սարսափում ենք, խորշում ենք մարդկանցից, զարհուրում ենք, ի՞նչ պէտք է զգային իրանք՝ Փրանսիացիք, որ ախանառես և ժամանակակից էին այս զարհուրելի դէպքերին և իրողութիւններին: Ի՞նչ պէտք է զգային և կրէին մասնաւորապէս մեզ հետաքրքրող սերնդին պատկանող պատանիներն ու երիտասարդները: Ի՞նչպիսի ճնշող, մեռցնող, մռայլ տպաւորութիւնների պէտք է ենթարկւէր նոցա մատաղ հոգին, որ զեռ նոր էր փթթում, նոր պէտք է կեանքի քաղցրութիւնները ճաշակէր: Մեր հեղինակը չի կանգնում այս ամենի վրայ, չի դնում այսպիսի հարցեր, այլ բաւականանում է միայն այն ժամանակաւ երիտասարդութեան բնորոշ գծերը դուրս բերելով: Առանց նրբագէտ հոգեբան լինելու կարելի է հասկանալ, թէ ի՞նչպէս պէտք է ազդէր այդ ժամանակամիջոցը զեռահաս սերնդի վերայ, ի՞նչպիսի խորը, անջնջելի կնիք պէտք է դնէր այդ շրջանի երիտասարդութեան կենդանի, մտածող ներկայացուցիչների հոգու վրայ:

Այդ երիտասարդութիւնը, ինչպէս առհասարակ լինում է, զեռ անարատ մնացած գործնական կեանքի կեղտերից, ձգտում էր դէպի ճշմարիտը, դէպի լոյս, դէպ ազատութիւն. նորա զգացումներն ու մտքերը մարդասիրական իդէալներով էին տոգորւած. երիտասարդ գլուխները լցւած էին մարդկային հաւասարութեան, եղբայրութեան

վեհ և սուրբ երազներով. նոքա հաւատում էին, թէ աշխարհի վրայ պէտք է թագաւորեն իրաւունքը, արդարութիւնը, խաղաղութիւնն ու սէրը... Իսկ իրականութիւնը ի՞նչ ցոյց տւեց: Փոխանակ այդ անգուսպ ձգտման դէպի լուսաւոր իդէալը, փոխանակ այդ ոսկի երազների, ի՞նչ գտան նոքա իրականութեան մէջ: Այստեղ գետի պէս հոսում էր մարդկային արիւնը, լրբաբար չաղթանակում էր կոպիտ բռնակալութիւնը, աստուածային և մարդկային բոլոր սուրբ իրաւունքները հայհոյութեան առարկայ էին դարձել, կենդանական անսանձ կրքերը լիովին բաւականութիւն էին ստանում, մարդկանց սրտում բռն էր դրել փոխադարձ ատելութեան չար ոգին: Արդ, հնարաւոր էր դեռ էլի գուրգուրել իրաւունքի, արդարութեան, մարդասիրութեան երազները, երբ շրջապատող կեանքի մէջ անխորի և անգուսպ կերպով տիրապետում էր միմիայն կոպիտ ֆիզիքական ոյժը, երբ կատաղի բռնակալը մարդկային յարաբերութիւնների միակ ուղղութիւն տւողն էր հանդիսանում, և չաղթական կերպով ապացուցանում էր բոլոր իդէալիստներին, թէ ոյժ ԲՕՐԷՆՔ է: Կարելի՞ էր մտածել այլ ևս խաղաղութեան, եղբայրութեան, սիրոյ թագաւորութեան մասին, երբ «եղբայր-մարդիկ» վայրենի կատաղութեամբ յարձակում էին իրար վրայ, իրար միս էին կրծում վայրի դադանների նման, երբ օդի մէջ հնչում էին թշնամութեան, ատելութեան շարագուշակ ձայները, երբ չորս կողմից լսւում էին աղեկտուր հառաչանք, անէծք, ատամների կրճտոց: Եղբայրութիւն, սէր, միւթիւն քաղցր խօսքերը կարծես դառն, թունալից շեգնութիւն էին: Այսպիսի դարհուրելի օրեր հնարաւոր եղան, այն էլ ե՞րբ. 19-րդ դարի երկրորդ կիսին, երբ եւում էր քաղաքակրթութիւնը, երբ ուսումը, դիտութիւնն ու արւեստները անհաւաստալի հսկայական քայլերով յառաջադիմում էին: Եթէ այսպէս է, էլ ի՞նչ միտք ունին այդ գովելի քաղաքակրթութիւնը, ցանկալի յառաջադիմութիւնը, երբ նոքա մարդկանց չեն մարդկայնացնում, երբ նոքա անգոր են մարդու մէջ զազանը սանձելու: Եւ կը լինի՞ արդեօք երբ և իցէ այս մարդկայնացումը, կը թագաւորէ՞ արդեօք ցանկալի մարդասիրութիւնը, սէրը, մարդկային եղբայրութիւնը: Սէր... եղբայրութիւն... դատարկ խօսքեր չեն արդեօք: Տղայական ցնորքներ չեն արդեօք այս բոլոր ձգտումները դէպի լուսաւոր իդէալը, որ իրական կեանքի

Հետ շփուելիս անհետանում, չքանում են. երեխայական ցնորքները արդիւնք չէ՞ արդեւք նոյն իսկ այդ իդէալը: Այո՛, այո՛, — դառնութեամբ կրկնում էին Բուրժէի ժամանակակիցները. ընկճած զարհուրելի օրերի ահաւոր տեսարանով, — բոլորը դատարկ, անմիտ, անբովանդակ խօսքեր են, բոլորը ցնորք է, երեւակացութիւն է, խաբուսիկ երևոյթներ են: Եւ քանի նոքա կրկնում էին այս մտքերը, այնքան նոցա հայեացքը մթնում էր, ոգևորութեան վառ կրակը, որով երբեմն բորբոքւած էր նրանց հոգին, հանգչում էր, տեղի էր տալիս սառնութեան, զոռոզաբար բարձրացրած գլուխները խոնարհում էին կրծքերի վերայ, անզօր թւերը թուլացած ընկնում էին... Հանրամարդկային լայն, լուսաւոր իդէալի քնքոյշ ծաղիկը ցրտահար էր լինում, խոնարհում, թառամում էր և մեռնում... Դառնանք, սակայն, մեր երիտասարդ հոգեւորի ճառին:

Բացի վերէն ասածներիցս, այն ժամանակաց երիտասարդութեան լայն, իդէալական ձգտումների խորտակւելուն և մեռնելուն մեծապէս նպաստեցին և ուրիշ հանգամանքներ: Կամենալով գտնել իրական կեանքի այդքան փչացած լինելու պատճառները, երիտասարդ ինտելիգենցիայի ներկայացուցիչները ակամայ դարձնում էին իրանց աչքերը Ֆրանսիայի մօտիկ անցեալի, Ֆրանսիական պատմութեան նախընթաց օրաց վերայ, և գտնում էին այնտեղ երկրորդ կայսրութեան նախատիւքը, որի սպանիչ, անբարոյականացնող ներգործութեան վերայ մատնացոյց է անում Բերանժէն թուղցիկ կերպով, երկու-երեք խօսքով: Բայց մենք առանց այդ էլ դիտենք, թէ ի՞նչ էր երկրորդ կայսրութիւնը և ի՞նչ նշանակութիւն ունեցաւ նա զժբաղդ Ֆրանսիայի համար: Դուրս եկաւ մի ճարպիկ փախստական, դողի պէս ներս սողաց ժողովրդական ինքնավարութեան մէջ, խորտակեց այդ ինքնավարութիւնը, ոտնատակ տալով օրէնքը և անամօթաբար իւր երդումը լուծելով, ձեռքն առաւ երկաթեայ զաւաղան, բռնի ուժով ստիպեց շլացած ազգին ճանաչել իրան «փրկիչ և տէր» և սխեց կառավարել: Հայրենիքը իւր չլուսաւորւած և քաղաքակիրթ՝ դասակարգերով միասին հետեւում էր ճարպիկ աւազակի գործողութիւններին և նորանից օրինակ էր առնում իւր գործերի մէջ: Յաջողութիւնը ի վերուստ ընծայւած շնորհ էր համարւում. օրէնք, իրաւունք, պատիւ, խիղճ, մարդկային արժանաւորութիւն,

այդ ամենը յիմարութիւններ էին, որոնց լուրջ կերպով կարող էին վերաբերել միմիայն յիմարները, իսկ Վսեւլօք, զործնական, կեանքի վերայ աւողջ հայեացք ունեցող մարդիկ վաղուց պէտք է թողնէին այդ ցանցաւութիւնները: Կեանքի մէջ անհրաժեշտ էր որ և է կերպով յաջողութիւն ունենալ. դորա համար ամենայն ճանապարհ և միջոց ներելի էր. միջոցների մէջ խորութիւն զննելը տխմարութիւն էր: Յաջողութիւնն ամեն ինչ արդարացնում է, ամեն ինչ արբացնում: Նորա առաջ ամեն բան խոնարհում է, որովհետեւ նա է զօրութիւն, իշխանութիւն, երկրային առատ բարիք տուողը, նորանից է բղխում աճն ամենը, ինչ որ հարկաւոր է լիուլի բաւականութեան համար, իսկ բաւականութիւնը խօմ կեանքի միակ նպատակն է. նրանից դուրս ոչինչ չկայ, որին արժէր ձգտել... Ենչ բարձր շահեր, ինչ քաղաքացիական առաքինութիւններ, իդէալներ... Այս և սոցա նման դատարկաբանութիւնները վաղուց պէտք է արխիւ ձգել: Նոքա ո՛չ մի բարիք չեն տալիս. նրանց հետևողը քաղցած կը մնայ... կեանքից հասկացող և ապրելու եղանակն իմացող մարդու համար իդէալը լաւ կերակուրն է, տաք տեղը, կառավարիչների և իշխանաւորների բարի հայեցողութիւնը, զեղեցիկ Նելենայի պերը կատարող փառահեղ տիկին Շնէյքերի հազուստի կողքի հրապուրիչ բացւածքը... Մնացածը ամբողջապէս յիմարութիւն է... Կեցցէ՛, ուրիմն, յաջողակութիւնը, կեցցէ՛ կեանքի վայելքը:

Այս թիթեւ, հեշտալի, ստոր կրքերն ու հաճոյքները զրգոող բարոյականութիւնը միախառնւած Սիֆէնբախեան օպերաների դայլալիկների հետ, որ այն ժամանակաւ կեանքի արտայայտութիւնն էր, Տիւլիլիից տարածւում էր հասարակութեան մէջ և այնտեղ եռանդուն կերպով մշակւում էր, շնորհիւ երկրորդ կայսրութեան. սորա ձեռքում դա մի գեղեցիկ պատուար էր «մնասական» դադափարների դէմ, և ամենայնուսալի գրաւական՝ ներքին խաղաղութիւնը ու հանդարտութիւնը պահպանելու համար: Այս կողմից նորա աշխատութիւնները պսակւում էին կատարեալ յաջողութեամբ. կենդանական պահանջներն առաջին տեղն էին բռնում, կատարւում էին ամեն տեսակ խողութիւններ: Անառակ վարք ու բարքը չափազանց յարմար էր զալիս Ֆրանսիական հասարակութեան կրթւած դասակարգերի ճաշակին, նոքա անյազաբար վազում էին հարստութեան,

վայելքների յետևից: Փողը, զւարճութիւնը պաշտում էին, փողի համար հոգիներն էին ծախում: Ամենալիրբը նոցանից ոգեկան զարմանալի արագութեամբ քաղաքացու պատուի էր հասնում, ձայն էր ունենում երեսփոխանական ժողովում, բարձրագոյն ատենում, դատարաններում, դատախազների խորհրդում: Բարձրանում էր պրօֆեսսորական ամբիօն, գործում էր հրապարակախօսութեան և դրականութեան մէջ: Քաղաքակիրթ Ֆրանսիան կամաց-կամաց սկսեց նմանել մի ահագին հասարակաց տան, որտեղ, առանց խղճահարութեան, օրը ցերեկով, ամբողջ Նւրուպայի աչքի առջև, կատարում էին ամեն տեսակ կեղտոտութիւններ և որտեղ պատիւ, խիղճ, համոզմունք, բոլորը օգն էին ցնդում: Նւ այս ամենը շարունակեց, համարեա՛, ամբողջ քսան տարի, որի միջոցին ասպականութիւնը տարածւեց Ֆրանսիայում, ինչպէս իւրի կաթիլը ծծող թղթի վրայ:

Ինքնըստինքեան հասկանալի է, որ այն ամենը, ինչ որ ազնիւ էր, մաքուր էր, բարոյապէս կենդանի էր, պէտք է մեռնէր խեղդող, ապականւած մթնոլորդի մէջ, կամայ ակամայ պէտք է տեղի տար ինքնաբաւական խողութեանը: Բնաւորութիւնները մանրանում էին, համոզումները ծախւում էին շողշողուն ոսկիներով, տաղանդները փչանում էին: Կեանքի և գործունէութեան բոլոր խաւերի մէջ տիրապետեց ստոր միջակութիւնը, որ ամեն բանի վրայ դրեց իւր սեփական կնիքը. ամեն ինչ ստորացաւ, կեղտոտեց, հոգեկան կեանքի աղբիւրներն սկսեցին ցամաքել, ամենայն ստեղծագործութիւն, բացի սրիկայական օպերէտներից, մեռաւ: Անբարոյական հասարակութեան մէջ միանգամայն սպառւեցին կենդանի ոյժերը, անառակութեանը յաջորդեց կատարեալ անանկութիւն, որի հետեւանքն եղաւ 70 թւականի կատաստրօֆը:

Բերանժէն չընկարագրեց իւր ունկնդիրների առաջ երկրորդ կայսրութեան օրերում Ֆրանսիական հասարակային կեանքի այս այլանդակ պատկերը: Նա միայն հարեանցի ակնարկ ձգեց այդ կայսրութեան վրայ, համարելով նրան ամբողջապէս Ֆրանսիան անբարոյականացնող և 70-ական թւականների ինտելլիգենտ երիտասարդութեան ոգուն անկմանը նպաստող մի գործօն (фактор): Բերանժէի հասակակիցներին և ընկերներին պէտք է զարմացնէր աւելի այն ընդհանուր տեսարանը (фон) որի վրայ նկարւում էր վերոյիշեալ պատկերը - այն հա-

սարակութիւնը, որն օժանդակում էր աւագակի յաջողութեանը, որը ճափահարում էր նրան, խոնարհում, տարածւում էր Ֆրանսիայի այդ «չար ոգու» ոտքերի տակ: Այդ հասարակութիւնն ընդունակ էր միայնգամայն մոռանալ մարդկային արժանաւորութիւնը, վերջին աստիճանի ստորանալ, փշանալ, բարոյապէս ընկնել: Նա պատրաստ էր յարձակել իւր առջևը դրած լափի վրայ, և մեծ բաւականութեամբ խրում էր իւր համար պատրաստած ցեխի մէջ, և, որ ամենից սարսափելին է, տրորւելով այդ ցեխի մէջ, իրան երջանիկ էր զգում և ուրախ, ինքնաբաւական մրթմրթոցով ականջ էր տանում: Եւ այս անողներն էին երկրի ծաղիկները՝ նորա բարձրագոյն «քաղաքակիրթ, լուսաւորւած և յառաջադէմ» ներկայացուցիչները: Երբ մարդ երեւակայում է, թէ ի՞նչ էր այդ հասարակութիւնը, որ մարմնացած ապականութիւն էր, ականաց սարսուռ է զգում, փշաքաղւում է... կարելի էր այս բոլորը պատմական անցեալ համարել, մոռացութեան տալ: Բայց ցաւն այն է, որ չի կարելի 25^ր որ հասարակութիւնն այդպէս էր ոչ թէ հարիւր տարի առաջ, այլ երէկ: Նա չէր կարող մի գիշերւայ մէջ ամբողջովին փոխել. այդպիսի կարճ միջոցում՝ չէին կարող խողի ցուկները մարդկային կերպարանք դառնալ: Եւ թէ արդարեւ նոքա չը փոխւեցին, դորան պերճախօս վկաներ են 70-ական թւականների բաղմաթիւ իրական փաստերը: Զընայելով որ արտաքուստ շատ բան փոխւեց, չընայելով որ երկրորդ կայսրութեանը յաջորդեց երրորդ հանրապետութիւնը, իրական կեանքը մնաց իսկապէս աւաջւանը, նրա շարունակութիւնը: Եւ այսպիսի կեանքի մէջ, այսպիսի հասարակութեան մէջ, որին անաչառ պատմութիւնն անշուշտ իւր արժանի տեղը կտայ, վիճակւած էր մեզ հետաքրքրող սերնդի ինտելլիգենտ երիտասարդութեանը ապրել և գործել... Խնչպիսի ճնշող, վհատեցնող, կաշկանդող ազդեցութիւն պէտք է անէր այդ կեանքը նոր սերնդի հոգու վրայ:

Բայց եթէ այդ ժամանակւայ երիտասարդութիւնը շրջապատող կեանքի մէջ իւր իդէալական ձգտումներին նեցուկ չէր գտնում, դուցէ նա այդ կարող էր գտնել վերացական զաղափարի, փիլիսոփայութեան, գիտութիւնը քաջալերող ոյժի մէջ: Դժբաղդաբար չէր կարող, չտւում ենք Բերանժէից: Թէ՛ փիլիսոփայութեան, թէ՛ գիտութեան մէջ վաղուց արդէն կատարւել էր արմատական փոփոխութիւն,

որի հետեւանքները, մեր հռետորի ասելով, ամենեւին չէին նպաստում մտածող մարդոց ոգին բարձրացնելու:

Էիրանց ծագումով այնքան տարբեր և իրանց նպատակներով այնքան հակառակ Կանտի կրիտիցիզմը և անգլո-ֆրանսիական պողիտիկիզմը միացրին իրանց ոյժերը, որպէսզի հին մետաֆիզիկայի բացարձակ դրութիւնները խորտակեն և այդ անմահ համարած բացարձակ դրութիւնների տեղը դնեն ընդհանուր յարաբերականութեան վարդապետութիւնը: Պրանտիական յեղափոխութիւնն ուրիշ ոչինչ էր, եթէ ոչ բացարձակ իրաւունքի հրատարակութիւնը երկրի վրայ. նա իբրեւ անհերքելի և սրբազան յայտնեց այն սկզբունքը, թէ բոլոր մարդիկ եղբայր են, թէ նոքա բոլորը ազատ են և հաւասար: Սա բացարձակ մետաֆիզիկական դրութիւն էր, և ահա՛ Կանտի վարդապետութիւնը, միացած Կանտինի հետ, հերքեց այս դրութիւնը՝ ընդդէմ իսկ գիտութիւնը, որ հեռզհեռէ տիրում էր մտքերին, հրատարակեց, թէ աշխարհում գոյութիւն ունին միմիայն օրէնքներ և ամբողջ տիեզերքում տիրապետում է համատարած պատճառաբանութեան երկաթեայ շղթան, թէ հոգեկան և թէ նիւթական աշխարհները կառավարւում են նորանով և միայն նորանով: Այս երկու սկզբունքները, — ընդհանուր յարաբերականութիւն և պատճառականութիւն, — զօրեղ կերպով խորտակեցին ազատութեան, բացարձակ իրաւունքի, ընդհանուր եղբայրութեան գաղափարները, որոնք ոգևորում էին անցեալ դարի վերջում ապրող մարդկանց, որոնցով ներշնչւած նոքա հերոսութեան էին հասնում, ձգտում էին ամբողջ աշխարհը յեղաշրջել:

Ինչպէս որ տաճարի սիւները խորտակւելով իրանց հետ խորտակում, փշրում ու տապալում են կամարները, կաթողիկէն, աստուծային սուրբ խորանը և սրբազան պատկերները, այնպէս էլ ազատութեան և իրաւունքի բացարձակ սկզբունքների հետ միասին խորտակեցին բանականութեան արդիւնքը՝ ջերմ հաւատը, և առհասարակ առաջնայ բարոյական գաղափարների ամբողջ շէնքը: Բացի անհրաժեշտութեան երկաթեայ օրէնքից, որով կառավարւում է ամբողջ տիեզերքը, և որը ամենեւին չի ենթարկւում մարդկանց գործողութիւններին, չը կայ ոչինչ անխախտ, ոչինչ բացարձակապէս ճշմարիտ. չը կայ ոչինչ, որի վերայ, իբրեւ հաստատուն նեցուկի

վրայ, յնև ի մարդուս միտքը: Ճշմարտութիւնն ու ստութիւնը, առաքինութիւնն ու մեղքը, բարին ու չարը, բոլորը յարաբերական բաներ են երևում, բոլորը դառնում են մեզ համար ընդհանուր տիեզերական ոյժերի բնական անխուսափելի հետեանք, ոյժերի, որոնք չեն ենթարկւում մարդու կամքին: Ամբողջ բնութիւնը իւր փոփոխութիւններով երևում է պատճառների և հետեանքների անընդհատ ճակատագրական շղթայ, և ողորմելի, անզօր մարդը չի կարող իւր կամքի համաձայն փոխել կամ դատաւորել այդ երկաթեայ շղթայի մի օղակն անգամ: Աշխարհի մէջ ամեն ինչ կը կատարւի այնպէս, ինչպէս պահանջում է ընդհանուր պատճառականութեան անողորմ, բնական օրէնքը, և մարդը, որ անմիջապէս գտնւում է այդ օրէնքի իշխանութեան տակ, իրերի ընթացքի մէջ փոփոխութիւն մտցնել չի կարող: Այսպէս էր, Բերանժէի ասելով, մտքերը նւաճող պատճառականութեան փիլիսոփայութիւնը, որ, աւելացնում ենք մեր կողմից, հոգեբանական տեսակէտից սխալ էին հասկանում և բացատրում: Այս փիլիսոփայութիւնը իւր կնիքը դրեց և հասարակական գիտութեան, և՛ գեղարեսնական գրականութեան վերայ: Նա առաջին անգամ երևան եկաւ Տէնի, յետոյ և Ռլնանի շարադրութիւնների մէջ. այդ ոգով տոգորւեցին և տիրապետող նաստաքալիստական չկօլայի վիպագիրները—Ֆլոբէր, Գոնկուր եղբայրները և Զոլան իւր աշակերտներով և հեռեօդներով: Այդ փիլիսոփայութիւնը, այդ պատմութիւնը, այդ գրականութիւնը մահացնող սառնութիւն փչեցին երիտասարդութեան վերայ: Գոցա շնորհիւ երիտասարդների բարոյական ոյժը թուլացաւ, կաշկանդւեց:

Գաղափարների, պատմութեան և կեանքի այս զանազան խզողութիւնների հետեանքը չափազանց անմխիթար եղաւ: Նրիտասարդութիւնը հոգեպէս ընկճւեց, ընկաւ ծայրահեղ հիասթափման մէջ, ոչ մի բանի չէր հաւատում: Վերելից, գաղափարական աշխարհից, սառն, ազատ լոյս էր տարածւում նորավրայ, շրջապատող իրականութիւնը նորա մէջ զարթեցնում էր զղւանքի զգացում: Կեանքը երևում էր անխորհուրդ, աննպատակ, անպականաճ: Չկար այս աշխարհում ոչինչ, որին արժէնար գէթ փոքր ի շատէ լրջօրէն վերաբերւել, որի վերայ արժէնար օգտաւէտ կերպով և հաճութեամբ զործ զննել հոգեկան ոյժերը: Սորանից առաջ եկաւ յոռետեսութիւն, ան-

տարբերութիւն և, իբրև այս բոլորի անմիջական հետեանք, նեղ ետականութիւն, սեպհական «ետը» պաշտել: Արդարեւ, եթէ շրջապատող կեանքը այնպէս է կազմակերպւած, որ նորա մէջ ոչինչ մասնակցութիւն չարժէ ունենալ, եթէ այդ կեանքի մէջ ոչինչ չը կայ սիրելու, ոչնչով չի կարելի յափշտակել, ոչնչի առաջ չի կարելի խոնարհել, ուրեմն մտածող մարդուն ուրիշ ոչինչ չի մնում անել, բաց եթէ երես դարձնել այդ կեանքից, քաշել, փակել իւր անձնական ներքին աշխարհի մէջ, միմիայն իրան համար ապրել, և անտարբեր աչքով նայել ողորմելի տեսարանների վրայ, որ ներկայացնում են ողորմելի դերասանները կեանքի ողորմելի բեմի վրայ: Այս եզրակացութեանն եկան 70-ական թւականների երիտասարդութեան նոյն իսկ լաւագոյն ներկայացուցիչները, որոնցից է անկասկած և ինքը՝ Պօլ-Բուրժէն. նոքա բոլորը դարձան յուսաբեկ պետիմիստներ և իրապաշտներ: Բաց այնպէս իրանց շրջապատող կեանքից խոց տալով, աշխարհից կտրւելով և ճգնաւորի նման խցերում փակւելով՝ նոքա չէին կարող իրանց բաղդաւոր զգալ: Մի կողմից նոքա ողբում էին լայն, հանրամարդկային իդէալների կորուստը, միւս կողմից, հոգեպէս կտրւելով շրջապատող կեանքից, նոքա հետզհետէ թառամում էին: Մարդը ընկերական արարած է. հէնց որ նա խզեց իւր սերտ, կենդանի կապերը հասարակային, մարմնից, որից շարունակ ծծում է կեանքի հիւթը, անպատճառ կը ցամաքի, կը թառամի, կը մեռնի... Թշա՛ռ էգոիստներ, նոքա պարզ տեսնում էին իրանց տկարութիւնը, տկար էին գործով, տկար էին մտքով և զգացումներով, և դրա զիտակցութիւնը նրանց տանջում էր, հանգիստ չէր տալիս: Այս հանգամանքը զեղեցիկ կերպով երևում է Բուրժէի վէպերի երիտասարդ հերոսների վրայ. նոքա, իհարկէ, բարոյապէս ազեղ երևոյթ էին ներկայացնում, և կարող էր արդեօք ուրիշ կերպ լինել: Նոքա շատ լաւ էին զգում այդ ուստի և ամենեւին չէին մտածում իրանցով հրճւել. ընդհակառակը, նոքա լաւ էին հասկանում իրանց բարոյական կեանքի անբնական լինելը, հասկանում էին, և քիչ չէին տանջւում: Այլ տանջւելը պարզ ցոյց է տալիս, որ նրանց մէջ կար, ազնիւ, մարդկային բնաւորութիւն: «Այս պատճառով, — բացառանշեց Բերանժէն, — չը նայելով այս բոլորին, մենք սիրում ենք նրանց, համարելով նրանց մեր եղբայրները, որոնք

տանջւում էին, որոնց կեանքը հարւածւում էր և որոնք, սակայն, հնար չունէին իրանց վերքերը բժշկելու... Մենք նրանց սիրում ենք և ներում՝ նրանց մեղքերը, որովհետև նոքա զարհուրելի անցեալի ժառանգներն էին, որովհետև նոցա մտքովն իսկ չէր անցնում հպարտանալ իրանց բարոյական հիւանդութիւնով, կամ նրանից ո՛ր և է օգուտ սպասել»:

Ահա՛ այսպիսի զոյներով է նկարում և այսպէս է գնահատում մեր ժամանակակից երիտասարդութեան ներկայացուցիչը, հաւանօրէն լաւագոյններից մէկը, — 70-ական թւականների նոր սերունդը: Տեսնենք ինչ է ասում նա իւր եղբայրակիցների՝ 80-ական թւականների սերնդի մասին:

(Կը շարունակւի)

ԱՊՇԵՐՈՆԵԱՆ ԹԵՐԱԿՂԶԻՆ

ԵՒ

ՌՈՒՍԱՅ ՆԱԻԹԸ

ԳԱՆՈՒՍՏ ԿԻՒԼՊԵՆԿԵԱՆԻ

(Շարունակութիւն և վերջ 1)

Մենք ջանացինք կարելիին չափ ճիշտ գաղափար տալ Ապշերոնեան թերակղզում գործադրուող նաւթալին շահագործութեան մասին. բայց քանի որ այդ կատարելագործութիւնները միայն երէկանից են, մենք ալժմ անցնենք նաւթալին գործի զարգացմանը, այն կառավարչական սխտեմներին, որոնք դանդաղացրել են կամ խրախուսել են լաւաջղիմութիւնը, այն չաղթութիւններին, որ տարել են ինտելիգէնտ գործարանատէրերը աւանդութեան և ամերիկական մրցման վերաջ և, վերջապէս, այն խոչընդոտների վերաջ, որոնք խանգարում էին Անդրկովկասեան նաւթի շահագործութեան ընդարձակելուն:

Ակղբում, մեր դարու միջերջում, նաւթալին դործը ոչ մի կարևորութիւն չէր ներկայացնում, ու այն էլ շատ պատճառներով՝ նախ որ կառավարութիւնը, մոնոպոլ ստեղծելով՝ թուլացնում էր գործարանական ջանքերը. երկրորդ՝ հաղորդակցութեան ճանապարհներ չը կային, որովհետև քարւանները միայն փոքր քանակութեամբ էին փոխադրում Բաքուից Վլադիկաւկազ: Նաւթը սակաւ էր և թանկ, և Ռուսաստանում Տրանսիլւանիայի (ամերիկական) կերոսինն էր գործածուում: Կամաց-կամաց գործիքները կատարելագործեցին, արդիւնաբերութիւնը աճեց և ալժմեալ բարգաւաճման առաջին հիմունքները տրւեցին 1872 թւականի հրամանով:

1) Տե՛ս «Մուրճ» № 7—8, 9 և 10:

որը վերացրեց մոնոպոլը (մենալաճառութիւն)։ Նրկրորդ շրջանում (1872—1877), տէրութիւնը վերապահեց մարկալի իրաւունքը, իսկ 1877-ից ալդ էլ վերացրեց։ Պործարանական ազատութեան ամեն մի նոր քաւլին համապատասխանեց արդիւնաբերութեան կրկնապատկումը՝ գործիքների կատարելագործութեան և ճանապարհների շատացնելու պատճառով և միևնոյն ժամանակ ամերիկական կերութիւնը, մաքսի պատճառով թանկանալով՝ անլուստնում էր ուսական շուկաներից։ Եթէ աւելցնենք որ ռի լանձնաժողով է կալւած կալսեր հրամանով, նաւթի գործը կատարելագործելու միջոցներ սրտնելու համար, դորանով մենք մի քանի խօսքերով ամփոփած կը լինենք ալդ ալնքան նոր, բալց և ալնքան բեղմնաւոր գործի պարզ և կարճ պատմութիւնը։

Մոնոպոլի ամբողջ շրջանի ընթացքում, նաւթի արտահանութիւնը Բաքուից չնչին է եղել, նոյն իսկ Ռուսաստան. դեռ 1871 թւին 2,100,000 պուդ կերութիւնից, որ գործ է ածել Ռուսաստանը, 1,720,000 պուդ բերել է Ամերիկայից, և միայն 380,000 պուդ Բաքուից, 1876-ին՝ 13 միլիոնից 6 միլիոնը եկել է Բաքուից։ Եւ դեռ մինչ 1878 թւականը Բաքուից միայն ջրով կարելի էր փոխադրել, աչսինքն միայն ամառը, քանի որ բոլոր ուսական գետերը ձմեռը սառչում են։

Ահա, իրբ զոկումենա, Ասլչերոնից արտահանւած հում կամ զտած նաւթի քանակութիւնը 1840 ից մինչ 1871 թւականը.

մոնոպոլի ժամանակ			մոնոպոլը վերջացնելուց լետով		
հոսմ հաւթ.			հոսմ հաւթ.	դրած հաւթ.	
1840	3,500	թոն.	1872	»	16,400
1845	3,500	»	1873	65,000	թոն.
1847	3,400	»	1876	195,000	»
1850	3,500	»	1880	400,000	»
1860	5,000	»	1883	800,000	»
1865	8,000	»	1888	2,500,000	»
1870	27,000	»	1889	2,780,000	»
1871	24,000	»	1890	3,000,000	»

Մի թոնը հաշւած 60 պուդ.

Մոնոպոլը, որ տրւած էր Միրզոյեան եղբայրներին, տէրութեանը բերում էր 250 մինչ 300 հազար Փրանկ, որը չնչին էր համամատած նաւթալին գործին տրւած վնասի հետ։ Ասացինք որ 1872 ին մոնոպոլը վերացեց և արդիւնաբերութիւնը իսկոյն կրկնապատկեց, Բալց ալդ միջոցը քար բոլոր պտուղները չէր ցոյց տալ եթէ միայն Նորէլի ընտանիքը չը գար Բաքուում հաստատուելու համար։ Առանց որ մենք ստիպւած կարծենք մեղ մի քանի զլուխ նւիրելու ալդ շատ նշանաւոր մարդկանց կենսագրութեանը՝ Ռոբերտ, Լուդւիգ, Ալֆրէդ, Էմանուէլ Նորէլներին, մենք ալնու ամենալ-

նիւ չենք կարող մի քանի խօսք չասել թէ ինչ մեծ ծառայութիւն են նոքա մատուցել նաւթալին գործին. նոքա ոչ միայն Բաքւի ամենահուշակաւոր զտողներն են, նոքա նաեւ ամենախելօքն են, ամենապարասարը ընդունելու և լաճախ ամենասրամիտը՝ հնարելու ամեն տեսակէ կատարելագործութիւններ. աչնպէս որ փոխանակ բաժանելու երեք պերիօդներով՝ մոնոպոլի, մարկալին՝ վճարի և ազատ շահագործութեան, երրեւն բաժանում են աչնպէս՝ չրջանը մինչև Նորէլ եղբայրները, 2) Նորելեան չրջան, որ սկսում է Ռորէրա Նորէլի հաստատուելովը Բաքւում, 1875-ին: Լամանուէլ Նորէլը, հայրը, հնարեց տորպիլեօրները, Լուզիլի և Ռորէրա Նորէլ ինժեներները, որոնք Նեւալի նաւագործարաններում հուշակել էին, դեռ Բաքու չեկած՝ ահագին հարստութիւն էին զիղել. վերջապէս Ալֆրէդ Նորէլը ամբողջ աշխարհից ճանաչւած է որպէս գինամիտի (ուժանագ) հնարող (Nobels Explosive): Լուզիլի և Ռորէրա եղբայրներն են որ հիմնեցին Բաքւում աչնքան հուշակւած Նորէլ եղբայրների տունը:

Նախ որ Նորէլներից առաջ Բալախանից նաւթը գալիս էր Բաքու տակառների մէջ որ տանում էին կառքերով կամ տարօրինակ սալերի վերադ: Այդ նստում էր տարեկան 4 միլիոնից աւելի: Նորէլ եղբայրները առաջարկեցին իրանց կոնկուրէնտներին կառուցանել ալթմալ սխտմը. նոքա մերժեցին. աչն ժամանակ Նորէլները վճռեցին իրանց հաշով ալդ չինել, որը շատ լաւ լաջողեց. ճիւղելով Նորէլների մրցումով՝ հակառակորդները ստիպւեցին նոչնպէս խողովակներ զնել: Խողովակները 3—12 սանտիմէտր տրամագիծ ունին և թեքւած են, աչնպէս որ նաւթը ինքն իրան իջնում է Բալախանից Բաքու. ըստ հարկին՝ կարելի է գործածել շոգէ ջրհաններ: Հասկանալի է որ ալդ ժամանակից ի վեր արդիւնաբերութիւնը չափազանց արագութեամբ աւելացաւ. դա էր առաւելութիւնը, բայց դա միևնոյն ժամանակ նաեւ մի չարիք կը լինէր, եթէ միայն տրանսպորտի միջոցները նոյնը մնային, որովհետեւ Աստրախան զնացող նաւերը ողորմելի էին: Նորէլ եղբայրները առաջարկեցին Կառպեան և Վոլգայի ալ և ալ ընկերութիւններին երկար ժամանակամիջոցով սրպմանագրութիւններ ցխտերն-նաւեր (tank steamers) չինելու համար, որոնք պէտք է ուղղակի ընդունէին հեղուկը առանց տակառների միջնորդութեան: Այստեղ էլ Նորէլները հանդիպեցին լուտինին և չկամութեան և զորանից զլւած՝ իրանք իրանց արհեստանոցներում Պետերբուրգում չինել աւելցին ցխտերն-նաւեր իրանց կերոսինը տեղափոխելու. համար: Այդ նաւերը զիպչում են գործարանի փտելին, և խողովակներով նոցա մի քանի բոպչում լքցնում են. Աստրախանում նոցա նոչնքան արագ վալր են բերում և նոչն ձեով լքցնում վազոն—ամբարները, որոնց նոչնպէս Նորէլների տունն է չինել: աւելի փոքր նաւերը կատարում են Վոլգայի գետալին ծառայութիւնը: Կառպից ծովի նաւերը, 90 մէտր երկարութեամբ և 8 մէտր լաջնութեամբ, կարող են տանել մօտ 1000 թոն կերոսին (թոնը 60 պուդ). ալժմ չինում են նաեւ

1500 թոն տանող նաւեր Սև ծովի համար: Յիստէրն-վագոնները տանում են մի տասնեակ թոն: Միւս զործարանատէրերը հետեւեցին Նոբէլ եղբայրներին, և այժմ մի քանի ցիստէրն—նաւեր չըջում են Բաքւի, Ատրախանի և Պարսկաստանի միջերթում և մի քանի հազար ցիստէրն-վագոններ՝ Ռուսաստանում և Կովկասում: Այսպիսով վերացաւ նաւթի կուտակելու ամեն վտանգ, և երբ Բաթումի երկաթուղու գիծը բացուեց՝ սա շատ օգտաւէտ եղաւ, թէ՛ և նա ալ ևս անհրաժեշտ չէր:

Բալց և ալնպէս Բաքւում եղան մի քանի ծանր կրիզիսներ տնտեսական և ֆինանսական, զլիսաւորապէս չառաջացած նորանից, որ բաւականաչափ արագ չէր արտահանում արտադրած նաւթը: Գորա համար է որ առաջարկեց Բաքւի և Բաթումի մէջ անցկացնել նաւթանցք, ինչպէս ալի կալ Բալախանի և Բաքւի մէջ: Ծախքը հաշւում են 60 միլիոն ֆրանկ 900 վերստի համար: Բալց ալի առաջարկը դեռ իրազօրծման չըջանը չի մտա՛ն:

Ռուսաստանի զետերի սառչելուց չառաջացող անգարմարութիւնները վերացնելու համար, Նոբէլ եղբայրները և ուրիշ գտողներ ահագին թեղերոււարներ են կառուցել Ռուսաստանի զանազան կէտերում: Յարիցիւնում Վոլգայի վերալ, որը վերջնակէտն է ռուսաց երկաթուղիներին: Օրեօլում, ուր թեղերոււարները կարող են տանել մինչ 100 միլիոն հեկտոլիտր: Նոյն նպատակով առաջարկել են երկաթուղիներին շարունակութիւնը Վլադիկաւկազից Պետրովսկ, որը Գաղստանի նաւահանգիստն է, 24 ժամ Բաքւից հեռու: Պետրովսկից կարելի էր ալն ժամանակ երկաթուղի անցկացնել մինչ Բաքու և կամ ցիստերն-նաւերի երթևեկութիւն սարքել: Անկասկած, ռուսաց կառավարութիւնը չի չապաղիլ միացնել Վլադիկաւկազը ծովի հետ, որովհետև ալի բանում ուղղմագիտական շահ ունի՝ զեռաւելի քան վաճառականական շահ:

Աւելցնենք որ նաւթային գործը մի նոր կեսնք է տւել Բաթումի ծովի առետրին, ուր զանազան նաւահանգիստների և մասնաւորապէս Լիբաւան, որոնք ջրանցքներով ուղղակի կապւած են Վոլգայի հետ, արտահանման մեծաքանակ նաւատուր ունին Գերմանիայի, Բելգիայի և Ֆրանսիայի հետ:

V

Անշուշտ կը հարցնեն թէ ինչ պէտք է լինի մի գետնի կազմութիւնը, որը ալիքան հարուստ է ջրածութներով, ալիքան հարուստ ամեն տեսակ երկուրթներով, նաւթի իսաւերով, հրաբխային ժալթքումներով, ցեխի և կրակի կրատէրներով, չը վառուող գաղերի աղբիւրներով, բալց և կատարելապէս անբերրի և զուրկ բուսականութիւնից: Այլ և ալ գիտնականներ ուսումնասիրել են նաւթի գոյանալը գէօլոգիական ալ և ալ ժամանակ-

ներում, և չը նախած որ առաջարկած հիպոթեզները մեծագույն մասով վիճելի են, բայց մենք հետաքրքրական ենք գտնում այստեղ նոցա առաջ բերել:

Ամենքը ընդունել են որ ամերիկական Նաւթը հանդիպում է առաջին շերտում (terres primaires), մինչդեռ Բաքւի Նաւթը արաւեան կասպեան կազմութեան երրորդ շերտերում (couches tertiaires): Բայց այստեղ սկսում է տարածաշրջանը. մէկերի ասելով՝ Նաւթը գոյացել է բուսական նիւթերի լուծւելուց հողի տակ, մինչդեռ միւսները նրան լատկացնում են կենդանալին ծագումն: Առաջինները հիմնւում են ալն բանի վերայ, որ Նաւթալին խաւերը հարեան են քարածխալին խաւերին և, բացի դորանից, քարածուխից ստանում են նոյնպիսի իւղեր որպէս Նաւթից, ալս զանազանութեամբ որ նոքա չեն լուծւում բենզինի մէջ: Այսպիսով ուրիմն կարծեցին թէ Նաւթը գոյացել է որպէս քարածուխի փակ տեղում բուսերի լուծւելուց. գաղալին արտադրութիւնները և սրբազան կրակները հետեապէս պէտք է լինեն ալ կազմալուծւելու հետեանքը, որովհետեւ յետնի տակ եղած ընդերուարներում ժողոված գաղերը միում են ալնտեղ ահագին ճնշման տակ. գաղերը դուրս դալով՝ վերականգնւում է հաւասարակշռութիւնը գաղերի ճնշման և մթնոլորտի ճնշման մէջ: Եւ բենն հաւասարակշռութիւնը վերականգնւում է աւելի բուռն կերպով՝ լաւտնի է թէ չաճախ ինչ սարսափելի ժալթքումներ են լինում հոր փորելիս, որոնք դուրս են մղում ամենածանր դործիքները և ծնունդ տալիս ալն ժալթքող հորերին կամ շաղբաճներին, որոնք թէ վտանգաւոր են և թէ անպտուղ:

«Հաւանական է, ասում է պ. Վինչել (Winchell), որ Նաւթը երբեմն բարձրանում է զետնի երեսը նոյն տեսակ ութի ազդեցութեամբ, ինչպէս արտեսեան ջրհորներն են. բայց պէտք է կարծել որ աւելի չաճախ ալ մղումը լաւաջանում է գաղերի ճնշումից: Կարող է պատահել որ մի ստորերկրեալ խոռոչ (cavité) կամ ծակոտ քարաժաւերի մի կտոր, փակւած լինելով անթափանցելի խուերի մէջ՝ պարունակում են քարածուխ իրանց ներքի մասերում, մինչդեռ մնացածը լքւած է գաղալին ջրածուխներով: Այդ խոռոչները (գատարկութիւնները) կարող են զանազան ձևի և անորոշ մեծութեան լինել, և կամ բազկացած լինել շատ խոռոչներից կամ հաղորդակցւող ճեղքաձգներից. բայց միշտ էլ հեղուկի հետ կը լինեն գաղեր, մեծ ճնշման տակ: Այս գէպքում ճնշումը լաւաջացած կը լինի օրգանական նիւթերի քիմիական կազմալուծութիւնից, բայց ոչ թէ աւելի բարձր խաւերում գտնուող հեղուկի ծանրութիւնից, ինչպէս ալ արտեսեան ջրհորների գէպքումն է լինում: Եթէ, պատահամբ, փորելու ժամանակ հասնում են խոռոչի վերին մասը, գաղը սաստկաբար դուրս է գալիս մինչև որ նորա ճնշումը հաւասարել մթնոլորտի ճնշմանը: Այս գէպքում, Նաւթը ստանալու համար՝ պէտք է զիմեղ ջրհանների օգնութեանը, որովհետեւ գաղի ներգործութիւնը ոչ միայն չի բարձրացնում հեղուկը, ալ, ընդհակա-

ուակը, մղում է նորան դէպի ներքև, ևրբ հոր փորելը թափանցում է խոռոչի ոչ աճ մասը որ գաղ է պարունակում, ալ աճնտեղ ուր իւղն է հաւաքւած, աճն ժամանակ գաղը, ներգործելով հեղուկի վերաջ սորան կը մղի դէպի հորը և տեղիք կը տալ ժալթքող աղբիւրի և շատրւանը կը տեղի մինչև որ հաւասարակշռութիւնը կը վերականգնի. բալց երբեմն Կալի ուժը աճեքան մեծ է, որ խոռոչը բոլորովն դատարկւում է, ևրբ հաւասարակշռութիւնը վերականգնում է աղբիւրի սպառւելուց առաջ, աճն ժամանակ պէտք է լինում գիմել ջրհանների օգնութեան, ինչպէս վերը չիշած դէպքում»:

«Մէջ ու մէջ խփող շատրւանների հորերը, որպէս երևում է, որոշ դէպքերում գործում են որպէս մէջ ու մէջ գործող (ընդհատող) ջրի շատրւանները. սակաւն մեծ մասամբ գաղալին ջրածուխներն են արտադրում նոցա: Կարող է պատահել որ փորածքը հասնում է մի ճեղքւածքի որ լիքն է սեղմւած գաղով, անցնում է նորա միջով և վերջապէս հասնում մի խոռոչի որը նաւթ է պարունակում. նաւթը կը փախչի դէպի հորը, կը բարձրանալ մինչև ճեղքւածքի վերևի մասը և թուլ կը տալ որ գաղերը դուրս գան: ևրբ հեղուկի խաւը շատ հաստ չէ՝ գաղը նորան կը բարձրացնի և դուրս կը մղի դէպի օդը՝ մաղւող անձրևի նման. երբ հեղուկի մասսան աւելի ծանր կը դառնալ՝ նա դուրս կը ժալթքի մի շատրւանով, որ մի քանի վալրկեան կը տեղի և դորանից չեա կը լինի գաղալին արտալիժումն. չեա ոչ նաւթը նորից կը լքցնի հորը մինչև որ նորից առաջւալ պէս դուրս ժալթքի և աչպէս շարունակ: Նոյն երևութիւնը կը լինի, եթէ գաղալին խոռոչը գտանւում լինի նաւթալին խոռոչի տակ և մինչև անգամ եթէ երկու խոռոչներն էլ նոյն մակերևութի վերալ գտնւեն»:

Մենք դիտաւորութիւն չունենք աչտեղ առաջ բերել ժամանակիս քիմիկոսների թէօրիաների մանրամասները նաւթի ծագման մասին. բալց աճն կարծիքից չեա ոչ թէ նաւթը և քարածուխը միևնոյն ծագումից են, մենք կը չիչենք միալն կարծիքը աճն բոլորի, որոնք քարածուխի և նաւթի հիմնական տարբերութիւնից եզրակացնում են նաև նոցա դուանալու կատարեալ տարբեր պատճառներից լինելը: Մի կողմում նոքա են, որոնք, որպէս Էնգլէր (Engler) Կարլսրուէից և Հոֆէր (Höfer) Լէօբէնից և ուրիշ հետ ամերիկական քիմիկոսների մեծամասնութիւնը, նաւթի մէջ տեսնում են մի հետեանք ծովալին անասունների փնայորդների կաղմալածութեան: Գորա սպացուցը աճն են համարում նոքա, որ նաւթը լինում է աճն գետիններում, ուր ծովը չեա է քաշւել, բալց որոնց նա ծածկում էր մի ժամանակ. Բալց ալ չեա նկատողութիւնը, որ միանգամալն ճիշտ է, հաստատում է քիչ փոխիւթեամբ նաև աճն քիմիկոսների կարծիքը, որոնք նաւթին բուսական ծագումն են վերագրում. ծովալին բուսերը գոլացրել են ջրածուխները, մինչդեռ գետնի վերալ ծառերը և մեծատերեւ տունկերը արտադրել են քարածուխը: Ինչիցն է ալ տարբերութիւնը. մինչ ալժամ ալ

դեռ չեն մեկնել, Պր. Բերթելոն (Berthelot), Annales de physique et de chimie տարեգրի մէջ (1866, հատոր IX, երես 482) մեկնում է՝ ներգործական դեր տալով մետաղներին, որոնք ներս են մտել գետնի մէջ։ Նորա թէօրիան, որը հիմնւած է ալն ներգործութեան վերաջ, որ ունենում են չափերի մետաղները քիմիական բաղադրութիւնների մէջ, հաւանութիւն չը գտաւ մասնագէտ երկրաբանների (գէօլոգ) կողմից, և՛ պ. Կրիւլ (Crew) մեծ տաքութեամբ, նորա գէժ հակաճառեց։ Իրերի ալթման վիճակում դժուար է գուշակել թէ թէօրիաներից որն է չաղթող լինելու։

Զուտ ֆիզիքական հիպոթէզները ընդհանրապէս աւելի քիչ են անորոշ. օրինակ, հեշտ է հաստատել Նուէլից Նորէլի թէօրիան՝ նաւթալին բեզելուտարների ալթման բազմութեան մասին, մի թէօրիա, որը հիմնւած է կովկասեան նաւթերի քիմիական բաղադրութեան տարբերութեան վերաջ։ Եւ իրօք, եթէ մի ընդհանուր ոտորերկրեայ բեզելուտար գոյութիւն ունենար, ալն ժամանակ բոլոր հորերից նաւթ կը դուրս գար. մինչդեռ իրողութիւնը հակառակն է ցոյց տալիս։ Պէտք է ուրեմն ենթադրել, որ նաւթի ստորերկրեայ ամբարները մեծ մասամբ իրարից անկախ են։ Անշուշտ կարող է լինել որ երկուսը իրար հետ հաղորդակցում են որ և է անչափ պատճառով, երբեմն գործածած գինամիտի ոլթով. դորանով բացատրում է թէ ինչու մի նոր հոր չբացնում է միւս հորը և կամ ինչու մի սպառւած հոր կարող է չանկարծ նորոգել։ Այս ամենը բոլորովին պարզ է և ինչպէս երևում է՝ քիչ վիճելի է։

Թող ներել միւլ հիպոթէզների ազգային կուտակումն մի ուսումնասիրութեան վերջում, որը սկզբում կարծէք թէ կարող էր առանց նոցա եօլագնալ։ Աճառականութեան պատմութիւնը, առօրեայ շահագործութեան մանրամասները ունին անմիջական հետաքրքրութիւն. և այս աշխատութեան առաջին գլուխները ապացոյց տւին որ մենք անտարբեր չենք նոցա նկատմամբ. բայց առանց թէօրիալի՝ պրակտիկան չուտով աւանդական է դառնում. արեւստը, առանց գիտութեան օգնութեան, դառնում է անչարժ, այսինքն վտաղիմում է. և առանց բաղմաթիւ փորձերի, առանց քիմիկոսների կամ ֆիզիկոսների սրամիտ փորձերի՝ Բալասանի նաւթը, որ առաջնաջ դանդաղութեամբ կը փոխադրւէր և անշնորհ կերպով կը զուէր՝ կը մնար կովկասում անօգուտ, մինչդեռ ամբողջ Ռուսաստանում դեռ գործ կ'ածէին Պենսիլանիալի կերոսինը։

Մեր կովկասեան ճանապարհորդութիւնից դէս՝ Բաքւի նաւթի չահագործութիւնը և արտահանութիւնը աւելացել են սպասածից վեր. բայց և ալնպէս Թուրքեստանի և Մուղանի բոլոր աղբիւրները դեռ ևս մնացել են ձեռք չը տւած. վաղելինի, բենդլինի և անիլինային գոյներ գոյացնող ալ և ալ նիւթերի ֆաբրիկայիան դեռ ևս չառ բարձի թողի է արւած. եւրօպական ընթերցանների թւի պակասութիւնից, որոնք դուրս եկած լինէին օրինակ ֆրանսիական մեծ զարոցներից, նաւթի գործը դեռ չի իրական-

Նացրել բոլոր ցանկալի լառաջղիմութիւնները. Սուրամի տունէլը Նոր է քացւած, և, որ գլխաւորն է, Մակ Ալինէլի բիւլը, որով Հիւսիսային Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները փակուած են եւրոպական արդիւնքների համար, դեռ. ևս իւր բոլոր պտուղները չի տւել Որովհետեւ, որպէս հաւանական է, եւրոպական պետութիւնները իրանք էլ հրաժարւեն Միացեալ Նահանգների արդիւնքները ընդունել, Բաքւի նաւթի գործածութիւնը կը տասնապատուի և դեռ աւելի: Թէկուզ վստոյ Մակ Ալինէլի բիւլը վերացնեն, բայց Կովկասեան արդիւնքը՝ իւր լուսատու ուժով գերազանց լինելով, ունենալով աւելի մեծ ուժ պատրուղի մէջ բարձրանալու և նոյնքան մաքուր և աժան որքան ամերիկականը, մի անգամ որ ձեռք բերած կը լինի առաջին տեղը—ալ ևս իւր ալդ տեղը երբէք չի կորցնիլ: Ֆրանսիայի և Ռուսիայի հետ ունեցած բարեկամական չարաբերութիւնները կը նպաստեն երկու երկիրների առևտրական կապերի զարգացմանը. մի խօսքով՝ այս 1891 թւականին բոլոր հանգամանքները խօսում են չօղուտ մօտադալ և վերջնական լաղթանակի ոռոսաց կերտսինի: Բիրմանայի անգլիական նաւթի մրցումը—որքան էլ նա առատ լինի ինչպէս ալդ պնդում են Լոնդոնում, մեզ չի կարող վրդովեցնել. բայց ալժմեանից իսկ ամերիկական մրցումը մեզ չի սարսափեցնում:

Տ Ե Ղ Ե Կ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ն Ե ր

ՆԱԻԹԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻ ՄԱՍԻՆ

Մեր երկրի մի աչքան խոշոր արդիւնաբերութեան մասին, որպիսին է Բաքւի աշխարհաշու նաւթի արդիւնաբերութիւնը, թարգմանելով (տեղ տեղ կրճատելով) Revue des deux Mondes հանրածանօթ ֆրանսիական ամսագրից պ. Գալուստ Կիւլպէնկեանի այս լօղւածը որ մեզ ուղարկւած էր հեղինակից, մենք արդէն երկու տեղ աւելթ ունեցանք նկատողութիւններ անել լօղւածագրի հակումների մասին՝ չափազանցել Բաքւի նաւթի նշանակութիւնը ի վիստ ամերիկականի։ Նոյն նկատողութիւնը մենք կարող ենք կրկնել նաև լօղւածի վերջին տողերի նկատմամբ։ Աշխարհքս անշուշտ չի փոխւիլ եթէ Բաքւի նաւթը կարողանալ ոչ միայն մրցել ալ և չաղթանակը տանել ամերիկականի վերալ, և մասնաւորապէս մենք, աւելի քան ֆրանսիացիները, օգուտ կ'ունենանք Բաքւի բարգաւաճումով, բայց և աչնպէս աչն չարդանքը, որ մենք ստածում ենք դէպի փաստերը—ստիպում են մեզ ասել, որ մենք համերաչխ չենք պ. Կիւլպէնկեանի հետ վերաբերեալ աչն եզրակացութիւններին, որ նա անում է Բաքւի նաւթի մօտադալ ապագայի մասին։ Դեռ ևս այս բոլորին չիւսիսալին Ամերիկայի Միացեալ Նահանգները արտադրում են զգալի չափով աւելի հում նաւթ քան Բաքուն. հաւասար քանակութեամբ հում նաւթից նոքա ստանում են երկու անգամից աւելի կերոսին, քան Բաքունն են ստանում. նոքա ունեն վերին աստիճանի կատարելագորւած նաւթ պահելու ամբարներ, ունին նաւթաղքներ մինչ ովկիանոսի ափերը, որ շատ էման է նստեցնում կերոսինի փոխադրութիւնը մինչև նաւահանդիստները, մինչևեռ նոյնը կատարւում է մեղանում մեծ մասամբ երկաթուղով, որը չափազանց թանկ տարիֆով է բանում. նոքա կազմակերպած ունին նաւթի առուտուրը աչնպէս, ինչպէս բաքւեցիք դեռ երկար ժամանակի զլուխ բերել չեն կարող. վերջապէս նոքա աւելի մօտ են Լոնդոնին, որը բեզուլատոր է հանդիսանում կերոսինի գների, և ալլն և ալլն. վերջապէս ալժմ դեռ ամերիկական կերոսինը աւելի մաքուր է և լաւն է համարւում, և նրան մինչ տասը տոկոս աւելի բարձր գին են տալիս քան

Բաքւի նաւթին: Այս բոլորի զիմաց Բաքուն ունի միայն այս առաւելութիւնը, որ նորա հորերը դեռ եւս ալքիքան խորը չեն գնացել, ինչպէս Ամերիկայում: Բայց արար չէ թէ Ամերիկայի հորերի հէնց ալժմեալ գրութեան մէջ ամերիկացիք աւելի ուժեղ են քան թաւրեցիք:

Բայց եւ ալնպէս մենք գոյում ենք պ. Կիւպենկեանին նորա խղճմտաւոր աշխատանքի համար, որը շատ ամփոփ եւ բաղձալիողմանի պատկեր է ներկայացնում մեր երկրի նաւթի արդիւնաբերութեան գործի մասին: Բայց որովհետեւ չօղածը հիմնած է ալն տեղեկութիւնների վերալ, որ հեղինակը հաւաքել է միայն մինչ 1888 թւականը, մեր ընթերցողներին լընթացիկա պահելու համար գործի ներկալ գրութեան հետ, աւելորդ չենք համարում զետեղել ալտեղ նաւթի գործին վերաբերեալ հետեւալ նորագոյն տեղեկութիւնները, որ քաղւած են նաւթագործարանատէրերի ժողովների (Сѣздъ нефте-промышленниковъ) զեկուցումներից, „Каспій“ լրագրից, „Petroleum Reporter“-ից, „Вѣстникъ Финансовъ“ շաբաթաթերթից „Новое Обозрѣніе“ լրագրից եւ ալն:

Կերոսինի առաջին գործարանը հիմնեց Բաքւում 1859 թ.:

1880—1885, թ. հնգամալ չրջանում Բաքւի նաւթի արդիւնաբերութիւնն էր 324 միլիոն պուդ, իսկ 1886—1890 թւականների հնգամալ չրջանում նաւթ ստացւեց 880 միլիոն պուդ, ներկալ 1891 թւականի առաջին ութ ամիսներում նաւթ ստացւել է 190 միլիոն պուդ:

Ալդքան արդիւնաբերութիւնը շահագործելու համար Բաքւում շինւած են 150 գործարան (զաւղոյ), որոնց անցեալ 1890 թւականի ամենամիծ արտադրութիւնն էր 80 միլիոն պուդ:

Գոյա համար շինւած բեզիրուարները կարող էին տանել 118 միլիոն պուդից աւելի:

Հորեր փորելու համար մսխել է 1888 թ. 850,000 ռուբլի, 1889-ին՝ 1,105,000 ռ., 1890-ին 2,517,000 ռ., իսկ ներկալ 1891 թ. առաջին ութ ամիսներում 2,060,450 ռ.: Միալն ալդ երեք տարում եւ 8 ամսում փորած հորերի խորութիւնը միասին առած՝ կազմում է 40,046 սաժէն (տեղ է թէ 80 վերտո կամ մօտ 8 յ կիլոմետր):

Անցեալ 1890 թ. Բաքւից արտահանւել է 179,9 միլիոն պուդ կերոսին:

Գները: 1890 թ.-ին կերոսինի պուզը տեղում արժէր 20 կոպէկ, նաւթի գինը 6—7 կոպէկ. ալժմ կերոսինը պուզը արժէ 8—6 կոպէկ, նաւթինը 1 1/2—2 կոպէկ:

Մի պուզ նաւթից ստանում են Բաքւում ընդհանրապէս 30—33 տոկոս կերոսին, իսկ Ամերիկայում 70—75%: Բաքւում միալն Վագոզինն է կարողանում ստանալ 60 տոկոս կերոսին:

Թէ որքան վատ է կազմակերպւած կերոսինի մանրավաճառութիւնը թէ Բաքւում եւ թէ առհասարակ Ռուսաստանում, ալդ երևում է նորանից, որ նոյն իսկ Բաքւում, ուր մի պուզ կերոսինը մեծ քանակութեամբ (օպ-

տուլ) պուղը 6—7 կոպէկով է ծախուում ալժմ, մանրավաճառութեան մէջ պուղ կերտսինը ծախուում է 30 կոպէկով, իսկ ալտոնդ Թ իֆիլտում ֆունար ծախուում է $2\frac{1}{2}$ կոպէկ, ալսինքն պուղը մի րուրլի, 40 կոպ. ակցիլ վճարելուց չետուլ:

Նիւլ-Նօրկում ամերիկական կերտսինը արժէր՝ չունարին 1891 թ. 7,40 ցենտ մի դալնը, մարտին—7,22 ցենտ, չունիսին 7,02, չունիսին 6,97, օգոստոսին 6,87, սեպտեմբերին 6,33 ցենտ: (Մի դալնը հաւասար է 3,73 լիտր, ցենտը՝ մի դոլլարի 100-երորդն է): Ալսինքն՝ ամերիկացիք ալս տարի չարունակ պակրացրին գները, աղղելով նաև Բաքւի կերտսինի գների վերալ:

Բաքւի կերտսինի մեծագոյն մասը ուղարկուում է Անգլիա. ալսպէս օրինակ ներկալ թւականի չունիս ամսում լոնդոն և Անգլիայի միւս նաւահանգիստները ուղարկւել է 74,795 տակաւ կամ մօտ 747 հազար պուղ, մինչդեռ Ներպալի միւս նաւահանգիստները՝ ուղարկւել է միայն 39,330 հազար տակաւ կամ մօտ 393 հազար պուղ:

Լոնդոնում Բաքւի կերտսինի գներն էին իւր ժամանակաւ թղթադրամի կուրսի համաձայն՝ չունարին 87,87 կոպ. պուղը, մալիսին 73,25 կոպ., չունիսին 70 կոպ., չունիսին 73,06, օգոստոսին 80,03, սեպտեմբերին 70,05 կոպ.:

Ներկալ տարւալ ութ ամիսներում Բաքուն տւեց ընդամենը 190 միլիոն պուղ նաւթ: Դորա հակառակ Ամերիկան, բացի իւր արտահանած կերտսինից, առ մէկն սեպտեմբերի ունէլ՝ նաւթամբարներում 318,431,000 պուղ նաւթ:

Նաւթը ստացւում է հասարակ հորերից (обыкновенная скважина) և շատրւան խորոլ հորերից (фонтаны): Հասարակ հորերից ստացւող նաւթը ներկալ թւականին նստել է՝ րոմանինեան նաւթի պուղը 1,37 կոպ., սաբունչեան նաւթի պուղը 1,72, բիբլի-էլթաթեան նաւթի պուղը 1,12 կոպ.: Իսկ բոլոր 190 միլիոն պուղի համար, որ ստացւել է ալս տարի չունարից մինչ 1-ն սեպտեմբերի—միջին թւով մի պուղ հում նաւթը նստել է, որպէս հաշւում են՝ 1,18 կոպէկ: Իսկ ալղ նոյն նաւթը ծախուում էր՝ չունարին 5 կոպէկով պուղը, չունիսին $3\frac{1}{2}$ —3 կոպէկով, սեպտեմբերի 2— $1\frac{1}{2}$ կոպէկով, ալժմ (նուկմբեր) 2 կոպէկ:

Ինչ է նստում մի պուղ կերտսինը: Խոշոր գործարանատէրերի համար հաշիւը ալս է. 100 պուղ նաւթից ստանում են 30 պուղ կերտսին և 50 պուղ մնացորդ (остаток). ալղ 30 պուղը պահանջում է զտելու և ալն ծախք 60 կոպէկ, վարչութիւնը 60 կոպ., գործարանի (զաւողի) արժէքի պարտքաչէջը 30 կոպէկ, ընդամենը 1 ռ. 50 կոպ.—Մանր գործարանատէրերի համար հաշիւը ալս է. $3\frac{1}{2}$ պուղ նաւթից ստանում են նոքա 1 պուղ կերտսին և $1\frac{1}{2}$ պուղ մնացորդ: Խախք և պարտաչէջը միասին կաղմում են 8 կոպ. ալղ թւերը պաշտօնական են:

Այդ աչդպէս է, երբ գործարանատէրը իւր սեպհական ճաւթն է չահագործում. բայց եթէ—և այդ է մեծամասնութիւնը—նա ուրիշ ճաւթն է առնում կերտսին պատրաստելու համար, աչն ժամանակ խոշոր գործարանատէրերին 1 պուդ կերտսինը նստում է 7_{1/2} կոպ., մանր գործարանատէրերին 11_{1/10} կոպէկ պուդը, եթէ գնւած ճաւթի գինը ընդունենք աչս տարւաչ միջին գինը. բայց եթէ ընդունելու լինենք վերջերքումս ընկած գները (2—1¹/₂ կոպ. պուդ ճաւթը), աչն ժամանակ պուդ կերտսինը խոշորներին նստում է 6_{1/66}—5 կոպէկ, մանրերին 10_{1/5} մինչ 8_{1/18} կոպէկ:

Բաքւում գնովի ճաւթից ստացւած կերտսինը կազմում է ընդհանուր քանակութեան 54 տոկոսը, ուրեմն կէսից փոքր ինչ աւելի. իսկ Նոցա թիւը, որոնք գնովի ճաւթով են բանում, գործարանատէրերի ընդհանուր թւի 70 տոկոսն է կազմում:

Բանոյ հորերի թիւն էր ներկաչ տարում՝ չունւարին 242, սեպտեմբերի 1-ին 286: Այդքան նոր հորեր փորելու պատճառն աչն էր, որ անցեալ 1890 թւականին կերտսինի գինը շատ բարձր էր՝ 20 կոպ. պուդը, մինչդեռ աչժմ կերտսինի գինը դորա կէսին էլ չի հասնում՝ 6_{1/62} կոպ. չուլիսին, 7_{1/62} կոպ. օգոստոսին, 8—8¹/₂ և 9¹/₂ կոպ. սեպտեմբերին, 7¹/₂ կոպ. հոկտեմբերի վերջին: Հորերի թիւը շատանալով, աւելացաւ և արդիւնաբերութիւնը, առանց չուտով ծախւել կարողանալու. գները սկսեցին ընկնել, որով և չառաջացաւ ճաւթալին դործի աչն տագնապը, որի վերաջ աչժմ ընդհանուր ուշադրութիւն է դարձրւած:

Բաքւի կերտսինը ուր է արտահանւում: Ռուսաստանում ծախւում է Բաքւի կերտսինից միաչն փոքրագոյն մասը: 1890 թւին ստացւած ակցիլի գումարն էր 10 միլիոն 578 հազար ռուբլի (ակցիլի մեծութիւնն է 40 կոպէկ մի պուդ կերտսինից), ուրեմն Ռուսաստանը սպառել էր 1890 թ-ին միաչն 26_{1/4} միլիոն պուդ, մինչդեռ Բազուն նոյն թ-ին արդիւնաբերել էր 73¹/₂ միլիոն կերտսին և 5¹/₂ միլիոն քսելու իւղեր: Բաթումի մաքսատան թւերի համաձայն՝ աչդ ճաւահանգստից 79 միլիոն պուդից դուրս է գնացել 42 միլիոն 420 հազար պուդ, իսկ մնացեալը պահել է շտեմարաններում:

Իսկ Ամերիկան արտահանել էր 1890/91 թւականի ֆինանսական տարւում, աչն է չունիսից 1890 մինչ չունիս 1891 թ.—704 միլիոն 383 հազար գալոն (մի գալոնը մօտ 4 լիտր է):

Բաքւի կերտսինը լոնդոն հասցնելով նստում է ոսկով 30_{1/5}—32, կամ միջին թւով 31 կոպէկ, իսկ թուղթ փողով, նաչած ռոպ թղթադրամի արժողութեանը՝ երկաթուղալին գեպարտամենտի հաշիւների համաձայն՝ չունիսին 64¹/₂ կոպէկ, չուլիսին 71¹/₂ և 67¹/₂ կոպ., սեպտեմբերին 73 և 69 կոպ.: Այդ հաշիւների մէջ մտել են թէ ֆրախտը, թէ կուրտածը, մանր ծախքերը, բրտկը և աչն, ի նկատի առնելով խոշոր գործարանատէրերին:

Իսկ գները լոնդոնում էին՝ չունիսին 70 կոպ., չուլիսին 73, օգոստոսին 80, սեպտեմբերին 78 կոպ.:

Ուրեմն ազդ դնելով Բաքւի խոշոր գործարանատէրերը և չատկապէս նոքա, որոնք իրանց սեպակաւ նաւթահորերն ունին, կը ստանալին օգուտ՝ չունիւին և չուլիւին մօտ $5\frac{1}{2}$ կոպէկ պուղ կերտսինից, օգոստոսին 10 կոպէկ, սեպտեմբերին մօտ 9 կոպէկ: Մինչդեռ մանր գործարանատէրերը, և չատկապէս նոքա, որոնք իրանք նաւթահորի չունեն, ալ կերտսին զտուէր համար ուրիշից պէտք է նաւթ առնեն—նոյն գնելով նոքա կամ վնասուած են, կամ ոչինչ օգուտ չեն ստանում և կամ ստացած օգուտը շատ քիչ է լինում: Մանր գործարանատէրերը աչպիսով ստիպւած են սեղիտալ խոշորներին:

Իրերի գրութիւնը լաւ պարզելու համար պէտք է, սակայն, ի նկատի ունենալ աչս կարեոր հանգամանքն ևս. ամերիկական կերտսինը շատ տուելի թանկ է նստում քան Բաքւի նաւթը. աչքեանը չափն է, թէ և դեռ չենք կարող բերել իսկական թիւը: Միւս կողմից Նիւ-Յօրկից մինչ Լոնդոն ֆրախտը գրեթէ նոյնն է ինչ Բաթումից Լոնդոն: Բայց ֆրախտը Բաքւից Բաթում 19 կոպէկ է պուղ կերտսինի համար, և մի կոպէկ էլ Բաթումում վճար—ուրեմն 20 կոպէկ, մինչդեռ ամերիկացիք հասցնում են իրանց կերտսինը Նիւ-Յօրկ կամ իրանց միւս նաւահանգիստները ոչ թէ երկաթուղիներով ալ նաւթանցքներով, որ չափազանց աժան է նստում:

Ուրեմն աչս լուրէին Բաքու-Բաթումի երկաթուղալին տարիֆի խընդիրը առաջնակարգ խնդիր է Բաքւի մանաւանդ մանր գործարանատէրերի համար:

Աւելցնենք վերջապէս, որ Բաքւի նաւթագործարանատէրերը, օրինակելով ամերիկական նաւթագործարանատէրերի Standart կոչւած միութիւնը, վերջերքս սինդիկատ են ուղում կազմել:

ԶԻՅԵՐԻԱԿԱՆ ՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ

(Զւիցերիայի 600-ամեայ աստիճանով)

ՄԿՐՏ. ՄԱՆՈՒԶԱՐԵԱՆԻ

(Նարունակութիւն և վերջ ¹⁾)

Կանտոնական դատարաններին է պատկանում դատաստանական իշխանութիւնը: Քաղաքացիական թեթեւ գործերը վճռում է հաշտարար դատարը: Քաղաքացիական ատեանը բաժանւած է. քաղաքացիական գործերի համար կալ առանձին ատեան. իսկ վաճառականական գործերի համար կալ վաճականական ատեան: Ատեանը վճռաջինջ է: Քրէական գործերը քննում են չատուկ քննիչի միջոցով. քաղաքացիական ատեանը քրէական գործերի քննող նիստն է կազմում (chambres d'instruction). Յանցանքները (délits) դատում են ուղղիչ նիստերում (assises correctionnelles). իսկ ոճիրները (crime) քրէական նիստերում (assises criminelles):

Բողոքները ներկայացնում են վճռաջինջ ատեանին (cour de cassation):

Կանտոնը ունի մի ընդհանուր պրօկուրօր (procureur général) երկու օգնականներով. դատարաններում գործերը կատարւում են բաց ղռնով (հրապարակով): Քրէական չանցանքների համար ատեանը կազմւում է ժողովրդից անմիջապէս ընտրւած երդեալներից, ոճիրների համար 12 հոգուց, իսկ քրէական թեթեւ չանցանքների համար 6 հոգուց: Երդեալները կարող չեն լինել դատաստանական ծառայողները, պետական խորհրդի անդամները և ոչ էլ եկեղեցականները:

Քրէական ատեանը ասացի, որ բաց ղռնով է նիստ ունենում: Ամեն

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» № 9 և 10:

ոք իրաւունք ունի ներկալ գտնելու նիստերին. չանցաւորը ունի պաշտօնական մի փաստաբան, եթէ նա չի սրոյում առանձին մի խորհուրդատու: Ատեանի նախագահը հարցաքննում է չանցաւորին և վկաներին: Վկաներին հարց տալ կարող է չանցաւորը կամ իւր խորհրդատուն նախագահի միջոցով: Հարցեր առաջարկել կարող են թէ չանցաւորին և թէ վկաներին երգւեալները և պրօկուրորը: Նախապէս խօսք խնդրելով նախագահից, չանցաւորը կամ իւր փաստաբանը պաշտպանութեան և ընդդէմ պատասխաններէից չետող իրաւունք ունեն կրկին խօսք պահանջելու: Պաշարից չետող նախագահը ձևակերպում է ալն հարցերը, որ պէտք է վճռեն երդեալները: Թէ պրօկուրորը և թէ փաստաբանը կարող են իրանց նկատողութիւնները անել ալ վերաբերութեամբ, որից չետող նախագահը ամփոփում է չանցաւորի թեր և դէմ բերած ապացույցները և առաջարկում երդեալներին: Երդեալները՝ ժողովրդի՝ անմիջական ներկայացուցիչները, առանձնանալով վճռում են ձայների առաւելութիւնով: Եթէ նախագահը բաւական չէ մնում երդեալների տւած վճռից, ապա գործը առաջարկում է ալ երդեալների որոնց վճռը վերջնական է:

Անմիջական ռամկական կազմութիւն ունին, ինչպէս լիշցի, Գլարիս, Ուրի, Ապպէնցել, արտաքին և ներքին Բողեր, Ունտերվալդէն (վերին և ստորին), որոնց սահմանադրութիւնները զրեթէ նոյնն են. ալք ի նկատի առած, ես բաւականանում եմ սղելու Ապպէնցէլի կիսականտոններից մէկի՝ ներքին Բողերի (Rhodes interieurs) սահմանադրութիւնը, որով դադափար կարող է տրեւ և միւսների վերալ:

Ապպէնցելի արդի սահմանադրութիւնը գործադրում է 1873 թւականի ապրիլի 27-ից: Քաղաքական գլխաւոր օրդանը, մայիսեան ասւած ժողովն է (Landsgemeinde):

Կանտոնի բոլոր քաղաքացիները, որոնք ընտրողական և ընտրւելու իրաւունք ունին (20 տարեկանից), ամեն տարի ապրիլի վերջին չաբաթում, համախմբելով կազմում են ալք ժողովը, որը արդարեւ կարելի է ազգացին ժողով կոչել խօսքիս բուն նշանակութեամբ: Ալք ժողովը կանտոնի բարձրագոյն իշխանութիւնն է: Ալք ժողովում նա՝ ժողովուրդը, անմիջապէս ազատ և անկախ խղճով, արդարութեան և երկրի բարեւաւթեան բուռն տենչանքով լքցւած, արտապատում է իւր կամքը: Նախքան անցնելս նորա իրաւունքների թւելուն, ես աւելորդ չեմ համարում այստեղ թարգմանօրէն դնել անդական լրագիրներից մէկի թղթակցի մի յօդաւորից մի փոքրիկ կտոր:

Ահա թէ ինչ կերպ է նա նկարագրում ալք ժողովը:

— « ...Բաց դաշտի վրալ ժողովուրդը համախմբւում էր հապճէպ:

— « Իւրաքանչիւրը հագնել է իւր տօնական զգեստը. մոլգ վարտիկ, « սև ֆրակ կամ լօդիկ (redingot) և դլխարկ. Մի քանիսը կողքից կա-
« խել են սրերը. ալք ձեռներին ունեն... Ժամի 11-ին դաշտը վխտում էր

« արդէն խուռն բաղմուծիւնով: Վաղաքացիներին մի խումբ ստիպւած էր
 « տեղ բռնել մօտակալ հրապարակի վրայ տախտակամածի (էստրադ) հան-
 « դէպ: Նախընթաց օրու վատ եղանակը արգելք էր եղել վատաւողջ-
 « ներին և ծերունիներին ներկալ գտնելու: Ժողովրդի բաղմուծիւնը անց-
 « նում էր 8 հազարից: Իսկ լաւ եղանակներում, առհասարակ ալդ թիւը
 « 10,000-ից անցնում է: Ժողովը բացւելուց մի քանի բոպէներ առաջ,
 « երաժշտական խումբը բռնեց տախտակամածը: Երաժշտապետի նշանով,
 « խումբը ածում է «մալխեան ժողովի մաղթանքը»: ամբողջ բաղմուծիւնը
 « երգակցում է երաժշտական խմբին ներդաշնակ: Լուրջ դէմքով, խորա-
 « սուղւած, ներդաշնակ երգում է լուրքանչիւրը: Մշակական երգի
 « մի օրգինալն է ալդ: Չորս առն երգելուց լեալ, տիրեց մի անսակ խո-
 « բին լուծիւն, որի ներքոյ պաշտօնական կերտէժը ընթանում է և տեղ
 « բռնում տախտակամածի վրայ (estrade):

« Լանդամմանը (Landammann) տեց զլխարկը. կարծես զլխա-
 « կան մի ոլժով ընկան բոլոր զլխարկները և ահա ութ հազար հոգի բաց
 « զլխով մնում են, համերաշխ զգացմունքով, ի պատիւ ան բարձր պաշ-
 « նեալին (magistral), որին իրանք նշանակել են են և որը ալդ բոպէին
 « ներկապնում էր հալրենիքն և օրէնքը: Ամբողջ բաղմուծիւնը խորին
 « ուշադրութիւնով լսում է ժողովի բացման հակիրճ և կարճ ճառը: Ակա-
 « դէմիական պերճախօսութիւնը բացակալ է: Ատենաբանը վերջացնելով
 « լուր խօսքը, հրաւիրում է ժողովին, խնդրել Աստծոյ օրհնութիւնը, Լրկին
 « խորին լուծիւն. ամենքը, առած զլխարկ ները, կենտրոնացել են մտա-
 « ւոր աղօթքում: Ամբողջ բաղմուծեան մէջ ոչ մի դէմք չէ նկատուում.
 « տեսնում է գանգերի և մադերի կոյտ սակալն ալդ երկար չի տեսում.
 « մի քանի վարկեանից, ամենքը զլուխ ները բարձրացրած զործին պատ-
 « րաստում: Հերթական առաջին դորձը ֆինանսական վարչութիւնի սուած
 « հաշիւ համար ժողովրդի հաճութիւնը և հաստատութիւնն էր: Ամենքն
 « էլ լալտնի ձալն են տալիս ձեռները վեր բարձրացնելով, թէ դրական և
 « թէ բացասական ձալնատութեան համար...» ¹⁾:

Ահա ընթերցող, զւիցերական մի լրագրի խօսքերը, բառացի թարգ-
 մանելով ²⁾:

Այս ժողովին, ինչպէս պետութեան զլխաւոր իշխանութեան պատ-
 կանում է՝ հաստատուել և քննութեան ենթարկել սահմանադրու-
 թիւնը: Ժողովը միշտ կարող է մասնաւոր փոփոխութիւններ անել. իսկ
 երբ կարիք եղաւ ընդհանուր վերաքննութեան, ապա նա նշանակում է

¹⁾ Le „Genévois“ լրագրից:

²⁾ Ունտէրվալդէնի Մայխեան ժողովում վարչութիւնը յայտնել է, որ անցեալ տարիներէ եկամուտը կը ծածկէ յաջորդ տարւոյ պետական ի նկատի ունենալէք ծախսերը, այնպէս, որ այդ տարին ժողովուրդը ազատ է բոլոր հարկերէց:

վերաքննող մի մասնաժողով, որը պրոէկտը ներկայացնում է չափորդ ժողովին: Այդ ժողովն է հաստատում կամ հերքում դաշնակցութեան սահմանադրութեան պրոէկտը: Այդ ժողովում քաղաքացիները ընտրում են պարլամենտի անդամներ խորհրդի համար իրանց ներկայացուցիչը:

Ամեն մի քաղաքացի իրաւունք ունի պահանջելու սահմանադրութեան վերաքննութիւնը մասամբ կամ ամբողջովին. նա է մտցնում նոր հարկեր՝ անմիջական հարկերը:

Մալիսեան ժողովն է նշանակում երկրի բարձր պաշտօնեաներին և նրանց ռոճիկները որոշում: Ամեն տարի ալը ժողովում ¹⁾ նշանակում է Պէտական խորհուրդը 2-դ, Կանտոնական ստեանը, 3-դ, Կանտոնի քաղաքացիները և կանտոնի ղոնտպանը (Huissier) նա է հաստատում բնաշխարհութիւն (naturalisation) և ստանում է կանտոնի վարչական հաշիւները: Մալիսեան ժողովը տարեկան մի անգամ կանոնաւոր հաւաքում է ինչպէս վիշեցի ապրիլի վերջին չաքաթում, սակաւն նա կարող է ժողովել և արտաքուց կարգի:

Ժողովի ձախերի մեծամասնութեամբ կապարած վճիռը օրէնքի զօրութիւն է ստանում, որին պէտք է չարգեն բոլոր քաղաքացիները. սակաւն ամեն ոք կարող է քննադատութեան ենթարկել Ժողովին մասնակցել և ընտրել և թէ ընտրել կարող են բոլոր քաղաքացիք 20 տարեկանից: Զրկւում են միմիայն նրանք, որոնք դատապարտւած քրէական չանցանքով և կամ անւանարկւած են դատարանական վճիռով (վերջնական): Սնանկացածները կարող չեն ոչ ընտրել և ոչ ընտրել: Իւրաքանչիւր քաղաքացի ընտրող պարտաւոր է մասնակցել բոլոր ընդհանուր ժողովներին և ժողովներին որոնք տեղի կ'ունենան համաձայն սահմանադրութեան: Իւրաքանչիւրը պէտք է ընդունէ ալն պաշտօնը, որը տրւում է նրան սահմանադրութեան համաձայն, բացառութիւն կազմում են 65 տարեկանից անցած ծերունիները: Մալիսեան ժողովում նախագահում է Լանդամմանը (Landammann). ներկայացուցչական ձևի միւս իշխանութիւններն են 1-ին բարձր խորհուրդը, որը ընտրւում է Մալիսեան ժողովից և որին չանձնւած է օրինադիմներ կազմել և նշանակել մի քանի պաշտօնեաների: Բարձր խորհուրդի անդամներին ընտրում են համայնքները 250 հոգուն մի ներկայացուցիչ տալով: Խորհրդին նախագահում է Լանդամմանը: Բարձր խորհուրդը առհասարակ հաւաքւում է տարեկան երեք անգամ: Խորհրդին մասնակցում են նոյնպէս պետական խորհրդի անդամները: Այդ խորհրդում բոլորեքեան ներկայացնում են ամբողջ կանտոնը և ոչ ալս կամ ալն համալնքը, ուր ընտրւած են: Նա, որպէս ասացինք օրինադիմներ է կազմում, բաւց իթէ անկտաձգելի կարիք կալ կարող է և օրէնքներ տալ, որոնք պործւում են չանուն մալիսեան ժողովի, միալն թէ ալլ սեւում է իւր լոկ ակտ մինչ չետագալ: Մալիսեան ժողովը, որը եթէ հաստատեց, ապա նոքա մտնում են կանոնաւոր օրէնք:

Ների չարքը: Նա հրահանգներ է տալիս օրէնքների իրադրման համար: Դաշն է կռում և օտար լարաբերութիւնների մէջ մտնում. հսկում է վարչութեան կանոնաւոր ընթացքը: Կազմում է պետական բիւջէն, կոնարու է անում ծախսերը, ստանում է պետական խորհրդի տարեկան ղեկուցումները: Վարում է պատերազմական, ֆինանսական գործերը, հսկում աղքատների հոգաբարձութեան ինչպէս և աշխատանքներին: Նորահօկութեան ներքո է գտնւում մի խօսքով կանտոնի տահմանադրական բոլոր իշխանութիւնը:

Բարձր խորհուրդն է ընտրում պետութեանց խորհրդի ներկայացուցիչը (le député au Conseil des Etats) մի տարով:

Նա է նշանակում բոլոր պաշտօնեաներին, բացի նորանցից, որոնց նշանակում է մալիսեան ժողովը: Բարձր. խորհուրդը ունի չը մոռանալք ասել, նաև ներկու իրաւունք (Droit de grâce):

Գործադիր իշխանութիւնը, որի անդամները նշանակւում են մալիսեան ժողովում: Նա բաղկացած է 9 անդամներից, աչն է Լանդամմանը (բարձր խորհրդի նախագահը), փոխ Լանդամմանը (փոխ նախագահը նոյն խորհրդի), Տեղակալը (Lieutenant-Statthalter), գանձապահ, կանտոնի զօրապետը (capitaine) և հասարակաց աշխատանքի տեսուչը, կանտոնի գրօշակակիրը, աղքատների գանձապահը, (որը պարտաւոր է կանտոնի աղքատներին խնամել) և արսէնալի (զինարանի) տեսուչը: Պետական խորհրդի պարտաւորութիւններն են. գործադրելի կացնել օրէնքները, վարել ստորկանութիւնը, վարչութիւնը, համաձայն հաստատւած բիւջէի ծախսերը անել, կազմել մուտքի և ելքի տոմարը և ներկայացնել բարձր խորհրդի հաստատութեան: Նա է հսկում խնամակալ ներքին (անշափահասներին) աջակցութեամբ խորհրդականներին:

Հսկում է եկեղեցական վարչութեան և ազգատների: Այդ խորհուրդը հսկում է եկեղեցական դումարների ծախսման:

Չը պէտք է մոռանալ, որ Լանդամմանը, որը, ինչպէս տեսնում էք աւելի շատ իրաւունքներ է վաւելում, քան դաշնակցութեան նախագահը, չի կարող ընտրւել երրորդ անգամ, եթէ նա երկու տարի շարունակ վարել է այդ պաշտօնը: Լանդամմանի ձեռքին է գտանւում կանտոնի կնիքը:

Ապպէնցելում, ինչպէս և ամբողջ Ձւիցերիայում, դատաստանական իշխանութիւնը կազմւած է ժամանակով ընտրւած դատաւորներից, աչնպէս, որ, դատաստանական մագիստրատուրա ինչպէս առհասարակ հասկանում են, գլուխը չունի աջուեղ: Կանտոնը ունի իւր կանտոնական ատեանը, որը բաղկացած է մի նախագահից և 11 անդամներից, որոնց ընտրւում է ընդհանուր ժողովը (մալիսեան) և ալդայպէս, որ գոնէ իւրաքանչիւր վիճակի (District) ունենալ մի անգամ: Ատեանին մի անգամից սրտականել չեն կարող հալը և որդիւ հղրալներ,

փեսայ և կնոջ հայր: Անհրաժեշտ է 9 անդամներ Ներկայութիւնը ատեանը կազմելու համար: Այդ ատեանը բողոք-ատեան է քաղաքացիական գործերի համար, ք ճ ի չ և վ ճ ռ ա ջ ի ն ջ ատեան քրէական լանցանքների համար:

Վարչական տեսակէտից ամբողջ կանտոնը բաժանւած է վեց շրջանների, որոնցից իւրաքանչիւրում կալ մի ատեան, որոնց անդամները ընտրւում են շրջանի ընդհանուր ժողովից: Նրանք ունին իրանց նախագահը և փոխ-նախագահը: Շրջանական ատեանի անդամ կարող չեն ընտրւել ոչ վարչական որ և է պաշտօնեայ և ոչ իսկ կանտոնական ատեանի պաշտօնեաները: Հայր, որդի, թու, եղբայրներ, փեսայ նոյնպէս կարող չեն միանգամից: Ատեանը ընտրւում է միշտ մի մասնախումբ՝ հաշտեցնելու վիճող գործերը և քրէական լանցանքները: Բացի վերոյիշեալ ատեաններից կան մասնաւոր դատատաններ և բեք կարգի, որոնց իրաւասութեան ենթարկւում է արօտատեղիների, մարդագիտիւնների, անտառների, ճանապարհների, շաւիղների առթիւ ծագած վէճերը:

Առաջին կարգի մասնաւոր ատեանը բաղկանում է շրջանի ատեանի հինգ անդամներից և ալն համալնքի անդամներից թւով ուր գտանւում է վէճի առարկան:

Երկրորդ կարգի ատեանը բաղկանում է 11 անդամներից, որոնց ընտրւում են շրջանից, միալն առաջի կարգի ատեանում մասնակցողները ընտրւել չեն կարող:

Վերջապէս, երրորդ կարգը, արդէն կանտոնական ատեանն է կազմում (Tribunal cantonal): Գործը սկսւում է միշտ առաջին կարգից, բոլց նախքան գործը սկսելը, ատեանը պարտաւոր է միջոցներ գործ դնել հաշտութիւն կազացնելու. իսկ ապա թէ հակառակ դէպքում սկսի քննել: Ատեանի անդամներից երկուսը պարտաւոր են անձամբ ներկայ գտնւել և վէճի առարկաները ակզում գիտելով, արձանագրութիւն կազմել, լանձնելով ատեանին:

Կանտոնը ունի իւր ուսումնական և եկեղեցական խորհուրդը: Այդ խորհրդին անդամ կարող են լինել և թէ ընտրւել անդամներին, որոնք ընտրողական իրանք ունեն: Տարեկան մի անգամ կանտոնաւորապէս կանտոնի բոլոր շրջանների համալնքների քաղաքացիները հաւաքւելով ընտրում են խորհրդի անդամներին և նշանակում ուսուցիչներին: Խորհուրդը բաղկացած է լինում առ հասարակ 5—8 անդամներից, Խորհուրդը ամեն տարի հաշիւ է ներկայացնում ուսումնարանական ընդհանուր ժողովին: Աւտուժ տարրական ձրի է և պարտադիր: Աւսումնարանները պահպանւում են համալնքների ¹⁾ հաշուի իսկ տէրութիւնը (կանտոնը) նպաստում է:

¹⁾ Մուշու չը գիտեն:

Ռ ա մ կ ա կ ա ն միւս կանտոններում վարչական մեքքանան աւելի կամ պակաս բարդ է:

Վերին Ունդէլվալդէնում, բացի մալիսեան ժողովրդից, բարձր խորհրդից և գործադիր խորհրդից կա և երկրորդ մի խորհուրդ, որը բաղկանում է բարձր խորհրդի և գործադիր խորհրդի անդամներից ու ժողովրդից ընտրւած ալլ ներկայացուցիչներից համեմատ ժողովրդի թւին (125 հոգուն մի ներկայացուցիչ): Երրորդ խորհուրդը օրէնքները բացատրող դէր է կատարում և պատրաստում է պրօէկտները: Իսկ բարձր խորհուրդը խօսադէս մի բարձր պաշտօնական կարանէ, եթէ կարելի է ասել: Այդ խորհուրդը (բարձրագոյն) բաղկանում է գործադիր խորհրդի անդամներից (որոնք թւով 11 հոգի են և նշանակւում են Մալիսեան ժողովրդից) և ժողովրդից ընտրւած ներկայացուցիչներից (260 հոգուն մի ներկայացուցիչ):

Ստորին Ունտէրվալդէնում, օրինակ, չը կա երեք խորհուրդ, բայց ունեն Մալիսեան երկու ժողով, մէկը ընտրելու համար, իսկ միւսը օրէնսդրութեան համար է:

Յառաջ եմ բերում դիտմամբ մի քանի խօսք ալլ կանտոնի դատաստանական կադմակերպութեան առթիւ: Նա հետեւեալ կադմութիւնը ունի, 1-ն, քրէական բարձրագոյն ատան, որը միակ կարող է մահաւան վճիռ կապանել և վճռել ալլ ծանր լանցանքները: Մահաւան դատավճռի համար անհրաժեշտ է ձայների $\frac{3}{4}$ -ը: Այդ ատեանը բաղկանում է բարձր խորհրդի բոլոր անդամներից և երդւեալներին ատեանի բոլոր 11 երդւեալներից: 2-րդ երդւեալներին ատեան, որը քաղաքացիական բարձր ատեանն է (tribunal civil) և անբողոք ատեանը թեթև լանցանքների համար: 3-րդ, օստիկանական ատեան, որի իրաւասութիւնը տարածւում է լոկ թեթև լանցանքների վերաջ: 4-րդ Սօթի տաւած ատեանը, քաղաքացիական երկրորդ ինստանցիան է. դորա իրաւասութիւնը 50 ֆրանկից չի անցնում: Փաղաքացիական վէճերի առաջին ինստանցիան հաշտարար ատեանն է:

Ամուսնութեան գործերի համար առանձին դատարան կա, որը քննում է ծխական խորհրդների դէմ տւած դանդաղները ամուսնութեան մերժելուն և ալլ նման հարցերի վերաբերեալ խնդիրներ:

Փոքրիկ Ուրին, ընդամենը ունի 24,000 բնակիչ. իսկ աւելի փոքրիկ Ունտերվալդէնը, ալն որ 1889 թ. ժողովրդին ազատեց բոլոր հարկերից, ունի միմիայն 11,000 բնակիչ: Եւ Ունտէրվալդէնը, Ուրին մի մի անկախ տէրութիւններին. դրանք էլ ունեն իրանց բարձրագոյն իշխանութիւնը (մալիսեան ժողովը), ինչպէս և ներկայացուցչական մի քանի իշխանութիւններ—օրէնսդրական խորհուրդ (Landrath), գործադիր խորհուրդ և վարչական մի մատնաժողով (Ուրիում). ունեն իրանց ուսումնարանական

և եկեղեցական խորհուրդները, կանտոնական բարձրագույն ատեանը (քրէական և քաղաքացիական վէճերի համար) և թէ ալ փոքրիկ դատարաններ: Նրանք էլ են դաշն կոչում հարեան պետութիւնների հետ, որքան ալդ թող է տալիս դաշնակցական սահմանադրութիւնը: Վերջապէս ունեն իրանց զինւորական վարչութիւնը և ալլն. կարճն ասած, իւրաքանչիւրը առանձին առած, մի անկախ պետութիւն են ներկայացնում իւր ամբողջ կազմակերպութիւնով: Ալդ դեռ ոչինչ, եթէ նկատեցիք, չարդու ընթերցող, Զւիցերական իւրաքանչիւր մի համայնքը, որը շատ անգամ բաղկացած է լինում մի քանի տներից, ալդ քաղաքական միկրոսկոպիկական ատոմիկը իսկ, առանձին մի անկախ վարչութիւն է, մի ամբողջ օրդանիդմ:

Նս վերը մի տեղ չի չեցի, որ իսկապէս ասած չը կալ, ոչ կանտոնի և ոչ Դաշնակցութեան քաղաքացի, ալ կան համալնքի քաղաքացիք: Նւարդարեւ, զւիցերական համայնքը ալն օղակնէ, որի վրալ չըջում է երկրի քաղաքական բարդ մեքենան, ամբողջ կազմութիւնը: Համայնքը, թէ կարելի է ասել, երկրի օրդանական մասնիկն է, իսկ շրջանը, կանտոնը արհեստական, վարչական բաժանմունքներեն:

Դա և ս, համայնքը, մի անկախ ամբողջութիւն է կազմում: Դա էլ ունի իւր ընդհանուր համալնական ժողովը, համալնական խորհուրդը, իւր ընտրած դատաւորները: Նա՝ համայնքը, ինքը կազմում է իւր բիւջէն, պահպանում իւր ուսումնարանները, եկեղեցիները անկախօրէն: Այնտոնը, իւր մատը չի խառնում և ոչ իսկ կենդրոնական իշխանութիւնը, նորա՝ համայնքի՝ առանձին գործերի մէջ: Կենդրոնական վարչութիւնը խնամակալի դեր չի կատարում, ալ շատ շատ հսկում է և զլխաւորապէս իւր ուշքը կենդրոնացրել է համալնական հողերի պահպանութեան վերալ և հողում է, որպէս զի ալդ հողերը չը կորցնեն իրանց նշանակութիւնը:

Թէ ինչ նշանակութիւն ունի և ինչ դեր է խաղում համայնքը, ալդ կարող էք եզրակացնել, նրանից, որ ով անգամ չէ մի համալնքի, ապա քաղաքացիութեան իրաւունք չունի: Քաղաքացի է նա, ով անգամ է որեւէ մի համայնքի և նա միմիայն ընտրել և ընտրուել իրաւունք ունի. իսկ ընտրողական իրաւունք ունենալով համայնքում, ալդ ընդարձակում է կանտոնի դաշնակցութեան վերաբերութեամբ, որով կանտոնը, ալդ համայնքների դաշնակցութիւնն է. իսկ դաշնակից պետութիւնը—կանտոնների հիմնաքարը՝ համալնքն է:

Իսկ գիտէք, չարգելի ընթերցող, ինչու զւիցերացիք, ինչպէս ասում են աղքատ գլուխ են ծակում, զողորդում իրանց համայնական ծաղումի, համայնքի իրաւունքների համար: Դիտէք ինչու է դաշնակցական սահմանադրութիւնը ամենախոտիւ արդււնւած՝ քաղաքացիութեան իրաւունքից որեւիցէ մէկին զրկելը և թէ արդիւն

աւելի խստիւ զրկել մէկին իւր ծագման իրաւունքից (Droit d'origine) և կամ արտաքսելը ծննդավայրից, ինչու ամենախստիւ կերպով հսկում է, չ'իցէ թէ աչս կամ աչն կանտոնը խախտէ սահմանադրութեան ալդ ցօղածը: Ո՛չ: Իսկ գուցէ թէ Զեզ չալանի է տնտեսական հարցերից չառաջացած աչն իրարանցումը, որը տիրում է Եւրոպայում: Լսած կաք, թերեւ, ինչ ահագին աղմուկ է հանել հողալին հարցը և մարդկութեան մի նոր դասակարգը՝ ազատ ստրուկների դասակարգը, որոնց պրօլէտարիատ են ասում, որը աչսօր կամ վաղը տակն ու վրալ պէտք է անէ Եւրոպան:

Գիտնականների հետազոտութիւնները ցուց են տալիս, որ համալնքը տնտեսական ծագում ունի, նորա հիմնաքարը հողատիրութեան հաւաքական եղանակն է, աչն է հողատիրութեան սկզբնական եղանակը, որից ժամանակի ընթացքում մի շարք փոփոխութիւններից չետոլ չառաջացել է հողի անձնական սեպհականութիւնը: Աչ աչժմ ուսումնականների մի շարք հետազոտութիւններով հաստատած է զրականապէս:

Հաւաքական (կոլլէկտիւ) հողատիրութեան ձևի հետքերը մինչև աչժմ էլ մնացել են Եւրոպալի թէ Ասիալի ու Հնդկաստանի մի քանի ցեղերի մէջ—Հնդկական մի քանի ցեղերում, գերմանական և սլաւոնական ցեղերում, ինչպէս և Զւիցերիալում է արգլի համալնքը և թէ արաբական ցեղերի մէջ:

Առհասարակ ընդունում են, որ համալնքը մի քանի ընտանիքների միաբանութիւններ են, որոնք ծագումով կամ ալլ հանդամանքներով միացած բռնում էին որ և իցէ մի հող, որի մի մասի վրալ կառուցանում էին տներ բնակւելու. իսկ հողի մնացած մասը, ինչպէս մշակութեան հողը, արոտատեղիները, մարդերը, անտառները և ալլ անշարժ կալքերը, անբաժան սեպհականութիւն էին ամբողջ համալնքին միասին առած: Աչ անբաժան հողը, որի վրալ համալնքի անդամներն էլ հաւասար իրաւունքներով տիրում են, կոչւում էր համալնական (communau): Ընդունում են, որ համալնական հողատիրութեան նախնական եղանակում, նոլն իսկը ամբողջ համալնքը ի միասին մշակում էր և աշխատում նոլն հողը և թէ ժամանակի ընթացքում միմիաչն իւրաքանչիւր ընտանիքին առանձին բաժին էր տրւում, որի վրալ աշխատում էին ամբողջ ընտանիքի աշխատող ձեռները: Առհասարակ ալդ բաժանմունքը տեղի էր ունենում դանադան ձեով. կամ վիճակով և կամ նալած ընտանիքի մեծութեան կամ փոքրութեան, աչն է, եթէ մի ընտանիքում աւելի թւով անդամներ կալին, ապա ալդ ընտանիքը ստանում էր աւելի մեծ կտոր հող. իսկ աւելի փոքր թւով անդամներից բաղկացած ընտանիքի բաժինը աւելի փոքր կտոր էր լինում: Պատահեց, որ ընտանիքում մէկը վախճանւեց, ապա նորա մասը չետ էր գնում և խառնւում համալնքի հողին և կամ տրւում էր մի ալլ ընտանիքի, ուր կարիք կալ:

Շատ ցեղերի մէջ նոյն իսկ (տէւդոնականը օրինակ) ամբողջ համալսութիւն տանիքները ցանում էին միեւնոյն սերմը և նոյնքան հանգստութեան թողնում արդէն ցանած հողերը: Աւելի ուշ, արդէն իւրաքանչիւր ընտանիքի բաժինը մնում է մշտականապէս ընտանիքի բոլոր անդամներին, ալ ևս չէ բաժանուում ինչպէս առաջ: Այդ արդէն ընդհանուր համայնական հողատիրութիւնից զէպ մասնաւոր սեպհականութիւնը առաջին քալըն է, ասում է, պրոֆեսոր Մէնը, կրք ընտանիքի անդամները միասին տիրում են մշտականապէս և անբաժանելի իրանց բարնին: Ինչ և իցէ, այստեղ աւելորդ եմ համարում պատմել հողի համալսական տիրապետութիւնից զէպի մասնաւոր սեպհականութիւնը տանող պրոցէսը ¹⁾ և ալ մի կողմը թողած, չառաջ կը բերեմ համալսական հողատիրութեան և մասնաւոր սեպհականութեան (հողի) գլխաւոր տարբերութիւնը, որը արժանի է խորին ուշադրութեան:

Արդի քաղաքացիական օրէնքները, գրեթէ բոլորն էլ անմիջապէս կամ միջնորդաբար իւրացրել են ալն հասկացողութիւնը, ինչ տալիս էր հոովմէական օրէնքը սեպհականութեան: «Սեպհականութիւնը, ալն որ և իցէ մի իրի վրալ ամենաանպալման և ընդարձակ իրաւունքն է, որ մարդ կարող է ունենալ» բացատրում է հոովմէական օրէնքը. գրեթէ նոյն բացատրութիւնն է տալիս «որ և իցէ մի առարկալի ամենաանպալման և անկախ գործածութիւնը»:

Համալսական հողատիրութեան գլխաւոր սկզբունքը ասացինք, որ կալանում էր նրանում, որ հողը սեպհականութիւն չէր, անպալման և անկախ գործողութիւն սեպհականութիւն ալն կամ ալն անհատին և ոչ տիրապետութիւն էր (possession) ալն կամ ալն ընտանիքին, ալն ամբողջ համայնքի բոլոր անդամներն ևս հաւասար իրաւունքներ էին վստելում ամբողջ համալսական հողի վերաբերութեամբ: Հողը սեպհականութիւն էր ալսպէս ասած ամբողջին, իսկ իւրաքանչիւրը առանձին առած և ոչ մի աւելի կամ պակաս արտօնութիւն չունէր միտից: Համալսական ալն կամ ալն անգամը կարող չէր նոյն իսկ մի մատնալի անպամ դործ ածել ինչպէս իւր սեպհականութիւնը, ուրեմն ալն պիտի անպալման և անկախ գործածութիւնը գոյութիւն չունէր համալսական հողատիրութեան ³⁾ ժամանակ. համալսական իւրաքանչիւր անգամը տէր էր և ոչ թէ նորա սեպհականութիւնն էր հողը, նա տէր էր

¹⁾ Լէտունո և այլք:

²⁾ Հողատիրութիւն գործ եմ տնում possession բառի մարով, որը չը պէտք է շիթել սեպհականութիւն (propriété) բառի հետ, որոնք շատ տարբեր են իրարից:

³⁾ Պէտք է ի նկատի առնել որ Զւիցերիայում մի կտոր հող չէք դնելի, որ անօգուտ թողնեն: Այդ լիւնները իսկ քիչ և կամ ու չեն բերում, որոնց վրայ

ինչպէս և միւսները. իսկ սեփականատէր չէր կարող լինել, աւսինքն թէ մէկը սեփականատէրերից ցանկանալ կարող չէ ամբողջի սեփականութիւնը դործադրել իւր ցանկութեան համաձայն. իսկ համատէրութեան ժամանակ առաւել ևս, նա ոչ ծախել, ոչ պարգևել և ոչ կտակել կարող է հողի ալն կտորը, որը համայնքը որոշել է նրան օգտւելու: Եթէ ևս հրաժարուում է օգտւելուց, թողնում է իւր բաժինը, ապա ալք բաժինը անցնում է համայնական հողին և կամ համայնքը տալիս է մի ալք ընտանիքի կամ անդամի, որը կարիք ունի:

Այս մի քանի տողերից, ընթերցող, ակնհաս երևում է, որ համայնքում, ընտանիքի իւրաքանչիւր անդամը արդէն սպահով վիճակի մէջ է գտնւում: Համայնքի անդամը հասնելով աշխատելու հասակին, արդէն նորա համար հողը պատրաստ է, որի վրայ աշխատելով, իւր աշխատանքի արդիւնքը վաճելու է ամբողջովին ինքը. նման հանգամանքում, երբ համայնքը հողում է իւր անդամներից իւրաքանչիւրին հող տալով, երբ ալք հողը կարող չէ մէկի կամ միւսի սեփականութիւնը լինել, ապա շատ պարզ է, որ երկնքից իջած մի քանի բաղադրանքներ կարող չեն սեփականել իրանց ոչ բնութեան ալք տուրքը՝ հողը, որի վրայ և ոչ ոք աւելի կամ սակաս իրաւունք չը պէտք է ունենալ միւսներից, ինչպէս ջրի, օդի, լոյսի վրայ չունի և բացի ալք՝ միւսն էլ չի զրկւիլ ալք տուրքից:

Համայնական հողատիրութեան ներքոյ համայնքի անդամը մի կտոր հացից զրկւած չէ:

Ահա ընթերցող ալն շարժառիթները, որոնք ստիպում են չւէջցարահան դաշնակցութիւնը ամենախստիւ հսկելու չ'իցէ թէ խախտւի ալն լօղածը դաշնակից սահմանադրութեան, որով արգելւում է կանտոններին որևիցէ մի զւիցերացու զրկել քաղաքացիութեան իրաւունքից, ալն է համայնքի անդամ լինելուց և թէ ինչո՞ւ իւր ուշքը կենդրոնացրել է համայնական հողերի վերայ, չ'իցէ թէ նրանք կորցնեն իրանց նշանակութիւնը:

Այժմ կարծեմ մասամբ պարզ է, ինչո՞ւ Զւիցերիան գլուխ է ծակում իւր քաղաքացիութեան իրաւունքով, ինչու նա դողդողում է համայնքի անդամ լինելու իրաւունքի վրայ և ինչու կապիտալը ալն հրէշաւոր տեսքը չ'ունի, ինչ ալ երկիրներում, ինչո՞ւ չը կա ալն դառն աղքատութիւնը, ինչ Անգլիայում: Ալ խօսքով ինչո՞ւ ամբողջ սարուկ չէ մի քանի Լանդ-լորդերի կամ կապիտալիստ բուրժուաներին և ինչն է պատճառը, որ զւիցերացին վաճելում է քաղաքական տղատու-

ահագին հիւրանոցներ ևն կառուցւած, ուր իրանց ժամերը, պարապ սարապ ժամերը, անց են կացնում երկրազնդիս երեսին գտնւած քաղաւորները, մի քանի օրերում հազարներ թողնում:

թիւնը: Որ և իցէ մի Ուրի կանտոնի, որ և իցէ մի համալնքի գլխաւորին, ինչպէս ասում են, գտակը ծուռ դրած, ձեռքերն էլ մէջքին, մալիսեան ժողովում անկախ, ազատ առանց վաղւան հացի վրա մտածելու օգտւում է իւր իրաւունքները, ընտրում է ում արժանաւոր է դատում ու տալիս ալն օրէնքները, որ նա ցանկանում է:

Ասել է հարկաւոր, որ մասնաւոր սեպհականութիւն գոյութիւն ունի Զւիցերիաւում. բայց մի բան կա՞նք աչտեղ ուշադրութեան առնելու. արօտատեղիները, մարդերը, անտառները, առանց բացառութեան, համալնական սեպհականութիւն են, ինչպէս և լեռները և ալլ նման հողերը, և ալլ հետքերը ամեն կերպ աշխատում են պահպանել:

Չեմ ասում, որ աչտեղ չը կան հող չ'ունեցող քաղաքացիներ. կան. իսկապէս ասած ալժամ չէ՛լցարական համալնքներում երեք տեսակ անդամներ կան. նոքա որոնք հող և տուն ունեն, որոնք տուն ունեն իսկ հող ոչ, և երրորդը, որոնք ոչ աչ ունեն, ոչ ալն, ուրեմն ոչինչ չ'ունին: Սակալն աչ վերջին խօսքը շատ էլ ճիշդ է: Սխալ կը լինի, թէ ասեմք ոչինչ չ'ունին: Նախ փոքրամասնութիւն են կազմում վերջիններս և բացի ալլ նրանք եւս զուրկ չեն ստացւածքից. Համալնքի քաղաքացիք լինելով, հաստատ իրաւունքներ են վախճում համալնական ստացւածքների վերաջ: Բոլորեքեան ևս անխտիր: Իսկ ամեն մի համալնք ունի իւր անշարժ ստացւածքները, որոնք են—տներ, հողեր, անտառներ, արօտատեղիներ (բացի մասնաւոր սեպհականութիւնից), լեռներ, որոնց եկամուտը համահաստատ ըստանում է անխտիր համալնքի բոլոր անդամների մէջ: Ալլ կալքերը տրւում են կապալով և դոցա եկամուտը փողով կամ բնութեան տուրքով պատկանում է բոլոր անդամներին: Կան համալնքներ, որ իւրաքանչիւր անդամը տարեկան 4—700 ֆրանկ եկամուտ ունէ համալնական ստացւածքներից: Ուր և մն չը պէտք է կարծել, որ համալնքի անդամը, երբ ասացի, չ'ունէ ոչ աչ ոչ ալն, բոլորովին զուրկ է օրական պարենից: Նա մասնաւոր սեպհականութիւն չ'ունի. սակալն համալնական ունի և ալլպիտի մի հանդամանքում շատ ակներևէ որ կապիտալը իւր ժիւերը չի կարող աչ կամ ալն խմբի կամ անհատի ձեռքում կենդորոնացնել, մանաւանդ, երբ համալնքի իւրաքանչիւր անդամը անձամբ կերարկում է իւր գերիշխանութիւնը, մասնակցելով օրէնսդրական իշխանութեան. ուրեմն աչտեղ և ոչ իսկ աչ տեսակ հրէշաւոր հարկեր կարող են գոյութիւն ունենալ, որոնք կարողանան կլանել եկամուտը:

Ով եղել է Զւիցերիաւում, ապա անշուշտ գիտէ. եթէ հետաքրքրել է ծանօթանալ, որ գլխաւորն ամբողջ ամառը աշխատում է դաշտում. իսկ ձմեռը, ազատ ժամերը դորձադրում է տնալին արդիւնաբերութիւնով և ալն էլ շատ կատարելագործւած արդիւնաբերութիւնով և կամ քաղաք դնալով

աշխատում է մի քանի ամիսների ընթացքում իւր տղատ աշխատանքը արդիւնաբերում մինչ ամառ, ապա կրկին դիմում իւր սիրած հողին կամ ալ գիւղական աշխատութեան: Նա իւր աշխատանքի տէրն է, ահա ինչո՞ւ վախում է օրէնքի և արդարութեան տեսակէտից հաւասար իրաւունքների: Իսկ ալդ աշխատանքի արդիւնքը իրան է պատկանում, որովհետև նա՝ բոլորովին զուրկ չէ եկամուտից—անկախ գիրք ունի:

Այն հեղինակները որոնցից օգտուել եմ:

Hesse—L'administration provinciale et communale en France et en Europe, 1870.

Ch. Letourneau.—La sociologie, 1880.

Laveley.—Les formes primitives de la propriété.

V. Maurer.—Համայնական վարչութեան պատմութիւնը:

P. Viollet.—De lapropriété collective (Rev. de deux mondes).

Բլունչլիի և Էլեզէ Ռէկլիւի գրածքները:

Մէն.—Նախնական համայնքները Արեւելքում և Արեւմուտքում:

Բացի ալդ՝ օգտուել եմ պրօֆէսոր Gentet-ի դասախօսութիւններից 1886/7 թւականի սեմեստրին կարդացած:

ԳՐԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆ

ԵՂԻՃԷ վարդապետ, թարգմանութեամբ Հ. ՂՅԻԿԱՍԵԱՆԻ. — «Եղիշէի պատմ. Վարդանի և Հայոց պատերազմի համար» Թիֆլիս, 1891 թ.

Հայր Խորէն Ստեփանէի Խորենացու պատմութեան թարգմանութիւնից լիտու, առժամանակ կարծես մոռացութեան տուեց մեր հին դասական մատենագիրների թարգմանութիւնը. մօտ ժամանակներս ասպարէզ եկաւ պ. Հ. Ղուկասեանց Եղիշէի հինգերորդ գարի ալդ փալուն աստղի պատմութեան թարգմանութեամբ: Մեր հասարակութիւնը, նոյն իսկ նորա ինտելիգենտ ներկայացուցիչներից շատերը, չեն կարող անմիջապէս օգտուել մեր հին մատենագիրներով. գրաբառ լիզւի ուսումնասիրութիւնը վաղուց տեղի է աւել աշխարհաբառի ուսումնասիրութեանը. մինչև իսկ դպրոցներից ալժամ հետզհետէ զրաբառը դուրս է ընկնում, բացի մի քանի թեմական դպրոցներից: Ժողովուրդը կարդում է աշխարհաբառ հասկանալի գրաւորների, իսկ գրաւորը դառնէ փոքրաթիւ մարդկանց սեպականութիւն: Ալդ պատճառով առանձին շնորհակալութեան արժանի են նոքա, որոնք աշխատում են աղատել մեր ընտիր

մատենագիրների թանկագին վիշատակները մատենադարանների անկիւններում փոշոտուելուց, դուրս են բերում ուսումնարաններից և մատենագէտների կաբինէաներից և աշխարհիկ կենդանի լեզուով տարածում են ժողովուրդի մէջ, զնում են ամեն մարդու սեղանի վրայ:

Եթէ առհասարակ թարգմանութիւններ պէտք է տնել առանձին խնամքով և զգուշութեամբ, եթէ թարգմանութիւնը կարդալով ընթերցողը կարդացած պէտք է լինի իսկական հեղինակի գրաւորը, աւելի ևս խնամք և զգուշութիւն է հարկաւոր դասական հեղինակները, մանաւանդ պատմական գրաւորները թարգմանելիս. նոքա մտքերը նոյնութեամբ պէտք է հաղորդեն ընթերցողներին թարգմանութեան միջոցով:

Մենք որքան ենք ցաւում, որ հին ձեռագրերի մէջ տղէտ գրիչների շնորհիւ փոփոխութիւններ են առաջ եկել, որքան դժարացիւ են նոքա պատմութեան ուսումնասիրութիւնը, մեր ունեցած տեղեկութիւններից

արդեօք որքանը սխալ են, հերքում
են պատմական քննատառութեամբ:
Այս ամենը ցոյց են տալիս, որ թարգ-
մանիչը պէտք է վերաբերւի վերին
ստորձանի զգուշութեամբ իւր ձեռ-
նարկած գործին, պէտք է թարգմանէ
նոյնութեամբ, առանց մի բան աւե-
լացնելու կամ պակասեցնելու, իսկ
եթէ իբրեւ ծանօթութիւն, միտքը
պարզելու համար՝ անհրաժեշտ է լի-
նում մի բան աւելացնել կամ պա-
կասեցնել, ալդ պէտք է նկատելի
անէ գրածքի մէջ: Նշիշէի թարգ-
մանութիւնը կատարել է ոչ թէ մի
նորուս համբակ, ալ մի մարդ, որը,
ինչքան մեզ չաղտնի է, երկար տա-
րիներ պարապել է հալոց լեզուի դա-
տաւանդութեամբ, ուստի և նորանից
պէտք էր սպասել չա՞ղդ թարգմա-
նութիւն: Գժբազդարար պ. Ղուկա-
սեանը գործին աչնպէս չէ վերաբեր-
ւել ինչպէս սպասելի էր:

Մի քանի նախադասութիւնների
անճիշտ թարգմանութիւնից մոքի
մէջ փոփոխութիւն է առաջ հկել:

«Նւ իբրեւ զնա ևս մերժեալ

(Յազկերտ) ի թագաւորութենէն»;

«Նւ երբ նորան էլ թագաւորու-
թիւնից գրկեցին» (եր. 13):

Նշիշէն որոշ առում է, որ Յազ-
կերտ մերժեց նրան թագաւո-
րութիւնից:

Պր. Ղուկասեանը թարգմանում է
զրկեցին, որով միտքն անորոշ է
մնում:

«Հաճոյ թւեցաւ խորհուրդն թա-
գաւորին և մեծաւեծացն, որ էին
ինմին բաւի»:

«Այս խորհուրդը հաւանեցին թէ
թագաւորը և թէ միւս մեծաւեծ

խորհրդականները» (եր. 17): Որ
էին ինմին բաւի երկու կերպ է
հասկացում, որ նոյն խորհրդի
մէջ էին, որ նոյն խորհրդին
համաձայն էին. թարգմանու-
թիւնը պէտք է լինէր՝ աչն մեծա-
ւեծները, որոնք նոյն խոր-
հրդի մէջ էին:

«Խօսելով ընդ նոսա ի պատ-
ճառս սիրոց»:

«Խօսում էր նոցա հետ սիրով
(եր. 27):

Ի պատճառս սիրու նշանակում է
սիրու պատրւակով:

«Ջառաջեաւ զատեալ բազում
հարուածովք»:

«Առաջ առաջ շատ թակեցին
նոցա» (եր. 30). Ջառաջեաւ տեղա-
կան նշանակութիւն ունի և նշանա-
կում է առջեւ, դէմը. զառաջեաւ
արքայի, զառաջեաւ բացէք
նշան. պ. Ղուկասեանը թարգմանում
է իբրեւ ժամանակական մակբայ:
Դատել բազում հարւածովք
ընդհանուր նշանակութիւն ունի, դո-
րանից չի հասկացում թէ միտքն
թակեցին:

«Ընդ նովին աշխարհագրով
էարկ».— «Նոյն պէս աշխարհագրի
տակ ձգեց»։ Նոյն ածական է, որի
գործիական հոլով է նովին. չը գի-
տենք զա ինչպէս է թարգմանու-
նոյն պէս:

«Յազում չէր արժան քեզ խոր-
չել և փախչել»:

«Ալդ էլ չը պէտք է խորթ թւի
քեզ»։ թարգմանական նախադա-
սութեան միտքը շատ թու է:

«Նւ ի դորա չերկար խա-
ղաղութեան և մեք առողջու-

թեամբ և աստուածապաշտութեամբ
կատարեսցուք զկեանս մեր»։

«Եւ մենք կարողանա՞նք առող-
ջութեամբ և աստուածապաշտութեամբ
անցկացնել մեր կեանքը խաղա-
ղութեան մէջ մինչև վերջը»։

Հալերի միտքն ալն չէ թէ իրանք
խաղաղութեան մէջ ապրին,
ալլ, թագաւորի երկար խա-
ղաղութեան շնորհիւ իրանք
էլ կարողանան ապրել։ Նախընթաց
տողերն աւելի են պարզում։

«Ազոթս առնել վասն կենաց թա-
ղաւորի և անձանձրոյթ խնդրել
Հաստածոյ վասն երկալն ժամա-
նակաց դորա, զի խաղաղու-
թեամբ վարեսցէ զտիկերական իշ-
խանութիւնդ զոր աւանդեալ է զմա
Հաստածոյ, զի ի դորա չե՞րկար
խաղաղութեանն և մեք առող-
ջութեամբ և աստուածապաշտութեամբ
կատարեսցուք զկեանս մեր»։

«Եւ զարարածս առանց ապա-
կանութեան ծնաւ»։

«Բոլոր աշխարհն առանց
ապականութեան ծնաւ»։

Ի կալ մնալն Աստուած»։ —
«Աստուած դարձած ժամանա-
կը»։ «զոռնդ կաղմէին»։ —
«պատրաստութիւն էին տես-
նում»։

«Եւ զեկեղեցիս և զոր անւա-
նէք վկայարանս, քակեցից»։

«Եկեղեցիներն ու վկայարանները
կը քանդեմ»։ զոր անուանէք
թարգմանութեան մէջ բաց է թողն-
ւած, ուստի և միտքը բոլորովին չի
արտապաշտում թարգմանա՞լի մէջ,
զոր անուանէք ցոյց է տալիս
աստի տղխութիւնը, որ նա վկա-

լարան խօսք լաւ չէ խմացել, կամ
հեղնութիւն է արտապաշտում։ Այդ-
պիսի խօսքերը բաց թողնելիս նա-
խադասութիւնը կորցնում է մտքի
նրբութիւնը։

«Զմի ոմն զեւտան ձիով ա-
ռաքեցին փութապէս չաշխարհն
հայոց»։ «չուտով մի ձիաւոր ու,
զարկեցին հայոց աշխարհը»։

Ձիաւոր չի նշանակում զետպան,
խակ Եղիշէն որոշ ասում է զետպան
«Ամենեքեան զզլու զգետնի
հարկան էին»։ — «ամենքն էլ
ծռնր դրին գետնի վրայ»։
ծռնր դնել շատ քիչ է։

«Խառնէին ի զօրս նոցա»։ —
«խառնում էին նոցա հետ»։

«Ի ձեռն զաւաղան ին գոր-
ծէր զմեծամեծ սքանչելիսն»։

«Ձեռքի զաւաղանով մեծամեծ
հրաշքներ գործեց»։

Ոչ թէ ձեռքի զաւաղա-
նով, ալ զաւաղանի միջո-
ցով։

«Հատան պատգամաւորքն
ի միջոյ խաբել զնոսա» (զհալս)։

«Հնար չը մնաց պատգա-
մաւորներ ի միջոցով հալերին
խաբելու»։ Պէտք է լինի՞ մէջտեղից
պատգմաւորները վերջացան հալերին
խաբելու։

«Մնալր զաղանացն Արտաշրի»։
«չտապեցնում էր Արտաշրին իւր
փղերով»։ սխալն ակնապանի է։

Բացի ալս, շատ նախադասու-
թիւններ մօտաւորապէս են թարգ-
մանւած, որոնք բոլորը մի առ մի
մենք չենք կարող բերել, իրրե օրի-
նակ կը բերենք մի երկուսը միայն։
«Զի և թէ պղնձի մարմինք

տւն էին նոքա», «եթէ պղնձի մարդիկ էլ լինէին»:

«Որո՞ւ (Միհրնեբսեհի) ձախող իրանց խօսքը ունէ՞ր հարեալ էր նորա»:

«Որի ձախողակ խորհրդին ալն պէս պիտի հետեւում էր:

Բո՞ւն հարկանել նշանակում է ձեռնարկել:

«Եթէ գունդ հատաւ թշնամեացն»:

«Թէ թշնամիների զօրքը մտել է»:

Մենք գուցէ ձանձրութիւն պատճառէինք ընթերցողներին եթէ երկաշ աշնայիսի մանրամասնութիւնների փետից ընկնէինք. ալժմ տեսնենք, թէ որքան բառեր միանգամայն ուրիշ կերպ է թարգմանում պ. Ղուկասեանը:

«Ձշին մականսն վատնեցէ».—

«չէն մարդկանց փշացնէր»:

«Ձախտսն զհիւանդութիւնսն և զմահ Արհմն արար»:

«Դեհրը և հիւանդութիւնները և մահը Արհմն է ստեղծել»:

«Աչրն ձի գումարեցէք».— «զօրք գումարեցէք»:

Ձօրք ընդհանուր նշանակութիւն ունի, իսկ աչրն ձի զօրքի մի տեսակն է — հեծելազօր:

Դեհ ապետ — տիրապետ, զեն — կողմ, զհնապետ — կողմնապետ կուսակալ:

«Յետ ալսր մեծի վկաչութեան».— «ալս մեծ բարութիւնից լիտու»:

Խոնաւոտան — տուեան, ամեն տուեան խոնաւոտան չէ, աղպէս անւանում էր միաշն պարսից թագաւորի տեանը, ինչպէս պարլամենտ, սենատ:

«Որք հաչոչէին» — «որոնք նախատում էին»:

«Բաղում գործեալ էր նախճիրս».— «չատ չարիքն էր գործել»։ Նախճիր նշանակում է արիւնհեղութիւն և այս նախադասութեան մէջ չի կարելի չարիք թարգմանել. ալդ երևում է հետեւալ տողերից. «որո՞ւ կերակուր կամաց խրոց էր ի մանկութենէ անարատ մարմին սրբոց և ըմպելի անչաղութեան նորին արիւն անմեղացն»:

«Անկանէին ի տեղիս չարարս աշխարհին և բռնանալին ի վերաջաղում գաւառաց և բերդից, զոր և ոչ առնուլ իսկ ոք կարէր»:

«Քաշկեցան երկրի զոնաղան ամբողջները, որտեղից և չարձակւում էին բռնութեամբ չատ գաւառների ու բերդերի վերաջորոնց ոչ ոք չէր էլ կարողանում առնել»:

Բռնացան պ. Ղուկասեանը թարգմանում է բռնութեամբ չարձակւում էին: Հաջորդ պատերազմից լիտու քաշկեցին ամբողջան հալոց և զուգարաց անմատչելի լիոնադաւառներում, երբեմն զուրս էին զալիս կռիւ անում թշնամու հետ և զարձեալ քաշւում իրանց լեռներն ու ամբողջները: Բռնացան Եղիշէն գործ է ածում ամբաշնալու մըտքով, ալսպէս

«Բռնացան ի վերաջաղում ամբողջացն»:

«Բռնացեալ ունէր զթագաւորանխտ տեղիսն»:

«Դեհ ևս բռնացեալ ունէին զամուրս աշխարհին»:

Վերջին երկու նախադասութիւն-

ների մէջ բռնանալ ճիշտ է թարգմանած՝ «իւր ձեռքն էր առել թագաւորանիստ տեղերը»:

«Դեռ ես բռնած էին երկրի ամբողջութիւնները»:

Վասակի մասին Նզիշէն ասում է. «Իբրեւ զէջ քարշեցաւ»:

Պ. Ղուկասեանը թարգմանում է «քարշ տրեցաւ իբրեւ գէշ», «զաիւս-զերակաւ իշխանութիւնն» — «Լաշ-նածաւալ պետութիւնը» «զի վազիւ անդ Մովսէսեան Մովսէսեան ռատ, չաղէ»։ «Վաղն անտեղ մեծիմաստ Մովսէսեան Մովսէսեան պաշտօն է մատուցանելու»:

Յաղել նշանակում է զոհել, զոհ մատուցանել:

Նիթէ պ. Ղուկասեանը հալոց լեզուով երկար պարապած չը լինէր, ապա իսկ ակնկալանի սխալները կարելի էր վերագրել նորա անդիտութեանը. աղաքէս ենթադրել դժար է։ Իսկ թէ ունեցել է արդեօք որոշ նպատակ եւ ղիտակցօրէն է մտքել աղաքիս փոփոխութիւններ, թարգմանութեան մէջ չի երևում, որովհետեւ բառերը իսկական նշանակութեամբ չը թարգմանելու ոչ մի արհրաժեշտութիւն չը կար. ինչ կը կորցնէր թարգմանութիւնը, եթէ, օրինակ ախտ—դե չը թարգմանէր, էջը՝ գէշ, շինականը՝ չէն մարդ, վկայութիւնը՝ բարութիւն:

Տեղ-տեղ բառեր, նոյն իսկ ամբողջ նախադասութիւններ բաց են թողնւած, տեղ-տեղ էլ, ընդհակառակը, աւելցրած:

Ի խորհուրդ կոչէր զպաշտօնեալս ձախակողմեանն»:

«Խորհրդի էր կանչում ձախակող

մեան չարամիտ պաշտօնեաներին. խաղացին գնացին լուրաքոնչիւր «աշխարհաց լրջմտութեամբ եւ անտրտում խնդութեամբ եւ տիրասէր խորհրդովք, կատարեալ զսպաս զինւորութեանն»...

«Ամեն իրանց աշխարհից ուրախութեամբ վեր կացան գնացին, մատուցանելով ինւորականծառաւորութիւնն»:

«Մեծապալծաւ վարդապետութեամբ չալտ չանդիման մեծ իրանակին զպաշտօնն ցուցանել»:

«Մեծապատիւ վարդապետութեամբ իրանց պաշտօնը կատարել»:

«Ձեռք լիտա կապելով եւ զխոնջանանս կնքելով»:

«Ձեռները լիտները կապտեցին եւ կապերը կնքեցին»։ Երեւան պատշաճ է համարում խոնջան բառը դործածել:

«Սոյնպէս եւ զհաւատսն որ ի Քրիստոս, ընկալեալ ի սուրբ եպիսկոպոսէն Հռովմայ»:

«Ի սուրբ եպիսկոպոսէն Հռովմայ բաց է թողնւած առանց որ եւ է ծանօթութեան (եր. 94)։ Թէ արդարեւ Տրդատ Հռովմի կախկոպոսից է ընդունել քրիստոնէութիւնը թէ ոչ, դա պատմական քննադատութեան խնդիր է։ Թարգմանիչը պարտական է նախութեամբ թարգմանել ինչ որ գտնում է մատենադրի մէջ. իսկ եթէ ինչ ինչ ղիտումներով աւելորդ է համարում, դուրս է ձգում, աչդ մասին պարտական է բացատրութիւն տալ:

«Յաշխարհն չունաց, ի մեծ քաղաքն»:

Յունաց աշխարհը, մեծ քաղաքն է. Պոլիս.

Անհայեցողից զնա ի կարծիս սնու-
տիս, որ ի վեր էր քան զիւր
տէրութիւնն, իբր թէ անկէ»։

«Անորա միտքը դարձրեց այնպիսի
սնտի կարծիքի վերայ, իբր թէ»...

«Փոխանակ չետս կացեւոցն,
որ ելին զհետ իշխանին Սիւնեաց»։

«Սիւնեաց իշխանի չետից զնա-
ցածներն փոխանակ»։

«Ոչինչ չիշէին զնեղութիւնսն, որ
անցեալ էր ընդնոսա, և կամ որ
ալ ևս ահեկալութիւն էր
գալ ի վերայ, ալ զարմացեալ
էին...»։

«Չէին չիշում բնաւ իրանց գլխովն
անցած նեղութիւններն, ալ զարմա-
ցել էին»։

«Ան ծախտեցան չրթունք նորա»
բաց է թողնած»։

«Զօր ժողովէր, գունդ կազ-
մէր ելանել նմա ընդ առաջ»։

«Զօրք ժողովեց, որ դուրս գա-
նորա առաջ»։

«Եւ չէին զարմացեալ ընդ ա-
ռողջութիւն անշլանդութեան նոցա,
իբր և լսէին զանդադար հըն-
չումն ձալնիցն, վասն այնորիկ»։

«Զարմացած էին մնացել նոցա
պնդակալմ առողջութեան վրայ, այս
պատճառով...»։

«Բազում բարեխօսիւքն, զոր ու-
նիմք առ նա, ոչ չիջան ի վա-
ռումն կանթեղաց ձերոց, և
ոչ ուրախ լինի խաւարասէր թշնա-
մին կենաց ձերոց»։

«Շնորհիւ այն բազմաթիւ բարե-
խօսներն, որ ունինք նորա մօտ, չի
ուրախանալ ձեր կեանքի խաւարա-
սէր թշնամին»։

«Էյ ցաւ, որ ում գտանին

հնարս առողջութեան և է, որ
ապստամբ է ի հնարից նոցա, վասն զի»։

«Յաւ կալ, որ ոչ մի հնարքով չի
բժշկուում, ըտտ որում...»։

«Ի քեզ տեսանեմք և զաշխարհիս
չինութիւն խաղաղութեամբ, քն եկե-
ղեցիքն մեր ցնծացեալ բերկրին, և
քն սուրբ վկայքն մեր...»։

«Քեզանում մենք տեսնում ենք
մեր աշխարհի չինութիւնը խաղա-
ղութեամբ, քեզանով մեր սուրբ նա-
հատկներն...»։

Մենք բաւականանում ենք այս-
քանով, մանրամասնութիւնները թող-
նելով աւելի հմուտներին նկատելու։
Մեր բերած օրինակներից ընթեր-
ցողը պարզ կը տեսնի, որ Նղիշէի
թարգմանիչը և թէ ոչ անհոգ կեր-
պով, գոնէ շտապովի է կատարել
գործը։ Մենք զարմանում ենք այս-
պիսի թերութիւնների վրայ մանա-
ւանդ այն պատճառով, որ Նղիշէի
պատմութիւնը մեր նախնի մատե-
նագրութեան մէջ ամենապարզ և
հեշտ հասկանալի գրածներից է,
պատ խրթին և մութ ձևերից։

Թարգմանութեան մասին վեր-
ջացրած լինելու համար տաւաղենք,
որ սլ. Ղուկասեանը շատ ժլատ է
ծանօթութիւնների վերաբերմամբ,
այն բառերը, որոնք հնախօսական
նշանակութիւն ունին և որոնց ի-
մաստն ալում պարզ չէ ընթերցողների
մեծամասնութեան համար, պէտք է
ծանօթութեամբ բացատրել։ Այսպիսի
բառերից են Խոնաւոտան, վանդամ,
դումիլ, հրասախ, համակղէն, փաշ-
տիպան, կապճաթիւ, մոխրաշափ
կարգ և ալն։ Այս բառերի մասին
ծանօթութիւն տալ անհրաժեշտ էր

աւելի ալն պատճառով, որ քետադաշտերի մատենադիրները մէջ պարսից հին կրօնի վերաբերեալ աշուպիսի բառերի ալնքան չենք հանդիպում:

Մեր նկատողութիւնները վերջացնելու համար մի ակնարկ ձգենք պ. Ղուկասեանի Նղիշէի պատմութեան աշխարհաբառ լեզւի վրայ: Որ և է օտար լեզւից հաւերէն թարգմանելիս պէտք է աշխատել, որ թարգմանութիւնը, որքան կարելի է, աւատ լինի օտար լեզւին չափով ոճերից ու դարձեալներից և համապատասխանէ հաւերէն լեզւի ոգուն, ապալէս և հաւերէնից ուրիշ լեզուների, և մի որ է լեզւից ուրիշ թարգմանելիս. ապալէս և գրաբառից աշխարհաբառ թարգմանելիս: Շատ անգամ ալս պահանջը լրացնելու համար թարգմանիչն հարկադրած է լինում տեղ-տեղ ճշգրտութիւնից հեռանալ, մօտաւորապէս թարգմանել, աւելացնել ու պակասեցնել, որին ասում ենք որ բառացի, ալս ազատ թարգմանել: Տեսանք, որ Նղիշէի թարգմանութիւնը բաւական ազատ է. արդեօք ալս ալն նպատակով է արած, որ թարգմանական լեզուն ազատ լինի գրաբառի կաշկանդումներից: Աշխարհաբառ Նղիշէն կարդալիս համարեա ամեն երեսի վրայ կը նկատէք գրաբառ լեզւի ձևեր: Սրինակներ ալնքան շատ են, որ ընտրութիւն անել դժարանում ենք:

Վրաբառ հոլովման ձևեր.—Արեւելոց, քաղղէացոց, հոգւոյն, ոսկւով, Մարդազուկ հպիսկոպոս, դօտւով, մատանւով, բաբելացոց և այլն:

Հաւտնի է, որ է վերջացող բառերի սեռական հոլովը աշխարհիկ լեզուում վերջանում է ու, գործիականը ո՞՞ հոգու, որդու, մատանով:

Այդպէս գործ է դնում և պ. Ղուկասեանը. եկեղեցու, հոգուն և ալն. ուրեմն գրաբառի ձևը նա աշխարհաբառի համար կանոն չի ընդունում:

Հետեալ հոլովները նոյնպէս խորթ են աշխարհաբառում—ցաւովք, դեկուցամար, չարժանց, բողբոս, լուսոյ նշույլ, դարու, մահու, սիրտն, լուսոն, մտօք, ամենեցունց, շնորհաց պարգև, հաւատոյ ալք, մարմնոյ, ամենեքեան.—ազատ ու զգեստ, և ալն և ալն:

Ապալէս և բաւերը.—փոխեցալ, լաջողեցալ, ապստամբեցալ, երեհեցալ, պատրաստ կացին, պնդեցան, նալեցալ, պարտեցալ, անկալ, ուսուցին, միաբանեցալ: Նի՞ք բոլոր օրինակները բերէինք, երեսներ բաւական չէին:

Հետեալ ձևերը ալթման գրական աշխարհիկ լեզուում արդէն գործածութիւնից ընկել են. փոխեցալ առ Տէր, իրանց վախճանին ակն ունենան, չորրորդ տարուց մինչև մեծ աստան երրորդ տարին, իսկ անօրէնն իշխան Յաղկերտ երբ թագաւ. ակն ունեւով ալն մեծ չուսուցն, ըստ մարմնաւոր կարգի չարագոյն նա է, վասնորոյ իրանց անձը... ան. ձամբ անձին, նույն ժամալն, վասն զի նորա զօրութիւնը շատ կտորեւ էր. վասն որոյ և բողբոսեցին առ թագաւորի դուռն: Գաւաջագոյն լսել էիք. սոքա վիցեքեան ուղարկեցին:

Աշխարհաբառում կուս, լուս, չուս, գոն և ալն բառերի ոչ երկբարբառը սեռականում և միւս հոլովներում մնում է անփոփոխ. ալսպէս. չուս, չուսի, և ոչ չուսի. գոն, գոնի, և ոչ գոնի, թոն, թոնի և ոչ թոնի. փոխւում է ու բարդելիս և անանցելիս. լուսաւոր, չուսահատ, թոնալից և ալն. պ. Ղուկասեանը գործ է ածում, հաղկերութի, կուսից և ալն:

Երբ հնթական հաւաքական գոյական է, ստորոգեալը զրուում է հղակի թւով. պ. Ղուկասեանը զրուում է՝ Ժողովուրդ է ին մնացած դուռը. հաւաքական անթիւ բաղմութիւն. մեծ բաղմութիւն և կան հասան:

Յղանալ բալը հալցական հոլովով լրացուցիչ է պահանջում. միտք չղանալ, խորհուրդ չղանալ, չարութիւն չղանալ. և ոչ չղանալ երկու հաւակով, ինչպէս գտնում ենք աշխարհաբառ Նղիշէի մէջ: Աստուած կնոջից ծնաւ. հապա Մարիամ Յիսուսին ծնաւ թէ ծնեց: Պէտք է լինի. Աստուած կնոջից ծնեց, Մարիամ ծնաւ Յիսուսին:

Պ. Ղուկասեանը զրուում է՝ աշխատում էր հաստատուելու, ուշիատեց իմանալու, չանձն չ'առան ուտելու: Մեր գրողներից շատերը չփոթում են թէ որ դէպքերում անորոշ գերբալը պէտք է գրել սեռական հոլովով, որ դէպքերում ուղղական: Մեր բերած օրինակներում պէտք է լինի ուղղական հոլով. աշխատել մի բան անել, և ոչ անելու, չանձն առնել մի բան և

ոչ մի բանի. ալսպէս, աշխատում էր հաստատել, աշխատեց իմանալ և ալն: Ընդհակառակն, հետեւալ օրինակներում պէտք է լինի սեռական հոլովով. հրաման ունենք գիւղերում և քաղաքներում ատրուչանք և չինել, սովորութիւն ունենք քահանաներ պահել. արժանի հիղան հաւասարւելի: Պէտք է լինի լինելու, պահելու, ստանալու, հաւասարւելու:

Աշխարհաբառ Նղիշէի մէջ աչքի է ընկնում ն տառի չափազանց և անտեղի գործածութիւնը: Թէ որ բառերի վերջը ն պէտք է գրել և որոնց ը. գրա համար որոշ կանոն չկալ. ներդաշնակութիւնը պահանջում է մի տեղ ը գրել, մի ուրիշ տեղ, ընդհակառակն, ն. սովորաբար ձախաւոր տառով սկսող բառերից առաջ ն է գրում. բայց սա ընդհանուր կանոն չէ, որովհետեւ երբ երկու բառերը բաժանւած են որ և է կէտով, զրուում է ը. օր. չարունակել տուր կարգալը, և կը տեսնես. « ձախաւորից առաջ՝ ը և ոչ ն. ինչպէս պ. Ղուկասեանն է գործածում. պատճառն, որ. . . ձախն, որ չարժում էր: Վերջակէտերից առաջ միշտ ը: Աւելորդ է սորանց համար օրինակներ բերել աշխարհաբառ Նղիշէից. բաւական է ասել, որ կարգալիս ընթերցողը պէտք է միշտ ն տառն արտասանէ, որից և ընթերցանութիւնը ծանր է գնում, և, առհասարակ, գրւածքը կորցնում է սահունութիւնը:

Ալբերկ Ղազարեան:

ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, սարկաւագ Յովհաննէս:— «Օրացոյց» 1892 Նահանջ
 Թաւականին Քրիստոսի և Հայկաջ ՏՅԶԴ—4384 Թ.: Հինգերորդ տարի:
 Թիֆլ., տպ. Մարտիրոսեանցի, 16-աճալ, 224 երես. գինն է 20 կ.:

Սարկաւագ Յ. Նաղարեանցի Օրացոյցը մեր տեղական բոլոր օրացոյցների մէջ ամենից աչքի է ընկնում իւր բովանդակութեան ճոխութիւնով: Նորա լաւելածը բռնում է 172 երես մանր տպւած և պարունակում է առօրեալ կեանքին պիտանի բազմաթիւ նիւթեր, որոնց մի առ մի թւելը աւելորդ ենք համարում: Գոցա մէջ սակաւն աչքի է ընկնում երրորդ գլուխը, խորագրած՝ «Գատառտանական», որը մի քաղաժք է առաջ դատարանական օրէնսդրելիք՝ վերաբերեալ քաղաքացիական դատավարութեան ալ և ալ պարագաներին: Մեծ տեղ է բռնում նաև Առողջապահական մասը մանկական հասակի վերաբերեալ, որի հեղինակն է բժշկ. Բալց Նաղարեանը սխալ է դործել որ Տաճկահայերի ստատիկան տաճկական աղբիւրներից ուղղակի վերցրել է: Վ. Տէր-Գրիգորեանց (Թիֆլիսեցի). նրեք տարի առաջ մենք խորհուրդ էինք տւել Օրացոյցի ծաւալը մեծացնել, որպէս զի ամեն տարւալ նոր օրացոյցը կցւի նախորդ տարիների հրատարակութիւնների հետ և աղպիսով հին լաւելածները չը կորչեն զնոյնների համար, քանի որ սարկաւագ Նաղ. օրացոյցի լաւելածների մեծ մասը տևողական նշանակութիւն ունի: Այնպէս, ինչպէս ալ մնալ փոքրիկ օրացոյցներն են հրատարակում—

լաւելածները կորչում են չափորդ տարիներում, այնպէս որ նոր հրատարակութեան մէջ կաղմոյները ստիպւած են լինում անհրաժեշտ տեղի կութիւնները մեծ մասամբ անփոփոխ կերպով նորից տպել և աղպիսով տեղ խլել նոր տեղեկութիւնների համար: Օրինակ հէնց ալս անդամում կալ մի բաւականին ընդարձակ բաժին դատարանական գործավարութեան վերաբերեալ. բալց անկասկած 1893 թաւականի համար կալ մած օրացոյցում ալ չի նիւթի տեղ՝ կաղմոյց մի ուրիշ նիւթ է տպելու. բալց միթէ դատարանական գործավարութեան ձևն իմանալը 1892 թաւականին աւելի է հարկաւոր քան 1893 թաւականին: Ահա ինչու մեր օրացոյցները, նոյն իսկ նոցա մէջ լաւագոյնները, ամեն տարի նոր հրատարակութեամբ են լոյս տեսնում, նոր նիւթեր էլ են տալիս, բալց չեն լաւաջաղում, որովհետև հինը, որ նոյնքան հարկաւոր է, կորուստի է մատնում: Կամ պէտք է կարեւորութիւն ունեցող նիւթերի մասին չօրւածները միանգամից շատ հաղարներով տպւեն և մինչև սպառւելը, կամ նիւթի հնանալը ամեն տարւալ օրացոյցի լաւելածին կցւեն, իբր երկրորդ լաւելած:

ՆՈՐ ՍՏԱՅԻԱԾ ԳՐԹԵՐ

- 1) ԱՐԾՐՈՒՆԻ, Գրիգոր.—«Էւէլինա», հոգերանական էտրւը»։ (Հայե-րէն մի անտիպ ձեռագրից)։ Արտատպած «Մշակ» լրագրից։—Թիֆլիս, տպ. Նազարեանցի, 1891 թ., գինն է 50 կոպ.
- 2) ՏՈՒԼԵՆ, Մարկ.—«Զարճալի պատմածքներ»։ Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1891 թ., գինն է 15 կ.
- 3) ՎՐՈՅՐ, Ա. Մ.—«Պետրոս Հ. Աղամբան»։ Մի համառօտ հպեացք Նորա կեանքի և դործունէութեան վերաջ։ Արտատպած «Մուրճ» ամսագրից։ Թիֆլիս, տպ. Ռոտինեանցի, 1891 թ., գինն է 20 կոպ.
- 4) ՆԱԶԱՐԵԱՆՑ, սարկաւապ Յ.—Օրացոյց 1892 Նահանջ Ժականին Քրիստոսի (Հինգերորդ տարի)։ Թիֆլիս, տպ. Մարտիրոսեանցի։ գինն է 20 կոպէկ:
- 5) РАДОЖИ «Радиженіе Мошроба» Բելոռոս Երոս. տա Շոչոլլ Դա Գոօգրա-փոտ Նաոարճմն Տումաշուդամ Դաօոտ ժեր-Դաօտանճ. Սիգր. Մոնոլոսո Տիճմա Զ. Մարաճոս 1891.
- 6) Труды Имп. Кавк. Общ. Сельск. Хозяйства, № 7—8. Ти-флисъ, типогр. Михельсона, 1891 года.
- 7) ՍՐԻՆԳ.—«Բնութեան երգեր և բանաստեղծութիւններ (1880—1889)»։ Հրատ. Արշակ Յ. Մատուրեանցի։ Թիֆլիս, տպար. Նազարեանցի, 1891 թ., գինն է 65 կոպէկ:
- 8) ՆՈՅՆԸ.—«Բանաստեղծութիւններ», 1884—90 թ., Մոսկւա տպ. Մ. Բարխուդարեանցի, 1891 թ., գինն է 25 կոպէկ:
- 9) ԱՆՆԵՆՍԿԱՅԱ, Ա. «Մեծ քալրը», թարգ. Յ. Արաքաջեանց, Ալեք. սանդրապով, տպ. Սանդեանցի, 1891 թ. գինն է 8 կ.

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՄՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Սովը Ռուսաստանում:—Վիւլական խնդիրներ:—Աղետալանների պետական լսելը
Պնդը լիով կատում:—Հացի առևտուրը և արտահանման արգելքը:—Հայկական թատրոնը

Սովը Ռուսաստանում չարունակում է մտքերը դրադեցնել. Համա-
ձայն պաշտօնական հաղորդագրութեան՝ վառ հունձից սմենից շատ վնաս-
ւել են Վոլգա գետի ստորին և միջին ընթացքի նահանգները, կենտրո-
նական-երկրագործական նահանգները և մասամբ Ուրալ գետին կից նա-
հանգները: Այդ բոլոր նահանգներում եղած հունձից դուրս հարկաւոր է
դեռ մօտ 100 միլիոն պուդ հաց: Այստեղութեան մնացած նահանգներում
հունձը բաւարար էր կամ աւելի քան բաւարար: Վնասւած նահանգների
թիւը, որ անցեալ անգամ 18 էի ցոյց տուել, այժմ, որպէս չափուում է՝
22 է: Բաց ռուսաց մի քանի լուրջ թերթերի մէջ կարդում ենք որ հացի
պակասը հասնում է մինչ 250 միլիոն պուդի: Առ այժմ ի հարկէ ձիւտ
ցոյց տալ անհնարին է:

Հացի շտեմարանների խնդիրը, գիւղական վարկի հաստատութիւն-
ների խնդիրը, վաշխառուների դէմն առնելու միջոցները—այս բոլորը նոր
նորից առաջ են գալիս և դրադեցնում մամուլը, կառավարութիւնը: Պե-
տերբուրգի Вольно-экономическое Общество (ազատ-տնտեսագիտական ըն-
կերութիւնը) գրադեց խնդրով, առանց մի որ և է ինքնուրոյն և նոր մի-
ջոց առաջարկելու խնդիրը լուծելու համար:

Իւր հոկտեմբերի համարում ռուսաց ամսագիր „Русская Мысль“
տպեց պ. Միրոպոլսկու նամակը խմբագրութեան՝ ժողովուրդը հացով ապա-
հովելու մասին: Թէ ալ ուրքան մեծ խնդիր է Ռուսաստանի համար, ալդ
կ'երեւալ հենց ալն առաջարկից, որ անում է պ. Միրոպոլսկին: Վերջինս
առաջարկում է գիւղացիների զրամով վճարուող հարկը փոխարինել հացով
վճարելի հարկով: Եւ ահա թէ, նորա կարծիքով, ինչպէս ալդ պէտք է կա-
տարւի. հացը (ցորենով, հաճարով և ալն) կը հաւաքի տեղական ինքնավա-

րութիւնը (զեմտաւօ), և ալն էլ ոչ ամբողջապէս, որովհետեւ հացի մի մասը կարելի կը լինի պարտքով տալ գիւղացիներին ցանքսերի համար վատ հունձերի տարիներում: Գորանով պ. Միրոպոլսկին կարծում է թէ առաջին, կ'աղատի գիւղացիներին վաշխառուներէր, մասնաւոր փոխառութիւններէր, և երկրորդ, հասարակաց շտեմարանները սով տարիները լիքը կը լինեն: միննոն ժամանակ իւր թէ գիւղացիներին համար հարկ չի լինիլ ժամանակ և փող կորցնել բաղարները գնալ՝ հացը ծախելու համար:

Ես ալստեղ առաջ բերեցի պ. Միրոպոլսկու առաջարկը ոչ սորա մանրամասն քննադատութեան մէջը մտնելու համար, որովհետեւ դորանից մեր երկիրը զրականապէս ոչ մի օգուտ քաղել չի կարող: Եւ ինչու. որովհետեւ պ. Միրոպոլսկու սխտեմն, որ ես առանց ալն էլ միանգամալն անգործնական եմ համարում, հիմնւած է կառավարութեան և ինքնավարութեան (զեմտաւօյի) փոխադարձ աջակցութեան վերալ. բայց մինչդեռ Ռուսաստանում կալ նահանգական ինքնավարութիւն, զետաւառ կոչւած, մեղանում, Կովկասում նահանգական և գաւառական ինքնավարութիւն ամենեւին չը կալ, որի մասին գանգատելով խօսել ենք «Մուրճ»-ի ալս տարաւ առաջին համարի առաջնորդողում:

Բայց և ալնպէս խնդիրը ինքն ըստ ինքեան կարեորութիւն ունի նաև մեղանում, որովհետեւ սով մեղանում պատահեց 1879 թւականին. և վերջապէս հասարակաց կարծիքը արթնանում է միալն ալն ժամանակ, երբ հունձի փչանալը ընդհանուր է մի երկրում. միալն ալն ժամանակ մենք խօսում ենք սովի և թանկութեան մասին. բայց որքան և որքան անպամ հունձերը փչանում են երկրի ալս կամ ալն տեղում,—դորա մասին հարցնող չը կալ: Ալս վերջին դէպքում, ճիշդ է, ոչ սով է լինում և ոչ թանկութիւն, բայց հարկաւոր և հաղարաւոր ընտանիքներ մնում են առանց ցանքսի և ուտելու պաշարի: Ալս դէպքում կարօտեալները ստիպւած են լինում գիմել գիւղական հարուստներին, փող ունեցողներին. իսկ սոցանիլ շատերն էլ հէնց ալնպիսի դէպքերի են սպասում, որ իրանց զիմեն պարտքով փող ուղելու և տալիս են փող գիւղացու համար ծանր պալմանելով ու մեծ տոկոսներով:

Սովի, թանկութեան և առհասարակ հունձերի թէ ընդհանուր և թէ մասնաւոր կորուստների հետեանքների դէմն առնելու համար նոր չէ որ առաջարկւում են հացի հասարակաց շտեմարաններ, գիւղական բանկեր, գիւղական արդիւնաբերութեան հասարակաց պահեստներ: Դորա միննոն ժամանակ ընդհանուր միջոցներ են գիւղական արդիւնաբեր զասակարգի ղրութիւնը քարելաւելու համար. դորա միջոցներ են, որոնցով գիւղացին կարող է աւելի օգուտել իւր արդիւնաբերութիւնից, քան եթէ նա զուրկ մնալ իրան օգնող ալն հաստատութիւններէր: Նորա զրական հարստու-

թիւն չեն աւելացնում, դորանով հում արդիւնք չի աւելանում, բայց աւելանում է գիւղացու զուտ արդիւնքը: Եթէ առաջ գիւղացին իւր դիցուք 300 պուղ ցորենից ստանում էր օգուտ միայն 50 ռուբլի, շնորհիւ նրան օգնող աչն հաստատութիւնների՝ նա կարող է ստանալ 60—70—80—100 ռուբլի զուտ օգուտ:

Արդ, մեր երկրում, Անդրկովկասում աչդ հաստատութիւններից ոչ մէկը չը կալ. հացի հասարակաց շտեմարաններ զոնէ մեծ չափերով չը կան բոլորովին. գիւղական բանկ գոյութիւն չունի ոչ մի տեղ մեր երկրում. գիւղական արդիւնաբերութեան հասարակաց պահեստներ, լաւինքն աչն ինչ ուսաց օրէնսդրութեան մէջ չաւտնի է *товарные склады* անունով—նոյնպէս բնաւ գոյութիւն չունին մեր երկրում:

Եւ բաւական չէ որ նոքա գոյութիւն չունին, մեր երկրի ազգաբնակչութեանը չաւտնի էլ չէ օրէնսդրութիւնը նոցա մասին. ժողովորդը աչդ կողմից կատարեալ խաւարի մէջ է:

Կալ կանոնադրութիւն գիւղական-պետական բանկերի 1885 թւականից, կալ և կանոնադրութիւն ապրանքների պահեստների, նոյնպէս պետական կազմակերպութեամբ, բարձրագոյն հաստատուած 30 մարտի 1888 թւականին:

Աչդ դործերում դործնական չառաջդիմութիւն անել անհնարին է առանց գործող օրէնսդրութիւնը ճանաչելու: Եւ անչուշտ հասարակութեանը ծանօթացնել նորա հետ մամուլի պարտքն է: Մեր դաւառական ինտելիգենցիան աչդ խնդիրները իւր սեպհականը պէտք է համարի, որովհետեւ առանց դորան՝ մամուլը չի կարող կապել ժողովրդական ամբօնների հետ: Բայց ժողովրդական կարեւոր շահեր են կապած աչն հաստատութիւնների հետ որ ես վերը քիչատակեցի: Գիւղական բանկեր, գիւղական արդիւնաբերութեան պահեստներ—գոքա մի մի կարեւոր և անհրաժեշտ հաստատութիւններ են, որանցով ժողովրդական շատ խոշոր չարիքների դէմն է առնւում: Աչ անգամ ես բաւականանում եմ միայն չոչափելով աչդ խնդիրները. նոցա ուսումնասիրութիւնը ենթադրում է կատարեալ ծանօթութիւն գոյութիւն ունեցող օրէնսդրութեան հետ, որ աւելի չարմար է կատարել ամսագրի աչս բաժնից դուրս: «Մուրճ»-ը ուրեմն կը վերադառնալ աչդ խնդիրներին:

Մինչև որ մեր երկրում կը բացւեն գիւղական բանկեր որոնց մասին քրոնիկի առաջին շօղաժում քիչեց, հողագործ գիւղացի դասակարգի համար, կառավարութիւնը շտապում է աժան վարկը առաջարկել դիւ ևս միայն աղնական դասակարգին: Անդրկովկասում մինչ աչժմ գոյութիւն ունէին մէկը Թիֆլիսի Նահանգի և միւսը Քութայիսի Նահանգի աղնականների հողալին բանկերը (ոչ պետական), իսկ անցեալ

1890 թվականից բացւած է Թիֆլիսում աղնականների պետական բանկի ճիւղը: Սրից, ներկայ նոյեմբերին ֆինանսական միւնիստրի կարգադրութեան համեմատ՝ աղնականների պետական բանկի Թիֆլիսի ճիւղը իրաւունք է ձեռք բերում իւր գործողութիւնները տարածել նաև Նրևանեան նահանգի վերայ: Ովքեր պէտք է կարողանան դորանից օգտուել—միմիայն տոնական աղնականները, բէգեր, աղալարներ, մելիքներ, և ոչ հողագործ դասակարգը առհասարակ: Բայց նոյն իսկ հողատէր դասակարգը դորանից օգտուել չը պիտի կարողանայ ամբողջապէս, որովհետեւ թէև իրապէս մի ալղալիսի հողատէր դասակարգ կայ Նրևանեան նահանգում, բայց ալղ դասակարգի տոնական աղնականութիւնը մինչ ալժամ հաստատուած չէ ռուսաց կառավարութիւնից: Երկուսից մէկը՝ կամ աղնական պետական բանկի բացումը պէտք է փութացնէ Նրևանեան նահանգի, որպէս և միւս թրքա-հալ նահանգների մեծ կալածատէրերի տոնական աղնականութեան մէջ հաստատելը, և կամ ֆինանսական միւնիստրի նոր կարգադրութիւնը պիտի մնայ գրեթէ առանց օգուտի Նրևանեան նահանգի կալածատէր դասակարգի համար:

Ենթադրենք անպամ որ ալղ խնդիրը լուծւեց օգուտ նոցա աղնականութեան, բայց մեր երկրի կալածատէր դասակարգը մինչ ալժամ չի ապացուցել թէ մի մեծ ֆակտոր լինի մեր երկրի լաւաջղիմութեան. դեռ աւելի պակաս քան Վրաստանում, մեր թրքահալ նահանգների կալածատէրները, ալղ խաները, բէգերը, աղալարները որոնք բազմաթիւ են, զուրկ են պատմական ամուր և լաւաջղեմ աւանդութիւններից և մեղանում ոչինչ չի գլուխ եկել նոցա միջոցով: Այլ թէև հողատէրներ են նոքա, բայց ոչ հողագործ հողատէրեր. նոքա իրանց հողերից միայն մի տեսակ հարկ ստացողներ են, տաւանորդով կամ ալղապէս: Արդ, ինչ օգուտներ պիտի կարողանայ տալ աղնական պետական բանկը ալղ դասակարգին—ես իսկապէս չը գիտեմ: Պէտք է ենթադրել որ նա կ'օգտուի փող ճարելու հեշտութիւնից աւելի շուալութիւնների համար, քան թէ որ և է բարենորոգումներ մտցնելու իրանց կալածներում: Պարտքերի մէջ ընկնել ու խրւել, և ապա տէրութիւնից սղորմութիւն խնդրել՝ հաւանականօրէն ալղ կը լինի բոլոր հետևանքը:

Ռուսաստանի մի մեծ մասին հասած աղէտը թևադրեց կառավարութեանը՝ արգելել հացահատիկների արտահանումը կալսերութեան սահմաններից: Առաջ ալղ կարգադրութիւնը արևեց միայն հաճարի համար, որը Ռուսաստանում գործածւող ամենասովորական հացն է: Մի երկու ամիս չետոյ, անցեալ հոկտեմբերին, արտահանման արգելքը տարածւեց նաև ռուրի տեսակի հացահատիկների և նոցանից ստացւող ալղալի վերալ,

բացի ցորենից. մի քանի ժամանակ ցետոյ նաև ցորենի արտահանումը արգելեց:

Այդ կարգադրութիւնները սակայն միայն եւրոպական Ռուսաստանին չեն վերաբերում. նոքա մեծապէս վերաբերում են նաև Անգլիոյ վասին, որտեղից, մեր երկրի համեստ չափսերի համեմատ՝ բաւական մի ժ քանակութեամբ հացահատիկ է արտահանում. ի բաց առած նաեւ թը՝ մեր երկրը ոչինչ չի արտադրում ահագին քանակութեամբ, ալիւնքն ալնպիսի քանակութեամբ, որ համաշխարհային նշանակութիւն ունենալ. Մեր երկրի արդիւնաբերութիւններից միայն նաւթն է և նորանից ստացուող կերոսինը որ համաշխարհային նշանակութիւն ունին. մնացած բոլոր արդիւնաբերութիւնները զիսաւորապէս տեղական նշանակութիւն ունին, նոյն իսկ նոքա, որոնք արտահանում են: Բամբակը, որ ալնքան մեծ հարստութիւն ենք համարում մեր երկրի մանաւանդ Նրեանի նահանգի համար, և որը ամենամեծ մասով արտահանում է Ռուսաստան—չնչին բան է համեմատած Ամերիկայում մշակուող և Ամերիկայից արտահանուող բամբակի քանակութեան հետ: Բոլորովին նոյնը կարելի է ասել նոյն իսկ գինու մասին և ալն: Թող ընթերցողը նորից աչքի անցնէ իմ անցեալ քրոնիկում առաջ բերած թւերը, որոնք ցույց են տալիս թէ ինչ ապրանքներ ինչ քանակութեամբ տեղափոխել է Անգլիոյ կասեան երկաթուղին անցեալ 1890 թւականին, և կը համոզւի ինձ հետ, որ մի երկրի համար մի արդիւնքի արտահանութեան նշանակութիւնը նրանով չի չափւում թէ նա ինչ տեղ է բռնում համաշխարհային առևտրի, համաշխարհային շուկայի մէջ: Եւ որ զիսաւորն է՝ արտահանութեան ազատութեան նշանակութիւնը միայն նրանով չի չափւում, թէ որքան է արտահանում, ալ նաև նրանով, թէ ալ թէ և փոքր արտահանութիւնը ինչպէս է ազդում տեղական գների վերաջ: Օրինակ՝ մեր հողագործը կարողանում է իւր բամբակը 4—5—6 բուլլիով ծախել նոյն իսկ մեր տեղացի գործարանատէրին, երբ ազատութիւն կալ արտահանելու կովկասից և ծախելու հեռաւոր վաճառանոցներում 8—9—10 բուլլիով. բայց երբ ալ ազատութիւնը չը կալ՝ նա ստիպւած կը լինի նոյն բամբակի պուղը ծախել մեր երկրացուն 1—2—3 բուլլիով կամ աւելի պակասով, եթէ միայն ապրանքի քանակութեան համեմատ գնողներ չը կան: Կիւղացին վերջապէս ստիպւած կը լինի թողնել բամբակի մշակութիւնը մեծ չափսերով, երբ կը տեսնի որ օգուտ չի ստանում:

Նոյն, և բոլորովին նոյն զիտողութիւնները կարելի է անել հացահատիկի մշակութեան և առևտուրի մասին. Մինչև 1884 թւականի վերջերը մեր երկրի զիցուք ցորենի գները ալնքան սուր էին, որ զիւղացի մեծ չափ չէր կարող ունենալ ցորենից. ինչ օգուտ կարող էր մնալ զիւղացուն, երբ սա ստիպւած էր, երկրի հին գների համաձայն՝ իւր ցորենի պուղը ծախել 20—30 կոպէկով: Եւ երեւակացէք որ Անգլիոյ վասին մի

խոշոր մասը հէնց միայն հացահատիկ՝ ցորեն, գարի, եղիպտացորեն է արտադրում:

Պալմանները փոխւեցին, երբ Անդրկովկասեան երկաթուղին բացւեց և միջոց արւեց համեմատապէս էժան դնով տեղական հացահատիկ ոչ միայն մեր երկրում ծախել, այլ և օտար երկիրներում ծախել, ուր գները մեր նախկին գներից շատ աւելի բարձր են: 1884 թւականի վերջերքում սկսեց կովկասեան հացահատիկների արտահանումը Փոթիի և Բաթումի նաւահանգիստների միջով: Կները իսկույն բարձրացան. այն, որ առաջ 20—30—40—50 կոպէկով էր ծախւում, ստացաւ 60—80—90—100 կոպէկի գին նոյն իսկ մեր երկրում, որովհետև նոյն ազդ հացահատիկը կարողանում էին արտահանում ծախել 1 ռ., 1 ռ. 10, 1 ռ. 20, 1 ռ. 30 կոպէկով կամ աւելի: Աղպիսով մի չեղափոխութիւն կատարւեց հացահատիկների գների մէջ, և կատարւեց ազդ միանգամից, և ոչ թէ տասնեակ տարիների ընթացքում:

Բնական է, որ ազդ չեղափոխութեան սկզբի տարիներում, երբ մեր երկրում անցեալ տարիներից կար հացահատիկ հաւաքւած, նաև հացահատիկների արտահանութիւնը շատ միլիոնների էր հասնում, և բնական է որ երբ անցեալ տարիներից մնացած պաշարը սպառւէր—մեր երկրից հացահատիկ արտահանել կարելի էր միայն ազդ դէպքում, երբ բարձրացած գները ազդէին մեր հողագործութեան վերաջ և գիւղացիք, խրախուսւած լինելով, սկսէին իրանց հողագործութիւնը աւելի ընդարձակել, որտեղ ազդ միայն կարելի էր:

Իւր ժամանակին, 1886 թւականին, մեր աչքի առաջը կատարւող իրերի ազդ նշանաւոր փոփոխութիւնը ընդհանուր ուշադրութիւն գրաւեց, և նորան ուսումնասիրողը պնդում էր, որ, ի մեծ օգուտ մեր հողագործ դասակարգի, մեր երկրի հացահատիկների գները չեն ընկնելու մինչ նախկին գների աւաթիճանը, եթէ նոյն իսկ արտահանութիւնը նւազի կամ զաղարի անգամ չաջորդ տարիներում. աղպիսով մեր գիւղացիք աչտահետև աւելի մեծ շահ են ունենալու հողագործութիւնից, որի արդիւնքը մեր քաղաքների և ալ բնակիչներին առաջ չնչին օգուտով կամ մնասով էր ծախւում: Երկրորդ, նա անկարելի էր համարում, որ բարձրացած գները չազդեն մեր երկրի հողագործութեան ծաւալի վերաջ, այնպէս որ, նորա ասելով, շատ հոգեւոր մինչ 1884 թւականը չէին մշակւում, ալժմ կամայկամաց կ'սկսեն մշակել, այնպէս որ հաւանականօրէն, եթէ մինչ ալժմ, ոտոր գների ժամանակ, մեզ համար բաւարար չափով հացահատիկ էր մշակւում, աչտահետև խոմ Անդրկովկասը կ'աշխատի մեզ համար բաւական քանակութիւնից աւելի հացահատիկ արտադրել, ուրեմն աշխատել ոչ միայն երկրի բնակիչների կարիքների չափ, այլ դորանից աւելի՝ արտահանութեան համար:

Ազդ հալիացքների դէմ խօսողներ եղան Գիւղատնտեսական ըն-

կերութեան նիստերում. բայց և մամուլը լուռ չը մնաց, գլխաւորապէս սովալն ալն ժամանակաւ „Тролицкій Листок“-ը, որը չօղած չօղածի լեռնից ապեց ալ ըստի դէմ. հալական մամուլում հակաճառող հանդիսացաւ «Մշակ» լրագիրը, և պ. Գր. Արծրունին տարիներ շարունակ և մինչ ալժամ էլ ամենախիստ կերպով աշխատել է հերքել ալն հալացիները, ել ևս չեմ խօսում նորա պնդածների վերաջ, որոնք որ և է վերլուծութեան չեն չարմարում, ալնքան նոքա հակասական ևս և ալնքան նոցա մէջ տեղ են բռնում անձնական վիրաւորանքները:

Ես չէի վերադառնալ ալ ինդրին, եթէ միայն խնդիրը ծանրակշիւ չը լինէր և նորա հետ ժողովրդական մեծ շահեր չը լինեն կապւած: Տարիներով կուեւ մի հոտանքի դէմ, որը խոտաւնում է մեր երկրի հողագործների դրութիւնը բարեկաւել, միջոց տալով գիւղացուն իւր հողագործութիւնից աւելի օգտել, աւելի շահել քան ալ խաւ կարելի էր—դա միասակար է, վտանգաւոր է, թէ ևս ամենքը դորա միասակարութիւնը ալժամ չեն դղում, խնդիրը ալսպէս ստած ակադէմիական համարելով: Մենք զանգատում ենք, որ շատ գիւղացիներ թողնում են իրանց ծննդավայրը, պանդխտում են և մինչև անգամ գաղթում. իսկ միւս կողմից բողոքում ենք և կուում ալն պայմանների և հանդամանքների դէմ, որոնք մի կտոր հաց կարող են տալ նոյն ալ գիւղացուն, ալն հացը, որով միայն գիւղացին կը լօժարի իւր գիւղում մնալ ու գործել: Մենք ուզում ենք արհեստներ տարածել գիւղերում, բայց ազնագոյնը բոլոր արհեստներից՝ երկրագործութիւնը հէնց դորանով հալածում ենք: Այո, հալածել է նշանակում, երբ մենք չենք ուզում ուրախակից լինել գիւղացուն, որը տեսնում է իւր աշխատութիւնը առաջանից աւելի լաւ վարձատրւած, և երբ նա տեսնում է որ իւր ջալէլ որդկերանցից մէկը, որ նախկին հանդամանքներում ստիպւած կը լինէր քաղաք գնալ փող աշխատելու համար, ալժամ թերևս աւելորդ ուժ չէ, քանի որ, բարձրացած գների շնորհիւ, նա օգուտ ունի իւր գործը աւելի ընդարձակելու, որտեղ միայն ալ հնարաւորութիւնը կալ: Եւ գլխաւորն էլ հէնց ալն է, որ ալն հնարաւորութիւնը կալ մեր երկրում, և անկասկած է որ 1884 թւականի վերջում տւած շարժումը ազդել է արդէն. թէ չէ ինչով պէտք է մեկնել այս իրողութիւնը որ ոչ միայն 1885, 1886-ին, ալ և չաջորդ տարիներում հացահատիկների, գլխաւորապէս գարու և եգիպտացորենի արտահանութիւնը շարունակեց, փոքր չէ թէ ոչ ալն մեծ չափերով, ինչպէս 1886 թւականին Նիթէ ալն շարժումը և գների լեղափոխութիւնը ազդած չը լինէր՝ կարող էր արդեօք պատահել որ ալժամ Անդրկովկասից արտահանւի տարեկան մի քանի միլիոն պուղ հացահատիկ, գլխաւորապէս եգիպտացորեն և գարի. և չէ որ հէնց մեր երկրում ծախսող հացահատիկն էլ, ալն որ հողագործները ծախում են մեր քաղաքի բնակիչներին—նոյն լեղափոխութեան շնորհիւ, ալն գնով չի ծախում, ինչ մինչ 1885 թւականն էր, ալ աւելի խանկ. չէ որ

ախար հէնց ալդ հանգամանքից մեծապէս օգտուում են հացահատիկ մշակող գիւղացիները:

Ինձ մի քանի բաներ են առարկում. ալսպէս, օրինակ, «Մշակ»-ը պնդում է, թէ մեր երկրից հացահատիկ չը պէտք է արտահանել և որ չը պէտք է ուրախանալ, երբ մեր երկրում հացահատիկները գինը բարձրանում է. իբր ալդ բարձր գներից օգտուողները միայն ցորենի վաճառականներն ու վաշխառուներն են, և որ իբր գորանից գիւղացին ոչ մի օգուտ չունի: Դէ՛ ուրիմն վաճառականների ձեռքից գիւղացուն ազատ պահելու համար՝ քարոզիքը որ գիւղացին ոչինչ չարդիւնաբերէ, բացի այն, ինչ իւր ուտելու համար բաւական է! Այ թէ ինչ բանի համար է առած՝ ВОЛКОВЪ БѢДѢСЯ—ВЪ ЛѢСѢ НЕ ХОДИТЬ: Կը տեսնեմ որ վաճականները աւելի են օգտուում, քան հարկաւոր է՝ ես միջոցներ կ'առաջարկեմ, որոնցով գիւղացին հնարաւորութիւն կը տաւնալ քաղաքների և կամ համաշխարհային շուկայի գներից աւելի լաւ օգտուել. ես կ'առաջարկեմ հաստատել մեր երկրում ապրանքների պահեստներ. համաձայն 1888 թւականի տաժ Կանոնադրութեան, կամ դեռ ուրիշ միջոցներ, և ոչ թէ կը սկսեմ պահանջել որ հողագործութեան արդիւնքների գները վաւր ընկնեն, իբր վաճառականների, կապալառուների, վաշխառուների ջիգրու! Սո կը կուեմ վերջիններիս դէմ ոչ թէ տուժել տալով գիւղացուն, այլ աւելորդ միջնորդների՝ աւելորդ դա ձեռնով ալս կամ ալն միջոցով:

Բաց ի հարկէ, ի դուր է կարծել թէ իրօք՝ ալժմ բարձրացած գներից միայն վաճառականն է օգտուում, և թէ առաջ մի արդիւնքի պուղը արժէր 85 կոպէկ, շատ կարելի է որ վաճառականը աշխատէր գիւղացուց առնել 20—25 կոպէկով, որպէս զի քաղաքում ծախելով՝ 10—15 կոպէկ իրան մնար. երբ ալժմ նոյն արդիւնքի պուղը արժէ 80 կոպէկ, շատ հաւանական է որ նոյն վաճառականը, 10—15 և թէկուզ 20 կոպէկ աշխատելու համար՝ աշխատէ գիւղացուց պուղը առնել 60—65—70 կոպէկով: Ուրիմն այն դէպքում գիւղացու ձեռքը կ'ընկնէր 20—25 կոպէկ, այս դէպքում՝ 60—65—70 կոպէկ: Թէ չէ պէտք է ենթադրել որ գիւղացիները կատարելապէս անբան արարածներ են և կամ ոտով գլխով կաշկանդւած են՝ աչքերը բաց անել չը կարողանալու չափ:

Մեր հողագործների զրութիւնը առաջ անվտուղութեան զրութիւն էր: Քարողել թէ լաւ է վերադառնալ այն զրութեանը—կը նշանակի ցանկանալ Տաճկահայաստանի շատ տեղերի զրութիւնը: Ահա թէ մի արտառահման հալ թերթի թղթակից ինչպէս է սկսում իւր նկարագրութիւնը Աբրահամի նահանգի:

«Գիւղացուցն ստացւածների մշակութեան արտադրութիւնք, կենդանիներ ու հողեր ըլլալով՝ քիչ անգամ պատրաստ հնչիւն զրամ կ'ունենալ: Թէ և կալի մէջ իւր արտադրութեան մեծ մասը կը սպառի կամ կը փճանալ, սակայն և այնպէս քիչ շատ համբարած ցորենով ալ կա-

րեւի է իւր վիճակ բարեկաւէր, եթէ տեղալին հանգամանքներն, ճանապարհի և հաղորդակցութեան միջոցներն արտաժաման (արտահանութեան) նպատէին. և այս խանդարած ու դժուարութեանց մատնւած ըլլալով, ի քաղաք ցորեն խիստ ստորին դնով կը վաճառէին, և վաշխառու վաճառականաց ձեռքն անցնելով, նոքա կ'ընեն պէտք եղած վաստակը, և երկրագործն կը զրկուի, կամ ոչնչով վարձատրուելով՝ ձեռնունայն կը գտնուի, և լաճախ մեծաքանակ հարկերու վճարման առջև անկարող կը մնալ:

Բայց ճիշդ հէնց այդ դրութիւնն էր մեղանում մինչ 1885 թւականը, դէպի ուր մեղ քարոզում են վերադառնալ: Եւ դեռ ալժամ էլ շատ տեղեր, օր. Զանգեզուր և ալ տեղերում այդ դրութիւնն է իշխում:

Առարկում են նաև թէ հացի արտահանումից, ուրեմն և արտահանման ազատութիւնից կարող է սով պատահել երկրում: Անհիմն երկրւոյն: Մենք սով ունէինք մեր երկրում 1879 թւականին, երբ հաց չէր արտահանում. և մենք կարող ենք նման դժբաղդութիւնների հանդիպել ապագայում: Այնպէս բան է պահանջել որ հողագործները 15—20—25 տարի ոչինչ չաշխատեն, թէ ինչ է մի տարի կարող են հունձերը շատ վատ լինել, նախ որ եթէ նոքա ոչինչ չաշխատեն—հողագործութիւնն էլ կը պակսի. և ուրեմն վտանգն էլ աւելի կ'աճի. իսկ երկրորդ, և այդ է գլխաւորը, մի երկրում, ուր արդէն երկաթուղիներ են բանում, և հեշտ հաղորդակցութեան միջոցներ կան հացաբեր երկրների հետ,—հացը երբէք չի կարող շատ թանկանալ: Ռուսաստանի բաղմաթիւ նահանգներում ալժամ սով կալ,—բայց ոչ մեծ թանկութիւն. գիւղացիք փող չունին հաց գնելու, ահա սարսափելին, և ոչ թէ հացն է շատ թանկ: Միլիոնաւոր գիւղացիք առանց միջոցի են ցորեն կամ հաճար գնելու թէկուզ ոչ թանկ գներով, որ ցանեն և մինչ նոր հունձերը կերակրեն,—ահա թէ ինչու մէկ է խնդրը:

Ի՞նչ է հարկաւոր անել այդպիսի գէպքում: Աղէտը մեծ է, միջոցներն էլ պէտք է մեծ լինեն, անսովոր լինեն: Երբ մի աղէտ ալլաքան լաջնածաւալ է և արդէն պետական ընդհանուր շահերին է զխաչում—մասնաւոր բարեբարութիւններն էլ չնչին նշանակութիւն կարող են ունենալ և ոչ իսկ հասարակաց շահմարանները կարող են բաւել: Այստեղ պէտք է տէրութիւնը ինքը միջամտի: Հարկաւոր է 100 միլիոն պուղ հացահատիկ հասցնել կարօտեալ նահանգներին. ամենախելացին հէնց ալն կը լինի որ տէրութիւնը զիցուք 100 միլիոն բուրլու փոխառութիւն անի, ալլ փողով կուրսաւի զների համաձայն 100 միլիոն պուղ ցորեն առնի թէ տէրութեան սահմաններում, ուր հունձը լաւ է եղել և կամ արտասահմանի հարեան երկրներում, և ալլ քանակութիւնը բաժանի կարօտեալ նահանգների մէջ, թէ ցանքսի համար և թէ կերակրելու համար: Եւ որտեղից չիտ ստանալ պարտքը վճարելու համար՝ 100 միլիոն գումարը իւր տոկոսներով? Կարելի էր կարծել թէ այդ պարտքը պէտք է վճարեն միայն ալն դժբաղդացած նահանգները, որոնք օգնութիւն են

ստացել: Բայց ոչ. դա գուցե չափազանց ծանր լինէր նոցա համար: Աւելի լաւ է որ ամբողջ կալսերութիւնը մասնակցի աղջ պարտքի վճարելուն. աչն 100 միլիոն ռուբլին չետ կը վճարւի մասամբ վիճակախաղերի արդիւնքով, մասամբ ժողովարարութիւններով, իսկ մնացածը պետական ճոր, բայց չատուկ աղջ պարտքը վճարելու համար նշանակւած, հարկերով, որ կարող են տեսել մի քանի շտաբի: Այսպիսով աղէտի դէմն առնելուն աջակցած կը լինի ամբողջ պետութիւնը, վտանգւած նահանգները ազատւած կը լինեն, և հարկ էլ չէր լինիլ նոցն իսկ հացահատիկների առատուրը խանգարել, և դորանով միլիոնաւոր ուրիշ հոգադործների չահերին դիպչել, նոցա տնտեսական հաշիւները խառնել: Մի աշնայիսի երկրի համար, որպիսին Ռուսաստանն է, ուր գիւղացիները հաց են մշակում արտահանութեան համար, հացահատիկների գները միանգամից իջեցնելը — մի ամենածաւրահեղ միջոց է: Երեակալեցէք զրութիւնը աչն միւս մի քանի տասնեակ միլիոն գիւղացիների, որոնք իրանց չոսերը կասել էին հացի առևտրի մի որոշ զրութեան հետ, և չանկարծ, մի անգամից աղքատի դործին մի ալ ուղղութիւն է տրւում և գները իջնում: Որը աւելի լաւ է՝ զժբախտացած նահանգներից դուրս ուրիշ մի քանի տասնեակ նահանգներ իրարանցումի մէջ զցել և նոցա արդար չահերին վնասել, թէ աչնայն անել, որ գիւղացիների աղջ ապրանքը սովորական գնով առնեն, միայն թէ դորանից առաջացած միւսերկու տասնեակ միլիոն ռուբլու պարտքը վճարելուն մասնակցել տալ ընդհանրութիւնը:

Նոն կերպ կարելի է վարել, և թէ մեր երկրի հունձերին նման զժբաղդութիւն պատահի. ապալիսի դէպքում, եթէ աղէտը շատ ընդհանուր է, պետութիւնը ինքը պէտք է հաց դնել տալ (որ շատ հեշտ է), բաժանէ տեղացիների մէջ և միտած զրամը չետ ստանալ ոչ միայն օգնութիւն ստացած ժողովրդից, ալ ընդհանրութիւնից:

Հալկական թատրոնը շարունակում է ընդհանրապէս բաւարար մուտք տալ. բայց արդէն պատահում է նաև կիսով չափ դատարկ առաջիտորիա: Ուրիշէլ-Ակոստան, որ երկուշաբթի օրն էր տրւած՝ անբաւարար մուտք տեց. Գանդած Օջաիւր, որ տրւեց մի աշնայիսի օր, երբ Թիֆլիսի ալ և ալ տեղերում հետաքրքրաշարժ ներկայացումներ կալին (ռուսաց խմբի տ. Կազի-նալի բենեֆիտը, Աստուատ օպերետի ներկայացումը, ճոր ցիրկի բացումը), նմանապէս անբաւարար մուտք տեց: Մնացածները՝ Օրւալ չարիք Պոտէ-խինի, Հրէուհի (հեղինակ?), Արչակ II Գալֆալեանի, Պարոն դը Պուրսո-նեակ Մոլիէրի — բաւարար կամ լիքը մուտք տւին:

Նորանոր ներկայացումները և պիեսները լրացնում են մեր դիտողութիւնները խմբի դերակատարների վերաջ. ալիկին Սիրանուշ արդէն չիւ-ւած է. բայց ճա, քանի գնում, աչնքան աւելի ամրացնում է աչ հա-

լեացքը, որ լանձին նորա մենք ունենք ոչ միայն մի ընդհանրապէս շնորհալի գերասանուհի, այլ և լուրջ ու տաղանդաւոր գերասանուհի. և եթէ նորա Թիֆլիս գալը՝ Թիֆլիսում մնալ դառնալ, և աչս նոր քաղաքը, նոր հասարակութիւնը և Պոլսի կեանքից ջոկ աշխարհը նորա համար նոր ուսումնասիրութեան և ինքնաքննադատութեան ճանապարհ բաց անէ—հաւանօրէն նա ապագայում նաև փալուսն անուն կը ստեղծի հաջ թատրոնի պատմութեան մէջ:

Տիկին Սիրանուշից դուրս, խմբի մէջ սկսում է իւր վերաջ աւելի ու աւելի ուշք դարձնել պ. Աբէլեանը, որը աչնքան սխալ քաղով սկսեց իւր դերիւտը Կամելիադարդի մէջ: Աւելի ևս մեծ հաճուքով ես ուզում եմ արձանագրել աչստեղ նորա լաջողութիւնը: Անցեալ քրոնիկում արդէն առիթ ունեցալ նկատել նորա խաղը Նեւեմինի «Նրկուրդ երիտասարդութեան» մէջ, և գոր Պարուսովի բեղոնեօրական դերում. աչժմ դուրս վերաջ կ'աւելացնեմ նորա խաղը Օրալ չարիքի մէջ՝ Խլապոնին հօր դերում, Հրէուհու մէջ՝ հրէալ ոչկերիչ և զիադարի դժարին դերում, Արչակ II ի նման անշնորք պիեսի մէջ հալոց նախարար Կրաստամատի դերում: Ազգ (բալց միայն աղ) դերերում պ. Աբէլեանի խաղը չաջող էր, իսկ երբմն նա կարողանում էր հասարակութեան ուշադրութիւնը իւր հետ տանել: Ազգ արդէն լաւ նշաններ են մի երիտասարդ գերասանի համար:

Չարմանալի կերպով փոխել է օր. Վարդուհին: Ազգ փոփոխութիւնը կատարում է մեր աչքի առջև. ալ տարիներ գրեթէ միշտ գեր փչացնողից՝ ներկալ խմբում նա դառել է իւր դերերը լաջողութեամբ և պատուով տանող գերասանուհի. նա անման էր Քանդած օջախում՝ Օսէփի հօրաքոր պառաւ Խախօի դերում. հետաքրքրական էր (թէև ոչ ճշգրիտ տիպիքական) պառաւ Խլապոնինալի դերում Օրան չարիքի մէջ, մանաւանդ պառաւների դերերում որքանով որ աղ դերերը բեղոնեօրական են, չաջողութիւն է դտնում: Եթէ ներկալ խումբը ում և է իւր անդամներից իսկական ծառայութիւն է մատուցել—աղ՝ օր. Վարդուհուն է:

Պր. Թուրեան, լուրջ կոմիկ է, և, ինչպէս տեղեկացնում է պ. Վրուրի նոր լուս տեսած բրոշիւրը, երեսուն տարի է որ ծառայում է հալկական բեմին, մեծ մասամբ Տանկաստանում: Պր. Թուրեան չիտուն տարեկանը անցած գերասան է. նորա հումորը մասամբ կորցրած է թարմութիւնը. տարիքի ծանրութիւնը զգացնել է տալիս ձալնի և չիջողութեան վերաջ, բալց ծիծաղը սրտանց է, կոմիզմը դուրեկան ու բնական: Ափսոսալ ոլէտք է, որ լուրջ կոմիկ լինելով՝ լուրջ չկտլա անցած չէ, և նորա խաղը չի հիմնած լուրջ ուսումնասիրութեան վերաջ. չատ հեշտութեամբ հալում է դէպի դաւեշտականը աչստեղ, ուր միայն լուրջ կոմիզմը պէտք է երևան գալ:

Աչս անգամին թող ալքքանը բաւական համարի: Անշուշտ դեռ առիթների կ'ունենամ խմբի միւս գերակատարների մասին խօսելու և չիւլաածների մասին նոր տողեր աւելցնելու:

Յետ գրութեան: Ամսիս 28 ին տրեց նորեղացի Բեօրնսէնի «Սնանկութիւն» գրաման, որը և խոր սպաւորութիւն թողեց հանգիսականների վերաւ: Մէջ ու մէջ տրած ազգային պիեսներ հալկական բեմի նշանակութիւնը միայն բարձրացնել կարող են, մանաւանդ այնքան բարեխիղճ դերակատարութեամբ, ինչպիսին խումբը ցուց տւեց ազգ երեկոյ: Դա իսկապէս խմբական խաղ էր, որից աւելի չաջողը մենք չէինք ունեցած ալս սեղոնում:

Լ ՈՒ Ս Ի Ն Ի

ՕՐԷ ՑՕՐ

(ԵՍԵՄԵԱՆԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԻՅ)

Հոկտեմբերի 10.

Գրեթէ ամենալն օր կարելի է տեղական լրագրորեն հանդիպել աշակերտ տղերի՝

—5 Ֆրանսիացիներ ժամանեցին աչսօր մեղ մօտ և մտադիր են ծանօթանալ մեր կովկասի հետ:

—2 Բէլգիացի լեժեներներ՝ ուղարկած բէլգիացի դրամատէրերի կողմից՝ հասան Թիֆլիս և մտադիր են ուսումնասիրել աչ լեժ գործը:

—3 Անգլիացի՝ աչ լեժի ճերկապաշտիչներ՝ երէկ հասան տեղս և մտադիր են երկու ամիս մնալ կովկասում հետազոտութիւններ անելու համար:

Եւ սոցա հետեանքը լինում է աչ որ Ռօտշիլդ, Նօբէլ, Գալսկէ և այլն քալ առ քալ հաստատում են մեզանում... Չը կալ վատութիւն առանց լաւութեան, չը կալ տխրութիւն առանց ուրախութեան և միախառնութեան: Չէ որ մեր դրամատէրները ու մեր վաճառականները պէտք է վերջապէս հասկանան որ եթէ ուզում են մի կտոր սեփական հաց ունենալ, պէտք է հնադարեան թուլամորթութիւնը դէն գցեն և արդիւնագործութիւններ ստեղծեն...

Հոկտեմբերի 15.

Անխոնջ պրոֆէսոր Մ. Չէրազ մասնակից է եղել Լոնդոնում տեղի ունեցած Congrès International du Folks—Lore (Միջազգային ժողով ազգային բանաստեղծութեան) 1 հոկտեմբ. ճ. տ. Նիտաին և պատասխանելով զանազան ատենախօսների, որոնք, մի հէքեաթի առիթով, ուր հերոսը խօսում է մի դրան հետ, հարցնում էին ժողովից՝ արդեօք Արևելքն է փոխ առել Արևմուտքից իւր հէքեաթները, թէ Արևմուտքը Արևելքից—Մ. Չէրազ պատմեց ունկնդիրներին մի հալ հէքեաթ, որի հե-

դուր ոչ միայն խօսում է մի դրան հետ, այլ՝ այն Դուռը անգամ բարձր Դուռը նրան լսում, հասկանում և ջախջախելով հնազանդում է...

Հոկտեմբերի 25.

1812 թ. աղետալի պատերազմը իւր սոսկալի հետևանքներով չափնի է ամենքին: Ութսուն տարի չհասց, մեր օրերում, Փրանսիացիների նման-օրինակ մի արշաւանք, թէև խաղաղ, կուլտուրական արշաւանք, տեղի է ունենում զէպի Մոսկւա՝ թողնելով իւր հտեից մի մեծ աղէտ—սովը Ռուսաստանի 22 ներքին նահանգներում:

Եւ այսպէս կատարեց Պետերբուրգի մի լրագրի գուշակութիւնը թէ до добра не доведетъ прѣздъ французовъ!

Հոկտեմբերի 26.

Վրաց հասարակութիւնը չէ չաճախում իւր թատրոնի ներկայացումները, Դեռ երկուշաբթի օրերը հասկանալի է: Այդ օրը ներկայացում... Ներողութիւն, նրա է լինում քաղաքային դումայում և վրաց հասարակութիւնը, իբրև քաղաքային չահերին նախանձախնդիր, գերադասում է լուրջ գործերով զբաղել, քան թէ ներկայացումներով զբաղանալ: Բայց թէ կասեք մնացեալ լի օրերի համար—նա այդ օրերը նախապատրաստութիւններ է տեսնում գալոց երկուշաբթի օրերի համար:

Հոկտեմբերի 28.

Պր. Նիկոլաձէ ծախելով իւր լրագիրը՝ չէ հեռացել իսպառ լրագրողական ասպարիզից, այլ շարունակում է իւր նախկին լրագրի մէջ „На праздники“ բաժնարարականները:

Եւ դորա մէջ նկատում եմ оппозиція առած կուսակցութեան առաւելութիւնները դումայում: Դումայի կուսակցական գործերի աջողութեան համար ալ ես հարկ չկալ ժողովներ կազմել, փողեր ծախսել և ծածուկ միջոցների դիմել: Օրը ցերեկով դրւում է ծրագիրը, բաժանւում են դերերը, անելիքները, անւում են չափաւորութիւններ գործած սխալների համար և ալլն պ. Նիկոլաձէի բերանով: Առաջարկւում ենք այսուհետեւ На праздники տեղ գրել՝ На понедѣльники:

Հոկտեմբերի 30.

Ասացէք, խնդրեմ, հարցնում էի ես իմ ուռա բարեկամ Աւստելին, թէ է պատճառը, որ ուռա հասարակութիւնը չէ չաճախում ուռա ներկայացումներին:

—Ներեցէք, ասաց, и безъ того холодъ и голодъ со снѣгомъ—да и жизнь-то наша трагедія на комедіи—а тутъ еще ходитъ на драму, для сраму что-ли? Помилуйте.

Եւ ես ողորմեցի:

Հոկտեմբերի 31.

Թիֆլիսում աչժմ չի կարելի մի քաղաքի անել առանց տեսնելու մի переселенецъ-ի ¹⁾ դէպի քեզ կառկառած ձեռքը, կամ լսելու նորա ողորմութիւն խնդրող աղիողորմ ձայնը: Եթէ աչս երևոյթի առաջը չառնէի և նա ըստ պատշաճին կարգի չը դնէի—մեր Առկասին էլ կապեղէ սուրբ մօտիկ ապագաւում, թէկուզ արգելէք, թէկուզ ազատ թողնէք հացահատիկների արտահանութիւնը:

Նոյեմբերի 2.

Վրացի հասարակութեան և լրագրութեան մէջ աչս օրերս տիրում է աննկարագրելի ցնծութիւն: Չը կարծէք թէ պատճառն աչն է, որ մի վրացի որ և է նշանաւոր գիւտ է արել, կամ թէ վրաց հասարակութիւնը մի մեծ քաղ է արել ժողովրդի կրթութեան գործում, կամ թէ վրացիները լանկարծ խնայող և աշխատասէր են դառել:—Ոչ, աչ պատճառը մի վրացի վաճառականի մահն է, որը կտակ է թողել բարեգործական նպատակով 900 ռ.:

Աչս առաջին անգամն է, բացականչում են վրացիները, որ անգրպատմական ժամանակից ի վեր, մի վրացի աչ օրինակ մի բարի գործ է կատարում:

Հանգուցեալի անունը չաւերժացնելու համար ես կարճանագրեմ աչստեղ նորա անունը՝

Ս Ո Ւ Ր Մ Ո Ն Ի ւ ա ն ի չ Մ Ի ք է լ ա ձ է

Ախալքալաքի գաւառի Կիլիզի գիւղում ծնւած ու մեռած:

Աստուած տա, որ նորա օրինակին հետևողներ չստ լինեն բոլոր ազգերի և զխաւորապէս վրացիների մէջ:

Նոյեմբերի 4.

Էգուց պիտի որոշէի իմ ապագան. էգուց էլ լոյս տեսնելու իմ Օրէցօրը: Եւ որովհետեւ ես վճռել եմ մի քանի օրով հեռանալ Թիֆլիսից, ես վերցնում եմ հետս պ. Գր. Արծրունու աշխարհահաշակ դառած Էլէլինան:

¹⁾ Գաղթական:

Ես կաշխատեմ, խօսելով մեր լրագիրներին ընդունած ձեռով՝ «մի աչլ աճ Գամ վերագառնալ» աչգ գրքին:

Նույնմբերի 7.

Ասում են որ մեր քաղաքային Ուսրաւան մտադրութիւն ունի քաղաքի հաշուով շինել ձիաքարչ երկաթուղիներ և տէլէֆոնի ցանց:

Զգուշ եղէք, պարոններ, որ ձեր տէլէֆոնի հետ ևս աշխարհի կուրիօզներ չը պատահեն: Աթոնէնոններից մէկը կը ցանկանայ զիցուք իմանալ թատրոնի կասապից թէ՛ տոմսակ կա՞յ Տ. Սիրանուշի բէնէֆիսին կամ օպերային որ և իցէ ներկայացման, և լանկարծ նորան կը կապեն քաղաքային դումալի հետ, որով խեղճ արտէճնոր, ստիպւած կը լինի լսել թէկուզ ձայնաւոր Շահ-Աղիզին աչս խօսքերը արտասանելիս՝ quousque tandem Ismaelof abuteris patientiam nostram!

Նույնմբերի 10.

Կան ճշմարտութիւններ, որոնք կարօտ չեն ապացուցների—դրանց անաւանում են «ակսիօմա»:

Թէ հայերը օտար լեզուները սովորում են գեղեցիկ և ձիշտ արտասանութեամբ—այդ ակսիօմաններից մէկն է, և երեկւայ Սաֆրաղեան ամուսինների տւած թուրքերէն ներկայացումը մի նոր և փառաւոր ապացուց էր վերուիշեալ մտքի:

Պէտք է խոստովանել որ Ս. Սաֆրաղեան բեմի վերայ իւր ամբողջութեամբ մի կատարեալ պարսիկ էր, աւելի պարսիկ, քան մի որ և է պարսիկ: Նրան աչգ էր պատճառը որ ներկայացմանը մի ջուխտ մի կենդ պարսիկ կալին միայն:

Նույնմբերի 11.

Աջօր կարդացի «Մշակ»-ի մէջ մի ոչ լիովին գիտնակա՞ն «Ուսուցչի» գրածը «Մուրճ»-ի առիթով:

Սա էլ, գիտէք, մի ձև է գրելու՝ «Մուրճ»-ի լօղածները դեռ լիովին գիտնական չեն—Հելմոլց ու Ֆիրխոֆը աւելի լաւ կը գրէին. առաջնորդողները դեռ ամեն բան չեն պարզում—Զոն Ստիւարտ Միլը աւելի լաւ կը գրէր, բայց ափսոս մեռել է. մի տասնեակ ոտանաւորների մէջ Բալրոնը, Հէյնէն, Լերմոնտով միայն մի քանիսը կը հաւանէին. բայց ափսոս որ նոքա էլ մեռել են և աչգ վկայութիւնը չեն կարող իրանք տալ: Հասարակաց խնդիրների բնաւին չկան, որովհետեւ միայն մի քանի հասարակական խնդիրների մասին է խօսում քրոնիկը. և ոչ բոլոր ալն խնդիրների մասին, որոնք կան երկրագնդիս բոլոր ծակ ու ծակերում:

Քաղաքներ ոչինչ չի տալիս, և ես դերադատում եմ կարգաւ Ջոն Լեմուս-
նին ու Չարլս Դիլկին»:

Նոյեմբերի 12.

Պարիզից ցետոյ ամենաուրախ քաղաքն է աշխարհիս վրայ Թիֆլիսը—
երեսի աչդ է պատճառը որ առաջին ռուս օպերետկան գրեւէ է չը կար-
ծէք Պետերբուրգում, կամ աչ ուր, աչ Թիֆլիսում: Փաստաբան Օպոչև-
նինի АВТОМАТЪ օպերտը ներկայացուց կրեք առաջին անգամ մեղանում,
աչստեղ, իսկ Մոսկւալում նորան տալիս են շաքաթը կրեք անգամ:

Նոյեմբերի 13.

ժամք կենցաղսը հասեալ ի նէս մահւան կշռսն ի նըժար,
կոչեն ըզքեզ, և թագունիդ, «եկ բոլորիւ ըզմեր պար,
«Հանգչել ընդ մեր սուրբ հովանեաւ քեզ ի վաղուց աստպատրաստ,
«Չընաշխարհիկ քան զապարանս արքունական փառադարդ»:
Ես բանաստեղծ եմ հոգով բայց ըստերադդարար ոչ գրչով, և ձեր
կարդացած չորս տողերը ինձ չեն պատկանում, աչ առած են մի բանա-
ստեղծութիւնից ¹⁾ երգեալ Յիստէֆանոս 1891-ի 25 չուլիսի ի Գէորգէ
Սամանճեան, ի սգալի մահ ազնւագարմ պերճապատիւ Ռ. Ռ. ամիրաչի դստեր
օրիորդին Ռ. Ռ.:

Նոյեմբերի 14.

Այս ամսաչ հայոց թատրոնի կուրեօզներից մի քանիսը:
—«Մի կնոջ սանձահարումի» ժամանակ երկու դերասաններ՝ մէկը
թզուկ, միւսը հսկաչ, բեմի վերայ իրար դերերը և հագուստները փոխելիս,
ասում են իրար.

—Մեզ ոչ ոք չի ճանաչիլ. մենք իրար չատ նման ենք:

—«Արշակ Բ.»-ի ժամանակ երբ նա Անչուշ բերդի բանտից դուրս էր
եկել լոյս աշխարհ և զւարճանում էր տեսնելով բնութեան չքեղութիւնը—
արհեստական սոխակը (որ հարկ էր համարւած լսել տալ հասարակու-
թեանը) զահլա տարաւ իւր անվերջ ճւղոցով:

—«Որւաչ չարիքի» մէջ թիւլիկ միւլիկ առեց աչնպիսի մի օրիորդի՝
համար, որ չատ հեռւ էր իբր մի աչնպիսի մէկը նկատուելու:

¹⁾ Հանդէս ամսօրեայ № 11. 1891.

Նոյեմբերի 28.

Խեղճ փղշտացի... Իբրև աղբախի մէկը որ «քիչ լիտամնաց է և սա-
կաւապահանջ», նա չը կարողացաւ «Մուրճ»-ի բոլոր համարները լցնել տալ
իւր սիրած կլասիկական հալ մատենագիրների, նախաքրիստոնէական և
նախաջրհեղեղեան պերիօդների մասին անվերջ զրուցներով... և հեռացաւ
«Մուրճ»-ից:

Սակաչն «հեռանալով մի խմբագրից, նա չը կարողացաւ ալ ևս միւս
խմբագիրների հետ էլ կտրել իւր չարաբերութիւնները ¹⁾ և չարեց՝ անցած
գնացած զարերին արձագանք եղող «Արձագանք»-ին:

«Իւր սիրած նիւթով չափշտակելով՝ մի անգամ (խեղճ միայն ան-
գամ) իբրև մաքսանենգ ապրանք գաղտնագողի խօսեց Խորենացու մասին
և ալնքան ոգևորւեց (ո՛վ չէ հաւատում) որ կամենում էր մինչև իսկ ճորա
ողբը առաջ բերել ²⁾»։ Բալց կրկին զգուշացաւ» և չարմար ու մօղալին հա-
մարեց ինքը զինքը նւիրել *бѣдѣмъ сплетнямъ...!*

¹⁾ «Արձագանք» № 46.

²⁾ «Արձագանք» № 46.

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

«ԱՐՄԵՆԻԱ» հունգարական պատկերազարդ ամսաթերթի խմբագրութիւնից, Ունգարիայի Կերլաչ հալաքաղաքից, ստացանք մի բաժանորդագրական հրաւեր. թերթի խմբագիրն է պ. Խաչիկ Աստուածատուրեան (խկ ունգարերէն՝ Kristof Szongett), Հասցէն՝

Szamosujvartt (Audriche-Hongrie, Transilvania).

ԹԻՖԼԻՍԻ Պ. ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՒԻ տեղ՝ փոխ-նահանգապետ պ. Ա. Ալլէմովից ստացանք հետեւեալ գրութիւնը.

«Ներքին գործերի մինիստրի հրահանգով առ մէկն սեպտեմբերի ներկալ թւականի, 6395 համարով, ռուսաց կալսերութեան մի քանի ներքին նահանգների սովեալ զիւղացիների օգտին հաւաքւող նւիրատուութիւնների կազմակերպութեան մասին, կարգադրւած է հետեւեալը. նւիրատուութիւնները կարօտողների օգտին կատարւում են նահանգական վարչութեան թուլտութեամբ և նորա հսկողութեամբ՝ ալլ նւիրատուութիւնների իրանց տեղը հասցնելու վերաբերեալ:

Մինչդեռ տեղական թերթերից մէկի խմբագրութիւնը չընդհանուր գիտութիւն չալտարարեց, առանց նախօրէն թուլտութիւն խնդրելու, որ նա լոգոստ կարօտեալների դրամական նւիրատուութիւններ կ'ընդունէ և կը հասցնէ նշանակութեան տեղը:

Ապագայում ծաղելիք թիւրիմացութիւնների դէմն առնելու համար, հարկ եմ համարում նորից հաստատել, որ ստատս-սեկրետար Դուրնովօի վերոյիշեալ պահանջները ճիշդ կատարւեն»:

ՊՐ. ԵՐԻԱՆԴ ԴԱԶԱՐԵԱՆԻՆ. Ստացանք Ձեր նամակը, որը տպել անչարմար գտանք: Սկսող թարգմանութիւնների մասին նախօրոք չալտարարելը մենք ոչ միայն դատապարտելի չենք համարում, ալ և այդ նոր սկսւած սովորութիւնը միայն խրախուսել կարող ենք: Դուրանով ոչ ոքին չի արգելւում նոյն գրւածքը թարգմանել, բայց շատ դէպքերում աղատում է աւելորդ թարգմանութիւններից:

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ: „Новое Обозрѣніе“ թերթի տեղեկությունների համաձայն, Պարսկահայերը կաթողիկոսական ընտրութիւնների համար ընտրել են իրանց պատգամաւոր պ. Մահտեսի Սիմէոն Թումանեանին, իբր կանդիդատ՝ պ. Ալեքս. Մելիք-Աղարեանցին:

ՆԵՐԿԱՅ Համարում տպուղ չօգտածը Ֆրանսիական երիտասարդութեան մասին, „Русская Мысль“ ամսագրից, մեզ ուղարկել է պ. Մկրտիչ Ղազարեան:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի 1892 թ. Նիւթերի և աշխատակիցների ցանկը, ըստ բաժինների, կը հրատարակւի դալ 12-րդ համարում:

ՎՐԻՊԱԿՆԵՐ («Մուրճ» № 10-ում: Գոգոլի Տարաս Բուլբաի թարգմանութեան մասին Բ-ի գրախօսութեան մէջ մի քանի սխալներ են սպրդել. երես 1226 առաջին սիւնեակ, սող 24 տպւած է՝ «հետ նորա հետ», պէտք է լինի՝ նորա հետ. նոյն երես, սող 26 տպւած է՝ Նա վիրաւոր էր կրում, պէտք է լինի՝ Նա վիրաւորանք էր կրում. երես 1227 առաջին սիւնեակ առաջին սող տպւած է («Աստապի»), ուղիղն է Աստապ, նոյնտեղ սող 5, տպւած է «ուր», ուղիղն է՝ «օրինակ» («օրինակ, բացակայում է») և այլն). նոյն երես երկրորդ սիւնեակ տպւած է СЫНУ, ուղիղն է СЫНУ:

Պր. Լ. Գ-ի չօգտւում «Ժողովրդ. կրթութեան գործը Ֆրանսիայում», երեք տեղ տողեր բաց են թողւած. երես 1182—83 պէտք է կարդալ՝ և ընկերութիւնը քաջքալեց հէնց այն պատճառով որ գործի գլուխ էին անցել Ժողովրդի կեանքի աջնքան հեռու գտնւող մարդիկ:

Երես 1186, սող 11—12 պէտք է կարդալ՝ «...թէ ալժմ արդէն պատրաստւած են ապագայ դաշնակցութեան խմբերը, որոնք աշխատում են Ժողովրդի մէջ կրթութիւն տարածել, օրինակ Էլբեֆի «Արդիւնաբերող ընկերութիւնը»...»

Երես 1196, սող 8-րե ներքից պէտք է կարդալ՝ «Առաջին խի տարում բաղմաթիւ ակումբներ չինւեցան (երկու ակումբ: Մարտէլուում—մէկը 16.000, միւսը 2500 անդամներով. նոյնպէս Տաննի, Գեբւիլերի և այլ տեղերի ակումբները)»:

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱԾ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՑ

	Բ.	Կ.
1. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով . . .	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . .	7	—
2. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր 1890 թ. ապրիլի, երկու կադմած հատորներով	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար . .	7	—
3. ՊԹՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — ՅԵՅԵՐ» (վկայ)	1	—
4. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (Ղլարցի)՝ «Մանուկների մարտողութեան զործարանների մի քանի հիւանդու- թիւները»	—	05
5. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, ՍԱՐԴԻՍ. — «ԽԵԻ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վկայ հայ-կա- թուիկների կեանքից	1	—
6. ԼԷՅՈ. — «ԿՈՐԱԾՆԵՐ» (վկայ)	—	50
7. ՄԵԼԻՔ-ՇՄԷՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, ՍՈՂՈՄՈՆ. — «ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» (կեանքից պատկեր)	—	40
8. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԱՅՅ ԹԻՐԻՔԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ» .	—	60
9. ՊԹՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ. — «ԲՂԴԷ», վկայ	1	20
10. ՓԱՓԱԶԵԱՆՅ, Վ. — «ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հայ բոշան. կեանքից —	—	15
11. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ. — «ՀԵՂԻՆԷ» (մեծ վկայ), ա. մասը —	—	50
12. ՂԱՐԱԳԵՕԶԵԱՆՅ, ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ. — «ՍԵՒ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (սոհ- մագրական պատկեր)	—	15
13. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. — «ՀԱՐԵԻԱՆՆԵՐ»	—	03
14. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. — «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
15. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ. — «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	05
16. ՆՈՅՆԸ. — «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
17. ՔԵՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ. — «ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
18. ԲԱԼԱԳԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ. — «ՄԻԿՐՈՐԵՆԵՐԸ»	—	10
19. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ. — «ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ» (պատկերներ ուռս-տաճկական պատերազմի ժամանակից). —	—	10
Դիմել՝ В Редацію журнала „МУРЧЕ“. Վճարել կարելի է նաև պոստի մարկաններով:		

ԼՈՅՍ ՏԵՍԱԻ

Ա. Արաւսիւսնիւսնցի

ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԱԶԳԵՐԻ

ՀԻՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ

(Զարգարած Հին եզրպտական, փիւնիկական և ասորական գրութիւններով և Արեւելքի Հին պատմութիւնների քարտէզով):

281 երես, յառաջարան եւ նիւթերի ցանկ

Կոտորած է 800 օրինակ, փայլուն թղթի վրայ

Գինն է ճանապարհածախսով միասին 1 րուբլի

Պէտք է գիմել կամ հեղինակին՝ Тифлисъ, въ редакцію журнала „МУРЧЪ“, և կամ՝ Въ центральный книжный магазинъ. Առաջնորդներին անուամ է 20% զեջում:

Մ. ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆԻ ՏՊԱՐԱՆԻՑ

Պատիւ ունինք յայտնելու, որ մօտ ապագայում ընդաձակելու ենք մեր տպարանը և այդ նպատակով տեղափոխել ենք ուրիշ բնակարան: Պատուէրները կը կատարուին աւելի շուտ և նոյն մաքրութեամբ, ինչպէս մինչև այժմ:

Նախահաշիւները ուղարկում են անյապազ:

Խնդրում ենք այն պարոններին, որոնք մեզ հետ թղթակցութիւն ունին, թո՛ղ բարեհաճեն այսուհետև գիմել մեզ հետեալ հասցէով. Москва. Мясницкая, д. наследниковъ Анапова, типографія М. Бархударянъ.

„Тифлисскій Листокъ“

подписка на 1892 годъ

Газета „Тифлисскій Листокъ“ будетъ выходить по прежнему ежедневно, исключая дней **послѣпраздничныхъ**.

Малый форматъ газеты лишаетъ редакцію возможности не только періодически знакомить своихъ читателей съ выдающимися событіями русской и иностранной жизни, но она не могла даже помѣщать ежедневно весь матеріалъ, относящійся къ мѣстному отдѣлу.

Съ цѣлью дать больше матеріала для чтенія, газета съ начала декабря мѣсяца будетъ печататься на бумагѣ средняго листа, въ пять колоннъ.

Съ увеличеніемъ формата „Тифлисскій Листокъ“ ежедневно будетъ имѣть всѣ отдѣлы ежедневныхъ газетъ.

Редакція по прежнему направитъ всѣ усилія къ развитію отдѣла о мѣстныхъ злобахъ дня и о выдающихся событіяхъ общественной жизни Кавказа.

Подписная цѣна:

Съ доставкою въ Тифлисъ:	Съ пересылкой для иногородныхъ:
На годъ 5 р.	На годъ 6 р.
„ полгода . . . 3 „	„ полгода . . . 3 „ 50 к.
„ 3 мѣсяца . . 1 „ 75 к.	„ 3 мѣсяца . . 2 „

Объявленія принимаются для Россіи и заграничныя исключительно въ центральной конторѣ объявленій быв. Метцль, въ Москвѣ.

Редакція и контора помѣщаются: въ Тифлисѣ, на Головинскомъ проспектѣ, въ домѣ Ротина.

Редакторъ-издатель **Х. Г. Хачатуровъ**.

 открыта подписка на 1892 г.

НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ИЛЛЮСТРИРОВАННЫЙ ЖУРНАЛЪ

„ВѢСТНИКЪ ВИНОДѢЛІЯ“

Задача журнала „Вѣстникъ винодѣлія“ распространять среди винодѣльческаго населенія Россіи спеціальныя энологическія свѣдѣнія и содѣйствовать тѣмъ развитію виноградарства, поднятію винодѣлія и правильной постановкѣ виноторговли. Для достиженія намѣченной цѣли редакція заручилась сотрудничествомъ выдающихся иностранныхъ и русскихъ ученыхъ, виноградарей и винодѣловъ.

Программа журнала: 1) виноградарство, 2) американскія лозы и гибриды, 3) болѣзни винограда и ихъ леченіе. 4) филлоксеры и борьба съ нею, 5) винодѣліе и погребное хозяйство, 6) побочные продукты винодѣлія и утилизація ихъ, 7) фальсификація вина, 8) обзоръ иностранной винодѣльческой литературы, 9) хроника (корреспонденціи, доклады, статистическія данныя и разныя другія свѣдѣнія, касающіяся виноградарства и винодѣлія въ Россіи и заграницею), 10) учебныя заведенія, опытныя станціи и курсы по виноградарству и винодѣлію, 11) плодовое и ягодное винодѣліе, 12) правительственныя постановленія, касающіяся виноградарства, винодѣлія и виноторговли, 13) библіографія, 14) вопросы и отвѣты, и 15) объявленія.

Редакція проситъ лицъ, занимающихся культурою винограда и погребнымъ хозяйствомъ, сообщать ей результаты своихъ отысковъ и наблюденій, а также свѣдѣнія о положеніи и нуждахъ мѣстнаго виноградарства и винодѣлія.

„Вѣстникъ винодѣлія“ будетъ выходить ежемесячно, безъ предварительной цензуры, книжками въ размѣрѣ четырехъ печатныхъ листовъ, съ рисунками въ текстѣ.

 Подписная цѣна журнала „Вѣстникъ винодѣлія“

Безъ пересылки и доставки.	Съ пересылкою и доставкой.	Съ пересылкою за границу.
На годъ . . . 5 руб	6 руб. — коп.	7 руб.
На полгода. . 3 „	3 „ 50 „	4 „

Черезъ контору редакціи можно выписывать, по цѣнамъ книжныхъ магазиновъ, всякаго рода книги, какъ русскія, такъ и иностранныя. На пересылку слѣдуетъ прилагать 10%, со стоимости заказа.

Иногородные адресуются: въ редакцію журнала „Вѣстникъ винодѣлія“, С.-Петербургъ, Екатеринскій каналъ, № 71.

Редактаръ-издатель Василій Таировъ.

«Թիֆլիզի Ընկերութեան Հայոց գրքերի Հրատարակութեան»
խմբագրական մասնաժողովը սրանով յայտարարում է, որ տպագրու-
թեան համար ընդունում են հետևեալ բովանդակութեան ինքնու-
րոյն և Թարգմանական գրածքներ.

1. Գեղարեստական:

2. Գիտնական. զուտ գիտնական գրածքներից կը տպագրեն
միայն այնպիսիները, որոնք վերաբերում են Հայոց կեանքի հետա-
զօտութեան, իսկ զիտութեան միւս ճիւղերից միայն ժողովրդակա-
նացրած գրքեր:

3. Դասագրքեր, նամանաւանդ ընդհանուր գրականութեան,
ընդհանուր պատմութեան, Հայոց գրականութեան, բնական պատ-
մութեան և Ֆիզիկայի ձեռնարկներ, կազմած մեր Թեմական դպ-
րոցների համար:

4. Մանկական ընթերցանութեան համար:

5. Նիւթեր մեր ժողովրդի կեանքի ուսումնասիրութեան վե-
րաբերեալ (աւանդութիւններ, երգեր, սովորութիւններ և այլն):

Մանօթութիւն. մանրամասն ծրագիր վերոյիշեալ նիւթերի
ժողովելու համար կը տպագրուի յետոյ: Ընկերութեանս խմբ. մասնա-
ժողովը իրան է վերապահում ներկայացրած նիւթերից ընտրութիւն
և քաղածք անել, եթէ ուղարկողը նախօրօք որոշ պայմաններ չէ
դնում:

Տպագրած գրքերի համար վարձատրութիւն տրւում է մի
տպագրական թերթին՝ ինքնուրոյն գրածքների համար՝ 20 — 25 ռ.,
իսկ Թարգմանական գրածքի համար՝ 15 — 20 ռուբլի:

Բացառիկ դէպքերում վարձատրութիւնը կարող է և աւելի
լինել խմբ. մասնաժողովի հայեցողութեամբ:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Правленію Тифлискаго Общества изданія ар-
мянскихъ книгъ.

Թիֆլիսի Հայոց Հրատարակչական Ընկերութիւնը յայտնում է սրանով, որ ընկերութեանս 1891 թ. անդամները կարող են ստանալ Կենտրոնական գրալաճառանոցից Ընկերութեան հետևեալ հրատարակութիւնները.

1. Տոլստոյ. — «Աստուած գիտէ արդարն ու մեղաւորը»:

2. Վալդէէր — «Հաւատարիմ՝ Սաւիտրին»:

3. Պէտտալոցցի. — «Լինհարդ և Գէրարուդ»:

4. «Նալ և Դամայեանտի»:

5. Ռօզընհայն. — «Նաւի փոքրաւորը»:

6. Սպիրի. — «Ուռենց Յովսէփ» թարգմ. Ի. Չ. գինն է 15 կ.:

7. Պարոնեան՝ «Մեծապատիւ Սուրացկանները». գինն է 40 կ.:

Ընկերութեանս անդամներն այդ գրքերը կարող են ստանալ Կենտրոնական գրալաճառանոցից, ներկայացնելով իրանց անդորրագրերը:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿՉԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆԸ ՎԱՐՁՈՒԹԻՒՆԸ սրանով յայտարարում է, որ այսուհետև ընկերութեանս հետ դորժ ունեցողները կարող են գիմել ընկերութեանս գրասենեակը (Բարոնսկայիա փողոց տուն Սահակեանի) որ բաց է ամեն օր առ. 12—2 ժամը:

1892 թ. յունւարից լոյս կը տեսնէ Մոսկւայում պ. Մ. Բարխուդարեանի տպարանից

„ՄԱՆԿԱՎԱՐԺԱԿԱՆ ԳՐԱԴԱՐԱՆ“

Բաժանորդագիրն է երկու հատորին միասին 2 րուբլի, իսկ իւրաքանչիւր հատորի գինն է 1 ր. 50 կոպէկ:

Հրատարակիչ՝ ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԲԱՐԽՈՒԴԱՐԵԱՆՅ.

ՏԵԽՆԻԿՈՒՄ ՄԻՏՎԱՅԴԷ

Մաթսոնիայում (Գերմանիա)

ԴԻՐԵԿՏՈՐ՝ ՎԵՅՏԵԼ

ՄԵԲԵՆԱՆԵՐԻ-ԻՆՎԵՆԵՐԱԿԱՆ-ԴՊՐՈՅ.-ԱՐԶԵՍԱՆՈՅՆԵՐԻ
ՎԱՐՊԵՏՆԵՐԻ ԴՊՐՈՅ

23-ԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Այս զպրոցը, որը գտանաւմ է Միտլադէլքադաքում, Գերմանիայում, (թաղաւորութիւն Վաքսոնիա), տալիս է մի ամբողջացրած կրթութիւն ՄԵԲԵՆԱՆԵՐ շինելու և դորա ամենամօտ առարկաների հետ ծանօթացնելու համար. որպիսիք են՝ ելեքտրո-տեխնիկ և ջրաղացների շինութիւն:

Միտսեմական ուսումով այդ հիմնարկութիւնը պատրաստում է հետեւեալ մասնագիտութիւնների համար.

1. Ինժեներներ և կոնստրուկտորներ՝ մեքենաներ շինելու, ելեքտրո-տեխնիկի և ջրաղացների շինելու համար:

2. Ապագայ մեքենաների գործարանների տէրերին, որոնք իրանց ստորադրեալների չափ պէտք է հասկացողութիւն ունենան, այդ զպրոցը տալիս է պատշաճաւոր կրթութիւն:

3. Ամեն ուրիշ տեսակ գործարաններ ունենալու համար, ուր հարկաւորում է մեքենաների սարք ու կարգ, որպէս՝ թղթի, փայտանիւթերի գործարաններ, չոգի և ջրի աղացներ, մանելու, գործելու, ապակու, կրախմովի, շաքարի, ասեղների, պողպատեգրիչների, կահ-կարասիների, քիմիական գործարաններ, դադի, լուցկիի գործարաններ և այլն և այլն:

4. Գիրեկտորներ և կառավարիչներ պատրաստելու համար լիչւած գործարանների համար:

Արհեստանոցների վարպետների զպրոցը պատրաստում է վարպետներ՝ այդ ընդ որ տեսակ մեքենաները շինելու համար:

Ընդունելութիւնը լինում է ամեն տարւայ ապրիլի և հոկտեմբերի կէսին:

ՏԵԽՆՈԼՈԹԻԻՆԵՐ ուսման առաջին զպրոցում, նաղած աշակերտի նախապատրաստութիւններին, լինում է $2\frac{1}{2}$ կամ 3 տարի, երկրորդ զբարոցում $1\frac{1}{2}$ տարի:

ՏԱՐԻՓԸ բնդունողի պէտք է լինի 16 տարեկանից ոչ պակաս:

Սալն $18\frac{89}{90}$ թւականին ընդ որ աշակերտողների թիւն է 886, որոնցից Ռուսաստանից՝ 66 հոգի:

Գպրոցի ընդ որ միւս մանրամասնութիւնների համար կարելի է գիմել՝ «ՄՈՒՐՆ» ԱՄՍԱԳՐԻ ԽՄԲԱԳՐԱՏՈՒՆԸ, ուր ի միջի ալըց կարելի է իմանալ ծրագրի, ամեն տեսակ ծախքերի և Միտլադէլի կեանքի և դբարոցի վարչութեան պահանջմունքների մասին:

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐՔԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1892 ԹԱԿԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Ի

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Բաժանորդագրութեան համար գիւնէ՛

ԽՄԲԱԳՐԱՅՈՒՆԸ { Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧЪ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր գործակալութիւններին՝

ԹԻՖԼԻՍ.— Կենտրոնական դրամաճառանոց:

» պ. Յովհաննէս Թումանյ, Արժնի փողոց № 27:

ԲԱՔՈՒ.— պ. Աւետիս Դաւթեանց (Մարգաս. ընկ. ընթերցարան):

» պ. Ստեփան Սեւիսեանց („Надежда“ ընկ., Набережная,
домъ Шагердапова).

ԲԱԹՈՒՄ.— պ. Սարգիս Մակարեանց (գրաս. եղբ. Մովսէսների):

ԵՐԵՒԱՆ.— պ. Սիրական Տէր-Մարտիրոսեանցի գրասենեակ:

ԱԳՈՒՂԻՍ.— պ. Ստեփան Արափեանց:

ՄՈՍԿՎԱ.— պ. Վարդան Թումանեանց (Чистые Пруды д. Тупицына,
գրասենեակ Ս. Թումանեանց):

» պ. Ստեփան Վարդապետեանց, (Б. Харитоньевскій, № 6):

ՕՒԵՍԱ.— պ. Միքայէլ Մուրադեանց (գրասեն. եղբ. Մովսէսների):

ԹԱԻՐԻՉ.— պ. Ասատուր-բէկ Միքայէլեանց:

ՉՄԻԻՐՆԻԱ.— պ. Յ. Տէր-Միքաբեանց (Մեարդ. փարձարան):

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐԱՊՈԼ.— պ. Յակոբ Յ. Տէր-Պօղոսեանին:

ԽՄԲԱԳՐԱՅՈՒՆԸ, գաւառում է Թիֆլիս, Վիկտորիան փողոց, տուն № 8: